

Məhəmməd

Füzuli

530

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr olunmuş

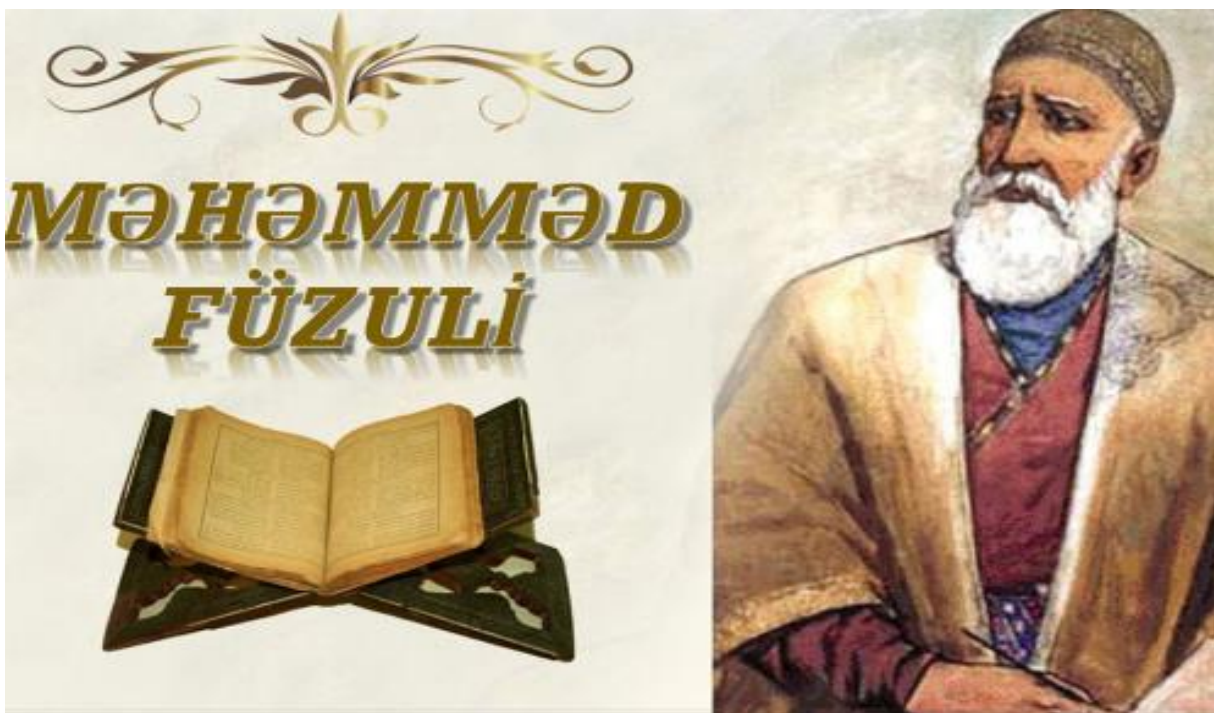
“Söz mülkünün sultanı”

mövzusunda elmi-praktiki konfransının

MATERIALARI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ
AĞCABƏDİ FİLİALI

*Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin
530 illiyinə həsr olunmuş*

“Söz mülkünün sultanı”

mövzusunda elmi-praktiki konfransının

MATERİALLARI

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr olunmuş

“Söz mülkünün sultanı” mövzusunda elmi - praktiki konfransının materialları ADPU-nun Ağcabədi filialının Elmi Şurasının 25 dekabr 2024-cü il tarixli iclasının (Protokol № 4) qərarı ilə çap olunur.

AĞCABƏDİ - 5 dekabr 2024-cü il

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2024-cü ildə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 ili tamam olur.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna yer tutan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ədəbiyyatına mühüm təsir göstərən qüdrətli sənətkardır. Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət aşılayan və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvî ideallarla yaşamağa çağıran çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir. Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Məhəmməd Füzuli istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Öz müasirlərindən başlayaraq, sonrakı dövrlərdə Füzuli ənənələrinin davamçısı olmuş bütün görkəmli sənətkarlar bu nəhəng söz ustasının adını hər zaman ehtiramla yad etmişlər.

Füzulinin yubileyinin UNESCO tərəfindən qəbul olunmuş qərarla beynəlxalq səviyyədə layiqli şəkildə qeyd edilməsi milli mədəni dəyərlərin qorunmasına həmişə xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölməz şairin 500 illiyi müstəqil Azərbaycan Respublikasında keçirilən ilk dünya miqyaslı möhtəşəm mədəniyyət və sənət bayramı olmuşdur.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin iftixarıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 25 yanvar 2024-cü il

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Mobil Məcidov ADPU-nun Ağcabədi filialının direktoru, dosent

Üzvlər:

Seymur Süleymanov ADPU-nun Ağcabədi filialının tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini, dosent

Mahir Səlimov ADPU-nun Ağcabədi filialının tərbiyə işləri üzrə direktor müavini, dosent

Baxış Ələsgərov ADPU-nun Ağcabədi filialının “İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri, dosent

Vaqif Allahverdiyev ADPU-nun Ağcabədi filialının “Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri, dosent

Sahib Zeynalov ADPU-nun Ağcabədi filialının “Riyaziyyat, informatika və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri, dosent

Tahir Kərimli ADPU-nun Ağcabədi filialının “Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri, baş müəllim

Qərənfil Rzayeva ADPU-nun Ağcabədi filialının “Keyfiyyətin təminatı” şöbəsinin müdiri

Sahibə Nəsirova ADPU-nun Ağcabədi filialının “Kompüter mərkəzi”nin müdiri

Fatma Əliyeva ADPU-nun Ağcabədi filialının “Kompüter mərkəzi”nin mütəxəssisi

MÜNDƏRİCAT

Giriş sözü

Seymur Süleymanov.....	5
------------------------	---

PLENAR İCLAS

Məhəmməd Füzuli poeziyasının dili və üslubi xüsusiyyətləri

Sabir Məmmədov.....	6
---------------------	---

Anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında Füzulinin rolu

Vaqif Allahverdiyev.....	9
--------------------------	---

BÖLMƏ I

“FÜZULİ POEZİYASI ÜMUMBƏŞƏRİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR İŞİĞİNDƏ”

Məhəmməd Füzuli—görməli orta əsr Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi

Vaqif Allahverdiyev.....	12
--------------------------	----

Məhəmməd Füzuli bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin ən nadir incisidir

Seymur Süleymanov, Səidə Rüstəmbəyli.....	14
---	----

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi görüşləri

Mahir Səlimov.....	16
--------------------	----

Məhəmməd Füzuli şəfqəti

Sabir Məmmədov, Fazil Cəfərov	21
-------------------------------------	----

Məhəmməd Füzuli eşq və gözəllik yolunun yolçusu kimi

Mətanət Fərzəliyeva	28
---------------------------	----

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında multikultural düşüncələr

Yaqub Səmədov	31
---------------------	----

Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında rolu

Tərlan Əliyeva	34
----------------------	----

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında ilahi eşq və saf məhəbbətin tərənnümü

Qərənfil Rzayeva.....	38
-----------------------	----

Poeziyamızın Füzuli zirvəsi

Fazil Cəfərov, Sabir Məmmədov	44
-------------------------------------	----

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfəsində etik-əxlaqi fikirlər

Mahir Səlimov, Əzizağa Həziyev.....	48
-------------------------------------	----

<i>Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında folklor nümunələri</i> <i>Baxış Ələsgərov, Lətifət Süleymanova</i>	51
<i>Anadilli ədəbiyyat epoxası: Həsənoğludan Füzuliyədək</i> <i>Arzu Əmirli</i>	54
<i>Əbədi məhəbbət mövzusu Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında</i> <i>Sevinc Mirzəyeva</i>	60
<i>Füzuli sənətinin ecazkarlığı</i> <i>Ətrabə Cəfərova</i>	62
<i>Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəzərində Füzuli irsi</i> <i>Şəbnəm Abbasova</i>	65
<i>Füzuli yaradıcılığında eşq və kədər</i> <i>Pərviz Bəşirov</i>	68

BÖLMƏ II “MƏHƏMMƏD FÜZULİ VƏ TÜRK ƏDƏBİYYATI”

<i>Məhəmməd Füzuli və türk ədəbiyyatşünaslığı</i> <i>Vaqif Allahverdiyev</i>	67
<i>Məhəmməd Füzuli türk dünyasının əvəzolunmaz mənəvi sərvətdir</i> <i>Seymur Süleymanov, Sahibə Nəsirova</i>	78
<i>Məhəmməd Füzulinin sosial-siyasi ideyaları və insan haqları</i> <i>Baxış Ələsgərov</i>	81
<i>Məhəmməd Füzulinin təhsil və tərbiyə haqqında</i> <i>Tahir Kərimli</i>	85
<i>Məhəmməd Füzuli dühası</i> <i>Sabir Məmmədov, Fazil Cəfərov</i>	91
<i>Füzuli yanğısı zamanın, dövrün harayıdır</i> <i>Əli Əliyev</i>	97
<i>Füzuli yaradıcılığında ümumbəşəri dəyərlər</i> <i>Fəridə Mikayılova</i>	100

<i>Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında islami dəyərlərin bədii boyalarla əksi</i> Yaqub Səmədov, Nərmin Həsənova	104
<i>Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstindəki yeri</i> Vaqif Allahverdiyev	107
<i>Divan ədəbiyyatının sultanı—Məhəmməd Füzuli</i> Xəyyam Bədəlov	113
<i>Füzuli dünyasından dünyaya baxış</i> Sevil Cəfərova	116
<i>Böyük şairimiz Füzuli və onun dünya ədəbiyyatındakı yeri</i> Vaqif Allahverdiyev, Şikayət Hüseynova	120
<i>Füzuli poeziyasının ümumdünya əhəmiyyəti</i> Sara Məmmədova	124
<i>Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı nümunələri</i> Aybəniz Paşayeva	129
<i>Könül Mülkünün Sultanı Məhəmməd Füzuli</i> Sahibə Nəsirova,Ülviyyə Quliyeva.....	132
<i>Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında folklor motivləri</i> Maya Abdullayeva	134
<i>Füzuli yaradıcılığında tərcümədə, mənası itirilmiş söz və ifadələr</i> Nəzrin Mamedova	138
<i>Məhəmməd Füzulinin islami dəyərləri və hümanizm prinsipləri</i> Gülzar Bünyadzadə	140
<i>Məhəmməd Füzuli klassik şeirimizin iftixarıdır</i> Fatma Əliyeva	144

GİRİŞ SÖZÜ

Seymur Süleymanov, dosent

ADPU-nun Ağcabədi filialının Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizləri Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr edilmiş “Söz mülkünün sultanı” mövzusunda elmi-praktiki konfransında xoş gördük.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Bu Sərəncamından irəli gələrək Füzuli irsinin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması məqsədilə respublikamızda çoxsaylı tədbirlər, konfranslar keçirilir. Bu günkü konfransda anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış qüdrətli sənətkarın yaradıcılığı bir daha təhlil edilərək öyrəniləcəkdir.

Azərbaycan bədii dilinin inkişafında Füzulinin xidmətləri böyükdür. Onun əsərlərinin dərin elmi, fəlsəfi məzmunu, mövzu cəhətdən rəngarəngliyi əsrlər boyu ədəbi inkişafa təsir göstərirdir. Füzulinin yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə yetişən şairlər üçün əsl yaradıcılıq məktəbidir.

Füzulinin mənşəyi azərbaycanlı, dili isə Azərbaycan-türk dilidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Məhəmməd Füzuli haqqında demişdir: “Füzuli türk xalqlarını birləşdirmiş şəxsiyyətdir.”

Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət aşılayan və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvəi ideallarla yaşamağa çağıran çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir. Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

1 avqust 1994-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Prezident sarayında Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar yubiley üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında çıxışında demişdir: “Dahi Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi böyük mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqı qarşısında və bütün türk xalqları, dünya mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərinə verilən qiymətdir. Bu eyni zamanda həm də mədəniyyətimizi, tariximizi təbliğ etmək üçün çox əlverişli fürsətdir və biz bundan hərtərəfli istifadə etməliyik. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, belə tədbirlər mənəviyyətin yüksəldilməsinə, insanların tariximizlə bağlı olmasına kömək göstərir.”

Hörmətli konfrans iştirakçıları! Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr edilmiş “Söz mülkünün sultanı” mövzusunda elmi-praktik konfransı açıq elan edir, konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

PLENAR İCLAS

MƏHƏMMƏD FÜZULİ POEZİYASININ DİLİ VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sabir Məmmədov

*“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti
vilayetmemmedov1980@mail.ru*

Xülasə: *Məqalədə dahi şair Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dilindən və onun üslubi xüsusiyyətlərinə diqqətə yetirilmiş və onun zəngin, rəngarəng cəhətləri nəzərə çatdırılmışdır. Çalışılmışdır ki, şairin poeziyasında daha çox işlənən üslubi xüsusiyyətlər göz önünə gətirilsin.*

Açar sözlər: *Məhəmməd Füzuli, qəzəl, qəsidə, üslub, bədii üslub, Rəsmi üslub, söz, məna.*

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan xalqının mütəfəkkir şairi, bəşəri və humanist ideyalar carçısı, Azərbaycan, ərəb və fars dillərində bənzərsiz əsərlər yazan əbədiyaşar söz ustasıdır. O, Azərbaycan dilində yazdığı şeirləri ilə dilimizi zənginləşdirməklə daha da kamilləşdirmişdir. Onun bədii -estetik söz sənəti bütün türk dünyasına yeni şərəfət gətirmişdir. Böyük istedad sahibi olan şair üç dildə möhtəşəm “Divan” yaratmışdır. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan, ərəb və fars dilində yazdığı əsrarəngiz əsərləri ilə XVI əsr Azərbaycan poeziyasını zirvəyə qaldırmışdır. Şairin poeziyasının dili və üslubu öz zənginliyini, istiqamətini, inkişaf xəttini, orijinallığını xalq dilinə bağlılığı ilə əldə etmişdir. Ədibin poeziyasının dili və üslubunu ana dilinin keşiyində durması daha da zənginləşdirərək, zamanın hər cür sınağından çıxararaq dövrümüzdə qədər gətirmişdir. Məhəmməd Füzuli poeziyasının ana xəttini Azərbaycan dilinin xalqiliyi, milli kökləri, xalqın dilində əsrlərlə işlənib cilalanmış söz və ifadələr təşkil edir. Görkəmli şair milli ənənələrə bağlı olan üslub yenilikləri ilə fərqlənən bədii-ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin ən mükəmməllərini yaratmışdır. Onun poeziyasının dili klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən kamil nümunələridir. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində və eləcə də XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidmətləri var. Şairin poeziyasının özünəməxsus leksik özəllikləri, qədim türk dillərinin xüsusiyyətlərini daşması, Azərbaycan ədəbi dilinin digər klassiklərinin dil materialları ilə sübuta yetirilməsi faktlardandır. Ədibin üslubu onun türkcə “Divan”da əsaslı şəkildə özünü göstərir. Şairin poeziyasında ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin işlənməsinə baxmayaraq, əsas mənbə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının zəngin olmasının başlıca cəhəti onun şeirlərində sinonim, antonim və omonim sözlərin geniş şəkildə işlənməsidir. Onun poeziyasının dili poetik-üslubi vasitələr, lingvistik və üslubi-lingvistik metodlar ilə Azərbaycan türk ədəbi mühitinin əsaslı araşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ədibin poeziyası Azərbaycan dilinin, habelə türk dillərinin tarixi leksikologiyasının, tarixi-müqayisəli leksikologiyasının, ümumən, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, dəqiq olaraq, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, Azərbaycan dilinin tarixi üslubiyyat məsələlərinin tədqiqində, öyrənilməsində elmi mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dilində türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars dillərindən alınmış ayrı-ayrı sözlər, eləcə də izafət birləşmələrindən bədii ifadə vasitələri kimi istifadə edilmişdir. Şair poeziya vasitəsilə ədəbi-bədii dilimizi yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasının yüksəlməsinə böyük təkan vermişdir.

Mütəfəkkir şairin poeziyası Azərbaycan klassik poeziyasının, xüsusən, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lirik-sentimental üslubunun zənginləşməsində və formalaşmasında mühüm vasitə olmuşdur. Ədibin poeziyasının dili çox zəngin olmasına və o dövrün, hətta formal tələblərini belə gözləməsinə baxmayaraq, quruluş və tərkib etibarilə çox sadə, aydın, ahəngdar və əlvandır. Onun şairlərinin dili xalq ruhu, xalq ifadə formaları ilə olduqca zəngindir[1]. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm xidmətləri olan, Azərbaycan ədəbi dili tarixində arxitekonikasına, melodikliyinə, ahənginə xidmət edən şairin şeir dilində bədii təzadların əvəzedilməz rolu vardır.

*Könlümün dərdinə dildar dəva etməyəcək,
Mənə bir mərhəmət ol mahlıqa etməyəcək.
Məni gər salsa da ol qaşı kəmanım gözdən,
Könlümün mülkünü biganə fəna etməyəcək.
Bütlərin mehri vəfası o qədər azdır ki,
Bir kəsə cümləsi toplansa vəfa etməyəcək.
Yaxamı etsə də sədparə sitəmlər, bu könül,
Eşqinin damənini, bil ki, rəha etməyəcək.
Gəl həlak etmə bizi, çün rəhi-eşqində sənin,
Biz edək işləri bir əhli-vəfa etməyəcək.
Bağı-vəsl içrə, Füzuli, necə gül dərsin o kim
Səbr edib, canını amacı-bəla etməyəcək.*

Şairin poeziyasının gücü onda idi ki, o, Azərbaycanın ədəbi dilinin inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini ədəbi-bədii yaradıcılığında mükəmməl şəkildə əks etdirmişdir. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının üstünlüyü onda idi ki, o, yaşadığı və böyüdüüyü mühitdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də ana dili olaraq, incəliklərinə qədər mənimsəyə bilmişdir. Bu səbəbdən də şair Ana dili olan Azərbaycan dilində gözəl, bəlağətli, rişələrinə qədər milli, xalqı nümunəvi bir ədəbi dil seçimi yaratmağa nail olmuşdur. Şair yaradıcılığında Azərbaycan dilinin müxtəlif məqamlarından- məhəbbət leksikasında, somatik leksikadan, onomastik leksikadan, təbiət leksikası – bitki və çiçək adlarından- fitonimlərdən, astronomik leksikadan- kosmonimlərdən, dini leksikadan, eləcə də bu gün Azərbaycan ədəbi dilində passiv və məhdud dairədə işlənən nisbi arxaizmlərdən geniş bir şəkildə istifadə etmişdir. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilini əhatəli öyrənmək üçün Məhəmməd Füzuli poeziyası əsasında geniş məlumat alırıq[2]. Şairin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, eləcə də ümumxalq dilində özünə yer tapmış ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdən yerli-yerində məharətlə istifadə edərək, zəngin leksik-semantik söz qrupları silsilələrini yaratmışdır. Ədibin qəzəllərində işlənən sinonimlər, omonimlər, poetik-üslubi təzadlar, antitezaların yaranmasına xidmət edən bədii antonimlər öz orijinallıqları ilə fərqlənir.

Şair Azərbaycan dilini XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunu inkişaf etdirərək əsaslı şəkildə formalaşdırmışdır. Ədibin yaradıcılığı Azərbaycanın milli söz xəzinəsi hesab olunur. Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi inkişafında Füzuli yaradıcılığı əsas rol oynamışdır. Anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində şairin poeziyasının xidmətləri əvəzsizdir. Dahi şairimiz ana dilindən ilham alaraq dünyaya səs salmış əsərlərini öz doğma ana dilində qələmə almışdır. Mütəfəkkir Füzuli Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna xidmətə malikdir. O, anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan ədəbi dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə

yüksəltmişdir. XVI əsrdə Anadilli poeziyamızın üslubunun rəngarəngliyi, zənginliyi, zirvədə dayanması Məhəmməd Füzulinin adı ilə bağlıdır. Mütəfəkkir şair poeziyası ilə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsini yaratmışdır. Şairin poeziyası onu deməyə əsas verir ki, öz əsərlərində üsluba çox yer vermişdir. Ədib üslub rəngarəngliyini əsas götürərək, ümumxalq dilimizin bütün incəliklərindən böyük məharətlə istifadə etmişdir. Şair əsərlərində üslub rəngarəngliyini qorumaqla yanaşı, yazılı ədəbi dilimizin bütün incəliklərindən böyük məharətlə istifadə etmişdir. Şair əsərlərində üslub rəngarəngliyini qorumaqla yanaşı, yazılı ədəbi dilimizin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşmasında da böyük səylər göstərmişdir. Məhz buna görə də Məhəmməd Füzuli güclü söz hissi olan bir sənətkardır [3:4]. Onun yaradıcılığında sözün mənə və gözəlliyinə, ondan məharətlə istifadə etmək qüdrətinə yüksək qiymət verilir. Bu cəhətdən şairin, “Söz” rədifli qəzəli çox səciyyəvidir. Füzuli burada sənətkara sözünün qədir-qiymətini artırmağı uzunçuluqdan çəkinməyi məsləhət görür:

*Xəlpə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Ol nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Bir nigari-ənbərin xətdir könüllər almağa,
Göstərar hərdəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.
Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.
Olmayan qəvvəsi-bəhri-mərifət arif degil,
Kim, sədəf tərkibi-təndir, löləi-şəhvar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Şairin fikrincə, əsl söz sənəti söylənmişlərin təkrarı deyil, böyük bir yenilik və ixtiradır, nadir bir kəşf və möcüzədir. Çünki sənətkarın qüdrətini, onun mənəvi aləminin sözlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini nümayiş etdirən, başqalarına çatdıran sözdür. Məhz buna görə də yeni mənalı söz həmişə yoxdan var olur, təzəcə kəşf edilmiş bir xəzinə kimi meydana çıxır. Məhz sözün bu misilsiz məziyyətləri sənətkardan tələb edir ki, sözə məsuliyyətlə yanaşsın, onun dəyərini, şərəfini həmişə yüksəltməyə çalışsın. Çünki sənətkarın qiyməti sözünün dəyərindədir. Bədii əsərlər üzərində səylə çalışan şair həmişə öz qədrini artırır, hörmətli olar. Böyük sənətkar deyir ki, mənalı söz tapıb işlətmək o qədər də asan iş deyildir. Buna görə də sənətkar arif olmalıdır [5:6].

Ariflər isə mərifət dənizinin üzgüçüləridir. Ancaq belə söz ustaları dərk edə bilərlər ki, mənalı söz ilə içərisində mirvari olan sədəfin tərkibi bir-birinə bərabərdir. Məhz buna görə də dənizin dərinliklərindən çətinliklə çıxarılan sədəfin içərisindəki mirvari kimi uzun axtarışlar nəticəsində tapılır. Burada əsl sənətkarın mənəvi aləminin zənginliyi mirvarisi olan sədəfin tərkibi ilə müqayisə edilmiş və beləliklə, mənalı bir təşbeh yaradılmışdır. Füzulinin bu qəzəlinin əhəmiyyəti təkcə onun söz sənətinə münasibətini əks etdirməklə məhdudlaşmır. Bu şeir hər bir danışan adamdan öz nitqinə məsuliyyətlə yanaşmağı, mənalı sözlər seçib işləməyi tələb edir. Çünki gözəl və mənalı söz insanın mənəvi aləminin zənginliyini, onun mərifətini göstərir.

Məhəmməd Füzulinin poeziyası hərtərəfli bədii xisləti, üslubi zənginliyi, həyata, insana dərin məhəbbətini, gözəllik duyğusunu, ülvə ideallara olan münasibətini, xoşbəxt yaşamağı çağıran bədii -

fəlsəfi irsi əks etdirmişdir. Mütəfəkkir şair Azərbaycan poeziyasının və klassik ədəbiyyatın ən dərin və mənalı qatların əks etdirən bir fenomen kimi diqqəti özünə çəkir. O, öz əsərləri ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün İslam dünyasının ədəbiyyatında yeni bir dövr açmışdır. Bununla bəhəm Məhəmməd Füzuli poeziyasının dili poetik-üslubi vasitələr, linqvistik və üslubi-linqvistik metodları Azərbaycan ədəbi mühitinin əsaslı araşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onu dili və üslub xüsusiyyətləri öz rəngarəngliyi və zənginliyi ilə XVI əsr Azərbaycan dilini ən böyük zirvəyə qaldırmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988.
2. M. C. Cəfərov. Füzuli düşünür. Bakı, 2019.
3. Ə. Səfərli, X. Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Elm, Bakı, 2009.
5. S. Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1986.
6. Füzulinin dili (məqalələr). AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 1986.

ANADILLI ƏDƏBİYYATIMIZIN İNKİŞAFINDA FÜZULİNİN ROLU

Vaqif Allahverdiyev, dosent

***“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri
vaqif.allahverdiyev.58@bk.ru***

Xülasə: Məqalədə Ana dilimizin qədim və zəngin tarixə malik bir dil olduğunu və dilimizin uzun, ziddiyyətli bir yol keçməsindən, inkişaf və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymasından bəhs edilir.

Məqalədə eyni zamanda göstərilir ki, əsərləri ilə dilə xidmət edən Məhəmməd Füzuli dilimizin ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir.

Açar: Məhəmməd Füzuli, anadilli poeziya, Füzuli üslubu, Dilçi alim, Füzuli məktəbi.

Ana dilimiz qədim və zəngin tarixə malik bir dildir. Dilimiz rəngarəng, zəngin dil faktlarına əsaslanır. Dilimiz inkişaf etmiş fonetik, leksik, qrammatik sistemə, bir sözlə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Azərbaycan dili uzun, ziddiyyətli bir yol keçmiş, özünün inkişaf və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur.

Dilimizin ədəbi dil kimi inkişafında yazıçılarımız, alimlərimiz, sənət adamlarımız böyük rol oynamış, dilimizdə gözəl sənət nümunələri yaratmışlar. Yazıçı və şairlərimiz bütün yaradıcılıqları boyu bu ənənəyə sadıq qalmış, dilimizin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Bir sözlə, dilimizin ədəbi dil kimi inkişafında yazıçı və şairlərin rolu danılmazdır. Dilimiz məhz onların əsərlərində inkişaf etmiş, ədəbi dil səviyyəsinə qalxmışdır. Anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində İzzəddin Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai kimi şairlərimizin rolu olduqca böyükdü. Bu dildə gözəl sənət nümunələri yazmaq, bu dilə məhəbbət yaratmaq böyük qəhrəmanlıq nümunəsidir.

Xalqımız öz doğma dilini inkişaf etdirmiş, ən gözəl sənət əsərləri məhz bu dildə yazılmışdır. Həsənoğlu, Nəsimi, Füzuli, Xətai kimi dahi sənətkarlarımız bu dildən ilham almış, dünyaşöhrətli

əsərlərini bu dildə yazmışlar.

Məhəmməd Füzuli ana dilində yazan, bu dili yüksək zirvəyə qaldıran şairlərimizdən biri olmuşdur. Füzuli Nəsimidən sonra ana dilimizdə şeirin ən gözəl nümunələrini yaradanlardan olaraq, öz Anadilli əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biri kimi adını tarixə əbədlilik həkk etmişdir. Əsərləri ilə dilə xidmət edən Füzuli dilimizin ən yüksək zirvəsini fəth etdi. Bu səbəbdəndir ki, Füzuli yaradıcılığı həmişə diqqətdə olmuş, bu istiqamətdə böyük işlər görülmüşdür. Bunun bariz nümunəsi isə Ölkə Prezidentinin imzaladığı sərəncam oldu.

25 yanvar 2024-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” imzaladığı Sərəncam mühüm tarixi bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Sərəncamda qeyd edilir: ”2024-cü ildə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 ili tamam olur. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna yer tutan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ədəbiyyatına mühüm təsir göstərən qüdrətli sənətkardır. Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət anlayışı və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvəi ideallarla yaşamağa çağıran bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının bəşəri mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir. Məhəmməd Füzuli Anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan ədəbi dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir”.

XVI əsr dilimizin inkişafı baxımından aktualıq kəsb edir. Bu dövrdə də dilimizin inkişafı istiqamətində böyük işlər görülür. Yenə də doğma Ana dilimizdə gözəl əsərlər yazılır. Doğma Ana dilimiz Yaxın Şərq kontekstində ən böyük zirvəyə qalxır. Məhəmməd Füzuli dilimizin yüksək inkişaf mərhələsini yaratmaqla Anadilli poeziyamızın zirvəsində dayandı.

Füzuli nəinki öz dilini yaratdı. Hətta öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsini yaratdı. Füzuli yaradıcılığından bəhs edən dilçi alim Dəmirçizadə yazırdı: “Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində əlamətdar cəhətlərə malik xüsusi bir mərhələnin yaradıcısı olmuşdur. Bu mərhələ isə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində feodalizim dövrünün ən yüksək zirvəsini təşkil edən bir mərhələdir və bu mərhələnin əsasını təşkil edən Füzuli üslubu nəinki sonrakı mərhələdə, hətta sonrakı dövrdə də uzun müddət yaşamış və əsrlər boyu nüfuzlu üslublardan biri sayılmışdır”.

Füzuli fars dilində yazdığı bir o qədər də məharət saymamış, bu dildə yazdığı acizlik, zəiflik hesab etmişdir. Şair bu haqda belə yazırdı:

*Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.*

Füzulinin ədəbi dilimizin inkişafında oynadığı rolu bir-neçə cəhətdən xarakterizə olunur. Füzuli ilk dəfə olaraq:

1. Azərbaycan dilində böyük həcmli əsərlər yazmışdır;
2. Müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmışdır;
3. Qəzəl janrını ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır.

Əlbəttə, Füzuli yaradıcılığı ilə dilimizdə gözəl şah əsərlər yazıldı. Dilimiz Füzuli yaradıcılığında bir daha özünün ən yüksək zirvəsini fəth etmiş oldu.

Füzuli yaradıcılığı onu deməyə əsas verir ki, şair öz əsərlərində Ümumxalq dilimizin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə etmişdir. Şairin işi bununla bitməmiş, eyni zamanda, yazılı ədəbi dilimizin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşmasında da böyük səy göstərmişdir.

Dilçi alimimiz Dəmirçizadənin yenə bir fikri yada düşür: “Məhəmməd Füzuli güclü söz hissi olan sənətkardır-heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir üslubunun yüksək zirvəyə qaldırılmasında Füzulinin böyük xidmətlərindən birisi, həm də birincisi, onun tərəfindən bir çox Azərbaycan sözlərinin şeir dilinə gətirilməsində və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlənən bir sıra ərəb-fars sözlərinin, ifadələrinin azərbaycanca sözlərlə, ifadələrlə əvəz edilməsində, Azərbaycan dili vahidlərinin zənginləşdirilməsində və aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsindədir”.

Füzuli elə bir sənətkar olub ki, onun yaradıcılığı həmişə tədqiq edilib, yubileyləri keçirilib. Ulu Öndər Heydər Əliyev də Füzuli irsini həmişə diqqətdə saxlayıb, onun yaradıcılığına yüksək qiymət verib. 8 noyabr 1996-cı ildə dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi münasibəti ilə təntənəli yubiley gecəsi keçirilir. Gecədə iştirak edən Ulu Öndər Heydər Əliyev Füzuli yaradıcılığına yüksək qiymət verərək deyirdi: “...Məhəmməd Füzuli əsərlərinin çox hissəsini türk dilində, bu günkü Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu, Məhəmməd Füzulini ondan əvvəl, sonra yaşamış, yaratmış və xalqımıza məxsus olan bir sıra şairlərdən, alimlərdən fərqləndirən amildir. Biz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını, onun türk dilində yazdığı divanını bu gün də dilimizdə rahat oxuyur, anlarıq.

Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, Ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir”.

Ulu Öndərimizin də qeyd etdiyi kimi, böyük şairimiz Məhəmməd Füzuli Ana dilində yazdı, yaratdı. Şair bu dilin üzərində dönə-dönə işlədi, işlədikcə də dili daha da cilaladı. Yazıb-yaratdıqca da dərk etdi ki, bu dil tək bir şairin deyil, bütün millətin dilidir. Şair bunu dərk etdikcə də daha da ilhamlandı, özünün şah əsərlərini bu dildə yazdı.

Dilçi alim Nizami Xudiyev yazırdı: “Azərbaycan ədəbiyyatı və eləcə də Azərbaycan ədəbi dili tarixində Məhəmməd Füzulinin nüfuzu elə idi ki, uzun zaman Füzulidən sonrakı əsrlər ədəbiyyatımızın və ədəbi dilimizin tənəzzül dövrü sayılmışdır—həmin fikrin artıq köhnəldiyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur, lakin burada köhnəlməyən bir şey vardır ki, o da dahi şairin Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv bir mərhələsini təşkil edən sözünün nüfuzudur. Füzulidən sonra Füzuli məktəbi uzun zaman yaşadı. Məhəmməd Füzulinin nüfuzunu sındırmaq əsrlər boyu heç kimə nəsib olmadı, çünki bu, eyni zamanda, Ana dilinin tarixi nüfuzu idi”.

Bu gün Füzuli əsərləri sevilir, dildən-dilə gəzir. Füzuli elə bir ədəbi məktəb qoyub getdi ki, gələcək nəsillər bu məktəbdən dərs alacaq, Füzuli əsərlərinin dili ilə dilimizin qüdrətinin şahidi olacaqlar. Füzuli ana dilinin gözəlliklərini bizlərə göstərdi, bu dildə yazmaq ənəsinin əsasını qoydu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Füzulinin dili (məqalələr). AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 1986.
2. S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1986.
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II nəşr Bakı, 1992, 384 s
4. Həmid Araslı, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan, 1958.
5. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
6. Məhəmməd Füzuli “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 1983, 244 səh.

BÖLMƏ I

“FÜZULİ POEZİYASI ÜMUMBƏŞƏRİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR İŞİĞİNDƏ” MƏHƏMMƏD FÜZULİ–GÖRKƏMLİ ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ VƏ MÜTƏFƏKKİRİ KİMİ

Vaqif Allahverdiyev, dosent

**“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri
vaqif.allahverdiyev.58@bk.ru**

***Xülasə:** Füzuli Nəsimidən sonra ana dilimizdə yaranmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizi yeni yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun əsərləri Təbrizdə, Bakıda, İstanbulda, Ankarada, Qahirədə, Daşkənddə, Buxarada, Aşqabadda dəfələrlə nəşr edilmiş, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.*

***Açar sözlər:** Kərbəla, Nəcəf, Ərəş, Leyli və Məcnun, Rum zərifləri, qəzəl,*

Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbəla şəhərində doğulmuşdur.

Füzuli Azərbaycanda məşhur olan türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Bəzi qaynaqlara görə, Məhəmmədin atası Süleyman İraqa Azərbaycanın Ərəş mahalından köçmüşdür.

Füzuli ilk təhsilini Kərbəladə almış, Bağdadda davam etdirmiş, bir müddət İraqın Nəcəf və Hüllə şəhərlərində də yaşamışdır. O, şəxsi mütaliəsi sayəsində orta əsr elmlərini, xüsusilə dini-fəlsəfi cərəyanlar, ərəb tərcümələri əsasında yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, klassik türk, ərəb, fars və hind ədəbiyyatını öyrənmişdir.

Azərbaycan-Türk ədəbiyyatı tarixində divan janrının ən möhtəşəm nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır.

Füzuli "Bəngü Badə" ("Tiryək və Şərab") əsərini Şah İsmayıl Xətayiə ithaf etsə də, saraya meyl etməyib.

Osmanlı padşahı Sultan Süleymana bir neçə qəsidə təqdim etmişdir. Füzuli Süleymanın ordusu ilə birlikdə Bağdada səfər edən türk şairləri Xəyali və Yəhya bəylə görüşmüş, "Leyli və Məcnun" (1537) əsərini də "Rum zərifləri" adlandırdığı bu sənətkarların xahişi ilə yazmışdır.

Füzuli üç dildə - türk, ərəb, və fars dillərində qəzəl, qəsidə, müsəddəs, tərkibbənd, tərcibənd, rübai, qitə, mürəbbə və s. yazmışdır. Əsərlərini yalnız ərüz vəznində, həm nəzmlə, həm də nəsrə, həm lirik, həm də epik növdə yaratmışdır. Qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai, mürəbbə, müxəmməs, tərcibənd, tərkibənd, təxmis, fəlsəfi traktat janrlarında əsərlər yazmışdır. Ana dilli bədii nəsrin əsasını qoymuşdur.

Füzuli doxsana qədər qəsidə yazmışdır. Qəsidələrdən ibarət ayrıca divan tərtib etmişdir. Müasirlərindən fərqli olaraq, qəsidələrində şahlardan çox Allahı mədh edirdi. Qitələrində isə böyük ictimai-fəlsəfi problemlər qoyaraq öz qənaətini bədii dildə ifadə edirdi. Bu baxımdan türk divanındakı qitələri xüsusilə fərqlənir.

Fəlsəfi mahiyyətli qəsidələri, "Yeddi cam", "Ənisül-qəlb", "Səhhət və Məraz" əsərləri şairin qocalıq dövrünün məhsullarıdır. O, qəsidələrini ayrıca bir əsər kimi xüsusi toplayaraq, kitab şəklinə salmışdır. Bundan əlavə, türk, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir.

Şairin yaradıcılığının zirvəsi olan "Leyli və Məcnun" poeması Azərbaycan, eləcə də, Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindən sayılır. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirdiyi "Leyli və Məcnun" mövzuna bir çox türk, fars, hind, özbək və tacik şairləri tərəfindən müraciət olunmasına baxmayaraq, Füzulinin Azərbaycan türkcəsində yaratdığı əsər orijinallığı ilə bu mövzuda əvvəllər yazılmış poemalardan seçilir.

Klassik məsnəvi janrının bütün qayda-qanunları üzrə yazılmış əsər Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf olunmuşdur. Nizamidən fərqli olaraq, dövrün tələbinə görə Füzulinin "Leyli və Məcnun"u daha çox sufi-ürfani məzmunundadır. Əsərdə Nizami poeması ilə səsləşən şəxsiyyət azadlığı problemi qoyulmuşdur. Poema Rum zəriflərinin xahişi ilə yazılmışdır. Poemanın motivləri əsasında dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov 1908-ci ildə Şərqin ilk operasını – "Leyli və Məcnun" operasını yazmışdır. "Leyli və Məcnun" adlı bədii film və eyni zamanda poemanın motivləri əsasında "Məhəbbət dastanı" filmi lentə alınmışdır.

Füzuli qədim yunan və Şərq fəlsəfəsi ilə tanış idi. Onun fəlsəfi görüşləri əsasən ərəb dilində nəsr ilə yazdığı "Mətləül-etiqa" əsərində əksini tapmışdır. Füzuli burada Aristotel, Platon, Empedokl, Demokrit və başqa yunan filosoflarının fikirlərindən, fəlsəfi irsindən təsirlənmişdir. Füzulinin başqa əsərlərində də ədəbi fəlsəfi fikirlərə təsadüf edilir. Nizami kimi o da öz əsərləri ilə ictimai-siyasi gedişə təsir göstərmək istəmiş, bəzən hakimlərə və məmurlara məsləhətlər etmişdir.

Füzuli öz seirlərində, XVI əsrə qədər Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə Azərbaycan və eləcə də türk ədəbiyyat tarixində yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır. Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir. Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. O, Azərbaycan türkcəsinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu məktəb klassik ədəbiyyatdakı köhnəlmiş qayda və normaları qırmaqda, inkişafa mane olan klassisizm ənənələrinə cəsur, azad və hünərli yanaşmaqda böyük tarixi xidmət göstərmişdir.

Füzuli Nəsimidən sonra ana dilimizdə yaranmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizi yeni yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun əsərləri Təbrizdə, Bakıda, İstanbulda, Ankarada, Qahirədə, Daşkənddə, Buxarada, Aşqabadda dəfələrlə nəşr edilmiş, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Məhəmməd Füzuli qəməri tarixlə 963-cü, miladi təqvimlə 1556-cı ildə Kərbəlada taun xəstəliyindən vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

1959-cu ildə Füzulinin adı şəhərə və rayona verilmiş, Bakıda abidəsi ucaldılmışdır. Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu şairin adını daşıyır. Haqqında 3 sənədli film çəkilmiş, "Füzuli kantatası" (C.Cahangirov), "Füzuli" sımfonik poeması (A.Məlikov) və bir çox qəzəllərinə musiqilər, romanslar bəstələnmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 1983, 244 səh.
2. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
3. S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1986.
4. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II nəşr Bakı, 1992, 384 s
5. Həmid Araslı, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan, 1958.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ BƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİ XƏZİNƏSİNİN ƏN NADİR İNCİSİDİR

Seymur Süleymanov, dosent

Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini

seymursuleymanov71@mail.ru

Səidə Rüstəmbəyli

Tədrisin idarə olunması şöbəsinin operatoru

Xülasə: Məqalədə dünya ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri, əsərləri ilə bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin ən dəyərli incisi sayılan, türk dünyasına heç vaxt sönməyən bir günəş kimi doğan dahi söz ustadımız, qəlb şairimiz, hər sözü, misrası ilə müdriklik, ağıl-hikmət rəmzinə çevrilən söz ustadımız Füzulinin yaradıcılığından bəhs edilir.

Söz ustadımız XVI əsrin həyatından doğan acılara, ağrılara, eybəcərliklərə qarşı yönələn qəhqəhələr, gələcəyə tuşlanan nəcib arzular ifadə olunmuş ədəbi irsi ilə həm Azərbaycan xalqının, həm də türk dünyasının əvəzolunmaz mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Məqalədə eyni zamanda vurğulanır ki, sadə insanların dərd və kədərini ifadə etmək üçün hər sözü, misrası ilə müdriklik, ağıl-hikmət rəmzinə çevrilən böyük sənətkar öz dövrünün misilsiz bədii salnaməsini yaratmışdır.

Açar sözlər: Böyük sənətkar, söz ustadı, Füzuli irsi, müdriklik, ümumbəşəri ideyalar

Məhəmməd Füzuli dünya ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri, əsərləri ilə bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin ən dəyərli incisi sayılan, türk dünyasına heç vaxt sönməyən bir günəş kimi doğan dahi söz ustadımız, qəlb şairimizdir.

“Dostun kömək etməyən, fələyin rəhmsiz, dövrünün dəyişkən, dərdin çox, dərd çəkmək üçün bir yoldaşın yox, düşmənin güclü, bəxtin aciz və zəif olduğu” bir dövrdə yaşayan böyük sənətkar öz dövrünün misilsiz bədii salnaməsini yaratmışdır.

O, XVI əsrin həyatından doğan acılara, ağrılara, eybəcərliklərə qarşı yönələn qəhqəhələr, gələcəyə tuşlanan nəcib arzular ifadə olunmuş ədəbi irsi ilə həm Azərbaycan xalqının, həm də türk dünyasının əvəzolunmaz mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Füzuli sadə insanların dərd və kədərini ifadə etmək üçün hər sözü, misrası ilə müdriklik, ağıl-hikmət rəmzinə çevrilən söz ustadıdır.

İstər ideya məzmunu, istərsə də forma etibarilə çox zəngin və rəngarəng olan Füzuli lirikasında insan məhəbbətinin tərənnümü əsas yer tutur. Böyük sənətkarın əsərlərində məhəbbət dərin ictimai-

bəşəri mahiyyət daşıyır. Füzulinin anlayışında məhəbbət insanın gözəlliyinə və kamalına pərəstiş, coşqun həyat sevgisi, insanpərvərlik, dostluq, vəfa və sədaqət deməkdir.

Sözə can verməyi, ana dilindən “incə nəzm” yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan şair bunun öhtəsindən şərəflə gəlmiş və

*Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər, özgədir can.*

Deyərək sözü can qədər əziz tutmuş, onunla zamanın qəlbindən qopan duyğu, düşüncə və harayları ifadə etmişdir.

Biz bir ədəbiyyatçı olmasaq da, belə başa düşürük ki, Füzuli irsini bilməyən, sevməyən, onun hikmətli fikirlərindən bəhrələnməyən kimsə yoxdur.

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərli bu haqda yazır: “Azərbaycan türklərinin handa azacıq savadlısı varsa, onun əsərləri ilə az-çox tanışdır”.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir.

Doğrudan da Füzulinin sənətkarlıq qüdrətinə bir az bələd olduqda hər kəlməsinin bir həyat fəlsəfəsi olduğunu görürsən. “Dünya hər kəsin öz malını satdığı bir bazardır”, “Heç kim heç kimi itirməz! Gedən başqasını tapar, qalan özünü”, “Ey ürək, dünya ilə əlaqələrini çox sıx tutma. Bu xaraba dünyada gəzən bir qonaqsan” və bunun kimi onlarla hikmətli ifadə bəşər övladının yoluna işıq salır, qəlbinə nur verir.

Füzuli sənəti, zəngin şeir yaradıcılığı öz xalqının malik olduğu böyük ədəbi-bədii mirasa əsaslanır. Füzuli lirikasının əsl qüvvət və qüdrət mənbəyi xalqdır, həyatdır.

Məhəmməd Füzulinin həyat və insanlar haqqında humanist düşüncələrini əks etdirən əsərləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Nümunə olaraq “Rindu Zahid” əsərini göstərə bilərik. Burada iki qoca və gəncin dünyagörüşünü həyata və insana iki baxışın mübahisəsi ata və oğulun dialoqu şəklində ifadə olunmuşdur. Və əsərdən belə bir qənaətə gəlinir ki, məsələ hansı peşənin sahibi olmaqdan asılı deyil, həmin peşənin sayəsində necə yaşamaqda, həmin peşəni kimin və nəyin xidmətinə yönəltməkdə, ondan necə, nə cür, nə məqsədlə istifadə etməkdədir.

Bizə elə gəlir ki, sadəcə bu əsər yetişdirməkdə olduğumuz gənc nəslin inkişafında, tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, bu əsərin orta məktəb dərslərlərində geniş şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğundur.

Və ya başqa bir nümunədə şair deyir.

*Dəhr bir bazardır, hər kim mətain arz edər
Əhli – dünya simü zər, əhli hünər fəzlü kəmal*

Burada söz ustadı dünyapərəstin var – dövləti qızıl – gümüşdürsə, hünər və bilik sahibininki ağıl və kamal olduğu qənaətindədir.

Ümumyyətlə, Füzuli əsərlərində təbliğ olunan ideyalar ümumbəşəri ideyalardır. Eyni zamanda da, bütün dövrlər üçün son dərəcə aktualdır.

Elə buna görədir ki, Füzulinin ədəbi şöhrəti hələ öz sağlığında Azərbaycan sərhədlərini aşaraq yaxın və orta Şərqlin bir çox ölkələrinə yayılmış, dünyanın bir çox ölkələrində alimlər onun barəsində

maraqlı tədqiqat əsərləri yaratmışlar.

İngilis alimi Gibb onu “qəlb şairi” adlandırmış və yazmışdır: “Füzuli ilhamını hər hansı bir şairin əsərlərindən deyil, öz qəlbindən alırdı; O öz dühasının işığı ilə parlayaraq özünə xas olan yeni yol tapmışdır”.

Böyük türk şairi Tofiq Fikrət məşhur “Füzuli” şeiri ilə tək-cə türk şairlərinin deyil, bütün türk xalqlarının dahi söz xiridarına məhəbbətini ifadə etmişdir.

Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin ən nadir incisi olan məhəbbət şairi Füzuli irsinə hörmət ölkəmizdə də yüksək səviyyədədir. Şairin ədəbi irsi yeni təfəkkür işığında araşdırılıb qiymətləndirilir və əbədiləşdirilir.

Məhəmməd Füzulinin yaratdığı əsərlər bundan sonra gələn nəsilləri də xalqa, millətə, torpağa, vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edəcək, hazırlayacaqdır.

Biz ziyalılar da Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan söz ustadımızı gənc nəslə düzgün şəkildə aşılmalı, bizə miras qoyduğu bənzərsiz irsi qorumalıyıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II nəşr Bakı, 1992, 384 s
2. Həmid Araslı, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan, 1958.
3. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
4. Məhəmməd Füzuli “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 1983, 244 səh.
5. Lütviyyə Əsgərzadə. əsrin səsi və ədəbi zirvəsi Bakı, 2022.
6. Azərbaycan Milli ensklopediyası.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

***Mahir Səlimov, dosent
Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini
mahir.0707@mail.ru***

Xülasə: Füzuli mədəniyyət tarixində misilsiz lirik şair kimi məşhurdur. Bununla belə, onun yaradıcılığında dövrün ideologiyasını əks etdirən xüsusi fəlsəfi məzmun daşıyan qiymətli traktatlar var. Mütəfəkkirə dünya şöhrətini poetik əsərləri qazandırsa da fəlsəfəyə və fəlsəfə tarixinə, ümumiyyətlə, ideologiyaya həsr olunmuş bu traktatlar onun dünyagörüşünü, ideya istiqamətini, bütünlükdə yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Füzulinin bədii yaradıcılığı zahirən, formaca onun elmi və fəlsəfi yaradıcılığından fərqləndiyinə baxmayaraq, ideoloji aspektdə onlar vahid təam təşkil edib, eyni bir təfəkkürün müxtəlif vasitələrlə ifadəsidir.

Açar sözlər: Füzuli, mədəniyyət, filosof, varlıq, idrak.

Füzuli mədəniyyət tarixində misilsiz lirik şair kimi məşhurdur. Bununla belə, onun yaradıcılığında Füzuli mədəniyyət tarixində misilsiz lirik şair kimi məşhurdur. Bununla belə, onun yaradıcılığında dövrün ideologiyasını əks etdirən xüsusi fəlsəfi məzmun daşıyan qiymətli traktatlar var. Mütəfəkkirə dünya şöhrətini poetik əsərləri qazandırsa da fəlsəfəyə və fəlsəfə tarixinə, ümumiyyətlə, ideologiyaya həsr olunmuş bu traktatlar onun dünyagörüşünü, ideya istiqamətini, bütünlükdə yaradıcılıq yolunu

müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Füzulinin bədii yaradıcılığı zahirən, formaca onun elmi və fəlsəfi yaradıcılığından fərqləndiyinə baxmayaraq, ideoloji aspektdə onlar vahid tamı təşkil edib, eyni bir təfəkkürün müxtəlif vasitələrlə ifadəsidir.

İdeoloji cərəyanlara münasibətdə obyektiv mövqe tutmağa çalışan Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi baxışlarında varlığa və idraka dair fikirlər öz dolğunluğu və elmi dərinliyi ilə seçilir. Burada peripatetik müddəalar bəzi qeyd-şərtlə və islam dininə uyğunlaşdırmaqla təbliğ edilir. “Baxışın mənbəyi” traktatının “Vacib varlığın və onunla bağlı məsələlərin idrakına dair” bölməsində varlığın qisimləri göstərilir, emanasiya nəzəriyyəsi ilə kreasionizm tutuşdurulur. Mütəfəkkir yazır: “Filosoflar söyləmişlər: Vahiddən ancaq vahid törəyər”. Onların dəlili budur ki, həqiqi vahid hər cəhətdən vahiddir’ çünki nəticəsi öz dərəcəsindən törəyir və həmin xassədən digər bir nəticənin törəməsi qeyri-mümkündür. Əgər hər hansı iki xassədən iki [nəticə] törəsaydı mürəkkəbliyə lazım gələrdi. Halbuki o, birdir, bəsitdir” [1].

Məsələyə islam dini mövqeyindən yanaşan mütəfəkkir sözünə davam edərək deyir: “Bu iddia vacib varlıq məsələsinin isbat olunmasında bizə o qədər də zərər vurmur. Lakin bu, [Allahın] mürəkkəb varlığı xəlf etməyə qüdrətinin olmadığını nəzərdə tutur və buna görə də onu rədd etmək daha yaxşıdır”.

Füzuli mümkün varlığın Vacib varlıqdan labüd surətdə, onun iradəsindən asılı olmadan meydana çıxması müddəasını mütəkəllimlərin dili ilə tənqid edərək bildirir ki, “bu, yalnız mümkün səbəb və nəticələri ifadə edir. Öz ixtiyarı ilə iş görənlər Vacib varlıq isə xəlf etdiyini istədiyi kimi yaradır”.

Füzuli emanasiya prosesində maddi aləmin vücuda gəlməsi, ilk nəticədə iki cəhətin olması və s. Haqqında müddəaları qənaətbəxş saymadığı üçün bu nəzəriyyəni əsassız hesab etmişdir. O, sonra aləmin qədimliyi (əzəliliyi) barədə filosoflar ilə mütəkəllimlər arasında gedən mübahisələr üzərində dayanmışdır: “Filosoflar demişlər: aləm qədimdir, çünki o, tam səbəbdən dərhal çıxmışdır. Buna görə də ondan əvvəl yoxluq olmamalıdır. Çünki ilkinlik zamanın olmasını tələb edir. Zaman isə yoxluqla bir araya sığmayan mövcudluqdur [1].

Mütəkəllimlər söyləyirlər: “Aləm sonradan əmələ gəlmədir. Sonradan əmələ gələn isə öz yoxluğundan qabaq mövcud ola bilməz”. Filosofların sözlərindən anlaşılır ki, qədim iki cürdür: varlığı başqasına möhtac olmayan mənasında öz-özlüyündə qədim və özündən əvvəl heç bir zaman olmayan mənasında- zaman etibarilə qədim”[1].

Füzulinin fikrincə, mütəkəllimlərin mövqeyini qəbul etmək Vacib varlığın isbatına mane olmur. Belə ki, o, peripatetik fəlsəfədəki Vacib və mümkün varlıqları İlk səbəb ilə nəticə kimi deyil, Xəlif ilə məxluqat timsalında götürmüşdür. Mütəfəkkir dövretməni - nəyinsə hər hansı bir cəhətə görə özündən asılı olan şeydən asılılığını və silsiləni- varlıqların sonsuz bir şəkildə ardıcıl düzülməsini qeyri-mümkün saymışdır. Füzuli Vacib varlığın isbatı üçün mövcud yolları nəzərdən keçirib yazır: “Onlardan biri hüduş (sonradan əmələgəlmə) yoludur. Bu, yoxluqdan sonra mövcud olmaqdan ibarətdir. Mütəkəllim əvvəlcə aləmin əmələ gəlməsini, sonra isə onun bir qədim əmələ gətirəni olduğunu isbat edərək deyir: “Aləm əyani şeylərdən və aksidensiyalardan, aksidensiyalar əmələgəlmələrdən, əmələgəlmələr isə hərəkət, sükunət, birləşmə və ayrılmaqla ibarətdir”. “Bu yollardan biri də mümkünlük yoludur. Mümkünlük mövcud olma və olmamanın qeyri-zəruriliyidir.

Mütəkəllim əvvəlcə aləmin mümkünlüyünü qəbul edir, sonra da onun bir yaradanı olduğunu...” Füzuli kəşf əhlinin yolundan danışarkən panteist əhval-ruhiyyəli mütəfəkkirlərin əqidəsini şərh edir: “Varlıq öz-özlüyündə xarici varlıq deyildir.... O, əzəli və əbədidir, vahid bir mahiyyətdir O, Vacib

varlıqdır”. Aristotelin mövqeyindən Vacib varlıq hərəkətdə olan şeyin hərəkətvericisi kimi isbat edilir. Vacib varlıq Xalqla eyniləşdirildiyi üçün onun atributları birbaşa Allahın atributları adlandırılır, bu məsələ ilə əlaqədar peripatetik filosofların, mütəzililərin, əşərilərin və ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fikirləri xatırladılır.

Şərq peripatetikləri kimi, Füzuli də daha çox mümkün varlığın tədqiqinə diqqət yetirmişdir. “Baxışın mənbəyi” traktatında “Aləmin hallarının idrakına dair” bölmə Bəhmənyarın “Təhsil” əsərindəki “Əyani mövcud şeylərin halları” sərlövhəsini xatırladır. Burada bilavasitə təbiətsünaslıq məsələlərindən söhbət açılır, ayrı-ayrı filosofların, mütəfəkkirlərin, fəlsəfi məktəblərin nümayəndələrinin fikirləri təhlil edilir. Füzuli aləmi xəyallardan, boş xüyalardan ibarət bilən sofistlərin hökmünü əsassız sayır: “Çünki özləri aləmin bir hissəsi ola ola, aləmin həqiqət olmasını inkar edən hökm irəli sürürlər”. Füzuli maddi aləmin başlanğıcı (əsas) ilə xüsusi maraqlanıb yazmışdır: “Əql sahibləri aləmin başlanğıcı barəsində ayrı-ayrı fikirlərdə olmuşlar”. Platona görə, “cismani fərdlərin və müxtəlif cisimlərin yerləşdiyi hissi aləmdəki varlıqlar” əqli idealların, ruhi surətlərin mövcud olduğu əql aləmindəki varlıqların izləridir. Miletli Falesə görə isə “ilk ünsür mütləq bəsit deyildir, onun içərisində məhəbbət(cəzəbetmə) və ədavətdəm(rəddetmədən) ibarət bir tərtib var. Onlardan isə bəsit ruhi sbustansiyalar və mürəkkəb cismani sbustansiyalar yaradılmışdır [2].

Bu mənaya görə də cütlər öz növü və sifətinə uyğun şəkildə bir-birinə birləşib tam varlığa çevrilmişdir, təzadlı şeylər isə bir-birini rədd edərək ayrılmış və fəsad(pozulub parçalanma) əmələ gəlmişdir”. “Atəşpərəstlər, yəni məcuslar söyləmişlər ki, od ilk başlanğıcdır”. Füzuli beləcə, dini və fəlsəfi cərəyanların nümayəndələrinin maddi varlığın ilk başlanğıcı barədə fikirlərini iqtibas gətirmişdir. “Demokrit demişdir: “Başlanğıc nə təkcə ünsür nə də əqlidir. O, dörd qarışıqdan ibarətdir. Bütün bəsit şeylər bir dəfəyə onlardan yaradılmışdır. Mürəkkəb şeylərə gəldikdə isə, onlar daimi, başqa bir növə keçən şəkildə mövcud olmuşdur. Bunlardan əlavə, aləm bütünlüklə əbədidir. Çünki o, daimi aləmlə bağlıdır”. Dualistlərə görə, mövcud varlıqların əsası ikidir: işıq və qaranlıq, xeyir və şər. Heraklitin fikrincə “əmələgəlmənin səbəbi məhəbbətdir, qovuşub birləşmə bundandır, fəsadın səbəbi ədavətdir, parçalanıb ayrılma bundandır. Bunlar xeyir və şərin səbəbləridir” [2].

Maddi aləmin başlanğıcı haqqında mülahizələrdən sonra mövcudatın quruluşu, strukturu barədə məlum təsəvvürün inşası gəlir. Bu bəhsə müqəddimə kimi şəriət əhli demişdir: “Aləmin şeyləri öz mahiyyətləri və atributları etibarilə sonradan əmələ gəlmədir”. Aristotel, Prokl, Femisti, Farabi və İbn Sinanın fikrincə isə, “göy sferaları öz mahiyyətləri və hərəkətlərindən başqa, həcm, forma və bunlara bənzər sabit ayrılmaz xassəli şeylərdən ibarət atributları etibarilə qədimdir. Ünsütlərdə öz materiyallarının müəyyən olunmasına görə qədimdir. Onların müəyyən növə xas olan formaları isə növünə görə deyil, cinsinə görə qədimdir”.

Bu fikir Aristoteldən əvvəlki filosofların dedikləri ilə səsleşir: “Göy sferaları öz mahiyyətlərinə görə qədim, cisim və növ formalarına görə sonradan əmələ gəlmədir”. Füzuli mümkün varlıqların yuxarı(ülvi) və aşağı (süfli) qisimlərinə göstərib, birinci üçün doqquz göy sferasını sadalayır. Yazır ki, ulduzlar parlaq cisimlərdir, hərəsinin bir məkanı, cismi, hərəkətvericisi və idarəedicisi vardır. Filosoflara görə, bunlar yuxarıdakı mücərrəd varlıqlar, şəriət əhlinə görə isə, səma mələkləridir. Aşağı aləm Ay göyü altında olanlardır: torpaq, torpağı əhatə edən su, suyu əhatə edən hava, havanı əhatə edib Ay göyü sferasının batıq yerinə toxunan od. “Bunlardan hər birinin də incə bir cismi, müəyyən bir mərkəzi, sabit bir məkanı, idarəedəni və qüvvəsinin tənzimləyicisi vardır. Filosoflara görə, bunlar

nəfslər və əqllər, şəriət əhlinə görə isə, yer mələkləridir” [3].

Füzuli qədim türk və çin əqidəsində geniş yayılmış göy ilə yer arasındakı münasibətə toxunur: “Belə söyləyirlər ki, göy cisimləri ünsüri varlıqlara təsir göstərdiyinə görə “atalar” , ünsüri varlıqlar isə onlardan təsir aldıklarına görə “analar”dır”. Bunlardan əmələ gələn üç törəmə - minerallar, bitkilər və heyvanlar mürəkkəb varlıqlardır. “Heyvanlar yaradana ən əzizə - insana daha yaxın olduğu üçün [mineral və bitkilərdən] daha şərəflidir”. Füzuli törəmələrdən hər birini peripatetik alimlərin mövqeyindən şərh etmişdir. O, aristotelçi fəlsəfədən irəli gələn substansiya və aksidensiya məsələlərinə toxunarkən müxtəlif təlimlərin doktrinalarına da biganəlik göstərməmişdir.

Füzuli filosoflar tərəfindən fərqləndirilən beş substansiyanı – forma, materiya, cisim, nəfs və əqli belə səciyyələndirmişdir: “Ya bir yerdə qərar tutan, ya qərar tutan üçün bir yer, ya bunların hər ikisində birləşib əmələ gələn, ya həmin əmələ gələnlə idarəetmə əlaqəsi ilə bağlanan, ya da mücərrəd olan”. Peripatetik fəlsəfəyə uyğun on əql nəzəriyyəsindən söhbət açan mütəfəkkir onlardan doqquzunun göyləri, birinin isə insanı idarə etdiyini yazır və insani əqlin dərəcələrini sadalayır. Nəfs xüsusən insani (düşüncəli) nəfs haqqında təlim Füzuli yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə göstərir. İnsan varlığını nəfs və bədəndən ibarət bilən mütəfəkkir yazır: “ Nəfsin mövcud olması sübut edilir, çünki insan iradi hərəkətləri ilə digər canlılara ortaqdır, dülgərlik, əkinçilik və sairə kimi əqli məsələlərdə tədbirlilik və idarəetmə amili başqa canlılara nisbətən insanda üstünlük təşkil edən amildir.

Bu nəfsdir”. Füzuli yazır ki, nəfsin bədənə əvvəl mövcudluğunu da, bədənə birgə yarandığını da deyənlər olmuşdur. Nəfsin aqibəti barədə isə o deyir: “Söyləmişlər ki, nəfs bədənin məhvindən sonra da qalır, çünki maddədən əvvəl təcrid olunmuş bəsit substansiyadır. Onda qüvvə etibarilə məhv olmaq xüsusiyyətinin mövcudluğu qeyri-mümkündür, çünki imkandan gerçəkliyə hər hansı keçid zamanı iki ziddin birləşməsi lazım gələrdi”. Hissetmə, duyma və dərk etmə qüvvələri bilavasitə nəfslə bağlıdır. Hərəkət haqqında təlim Füzulinin ciddi düşündürmüşdür. Hərəkət ilk maddi varlıqla mövcuddur. “Göy cisimlərinin açıq-aşkar görünən müəyyən formada dövrü hərəkəti vardır. Ünsüri cisimlərə isə daxili dövrü hərəkət xasdır. Çünki bəsit və ünsüri substansiyalar gah birləşməyə təbii meyl edir, bir-birinə birləşir, tədricən mineral bitki və heyvan formalarında dövr edir, beləliklə də, hər məqamda yuxarı aləmdən özlərinə məxsus bir axıntı (feyz, enerji) alır, bu-əmələgəlmə adlanır, gah da həmin hissəciklər bir- birindən qopub ayrılır , hər bir hissəcik kürə şəklində düşməyə meyl edir, birləşmə aləmindən təklənmə aləminə keçir, bu, məhvolma(fəsad) adlanır”.

Füzuli hərəkət dedikdə maddi şeylər aləmində sükunətə zidd baş verən bütün dəyişiklikləri nəzərdə tutur, bunu gah substansiyaya, gah məkana, gah kəmiyyətə, gah da keyfiyyətə nisbətə araşdırır. Mütəfəkkir əmələgəlmə və məhvolma prosesini peripatetizmə istinadan şərh etsə də Stragiritin bu prosesi hərəkətdən başqa bilməsi fərqi yoxdur. Ona bu məsələdə bəlkə də “Saflıq qardaşları” və bəzi Şərq filosofları təsir göstərmişlər.

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi baxışlarında qnoseoloji aspekt daha geniş yer tutub, həmişə diqqət mərkəzində durur. “Baxışın mənbəyi” traktatının “Elmi idrakı və idrakın elminə dair” bölməsində elm və idrakın mahiyyəti, idrakın zəruriliyi, idrakın növləri, idrakın yolları xüsusi araşdırılır. Mütəfəkkir elm ilə idrakı birlikdə götürüb onların mahiyyətini təhlil etmişdir. “Filosoflardan bəziləri demişlər: “Elm- öyrənmə şəxsin daxili aləmində öyrənilən obyektə tam uyğun bir surətin hasil olmasıdır”. Bəziləri isə deyiblər: “Elm - əşyanın (və ya hər hansı obyektin) surətinin əqlə hasil olmasıdır”. Ərəbdilli mütəfəkkirlərin əsərlərində elm ilə bilik çox vaxt eyniləşdirilib idraka yaxın məzmununda başa

düşülmüşdür. Füzuli elmin, daha doğrusu biliyin əzəli mövcud və sonradan meydana çıxmış, vasitəsiz və vasitəli qisimlərini qeyd edir. Əzəli elm tanrıya məxsusdur. Vasitəsiz elm yaradıcının bütün məlumatları, insanın isə öz varlığını bilməsidir. Vasitəli elm hər hansı vasitədən asılı qazanılmış elmdir, məsələn, şeylərin və hadisələrin həqiqətini bilməyimiz. İdrak prosesinin hissi və əqli mərhələlərdən keçməsi Füzuli tərəfindən qəbul edilmişdir. “Səhhət və Məraz” traktatında allegorik şəkildə insanın psixik fəaliyyəti gözədən keçirilir, duyğular və digər hissi qüvvələr barədə söhbət açılır.

Bədəndə qərar tutan Ruh bədəndə “Hökm və fərmanları icra etməyə hazır və amadə, böyük işləri yerinə yetiməyə müntəzir on muzdur” ilə görüşür. Bunlardan beşi xarici hisslərdir : birincisi, söz və səsləri dinləməyə məmur Eşitmədir, ikincisi, fiqurları və rəngləri ayırmağa vəkil Görmədir, üçüncüsü, qoxuları duyan İyilmədir, dördüncüsü, hər bir dadı bilməyə malik Dadılmədir, beşincisi, Toxunmadır. “ On muzdurdan” qalan beşi isə daxili hisslərdir. Burada Müştərək hiss, Xəyal, Sərf-nəzər, Vahimə, Hafizə hekayətin personajları kkmk təqdim edilir, peripatetik fəlsəfəyə uyğun olaraq, həmin hissi qüvvələr haqqında məlumat verilir [4].

Füzuli hissi və əqli idrak mərhələlərini vəhdətdə götürmüşdür: “Əql ilə dərk olunan hiss ilə qavranılanla mövcuddur. Hiss ilə qavranılanlar bir-birinə bağlıdır”. Mütəfəkkir hissi və əqli idrakı həqiqət saymayan sofistləri də, hiss ilə qavranılanı qəbul edib, əql ilə dərk olunanı qəbul etməyən təbiətçiləri də, bunlardan hər ikisini qəbul edib, lakin dini qayda və hökm tanımayan dəhri filosofları da tənqid etmişdir. Füzuli idrakın yollarına dair qeyd edir ki, tədqiqatçılar məqsədə çatmaq üçün lazım olan idrak yolları barəsində müxtəlif fikirlərdə olmuşlar. “Onlardan bəzisi göstərmişdir ki, bu, əqli mühakimədir. Çünki əgər əql təsdiqi və ya inkari olmaqla iki müqəddiməni düzgün şərtləndirərsə, sofistlikdən və yanlış əlaqələndirmədən özünü qoruyarsa, onda düzgün nəticənin çıxarılması labüddür. Bunlardan istidlalilərdir(məntiqçilərdir);hər hansı dini təriqətə mənsubdurlarsa, onda mütəkəllimlər ,əks halda isə peripatetiklərdirlər. Füzuli idrak yollarından birini mistikada görür: “Bu yol nəfsi çalışma və daxili təmizlənmə yoludur. Belə ki, nəfs ruhidir və mahiyyətə dərk ediləndir. Biliklər ondan yalnız cismanı və bədəndəki əngəllər üzündən gizli qalır. Əgər bu örtüklər çalışmaları yolu ilə aradan qaldırılsa və müqəddəs varlığa tərəf üztutma hasil olarsa, onda nəfs həmin zənginliyi, ilkin mənbədən heç bir vasitə olmadan almağa hazır vəziyyətə gələr”. “Çalışmaları yolunu tutub, biliklər üçün əqlin mühakiməsini tamamilə inkar edənlər kəşf əhlidirlər” deyən Füzuli işraqiləri və sufiləri bu zümərəyə daxil etmişdir. Lakin o, sufiləri həqiqi müsəlman saydığı halda, işraqiləri kafir kimi səciyələndirmiş, idrakın həmçinin hissi və əqli mərhələlərini qəbul etmələrinə etinasız qalmışdır. Mütəfəkkir “Rind və Zahid” əsərində “kəşf əhli” əvəzinə “həqiqət əhli” ifadəsini işlədərək, onların elmə ehtiyac duymadıqlarını yazır: “Münəccimlik, nəhv, sərf, fiqh, fəlsəfə elmləri əqli yüksəltmək və danışığı zəifləndirmək üçündür.

Həqiqət əhlinin bunlara ehtiyacı yoxdur. Çünki Allaha yaxınlıq məqamında əql heyran, nitq də laldır”. İdrak yollarından başqa birisi öyrənmək və peyğəmbərlərdən nümunə götürmək yoludur. Bu yolu tutanlar şəriət əhlidir və öz müddəalarını nəql üzərində qurmuşlar. İlham və vəhy bu yola aiddir. “Bu məqsədə qovuşmaqla əqli mühakimələrə, nəfsi çalışmalara və nəqli biliklərdən hökmlər çıxarmağa ehtiyacı olmayan ən uca dərəcələrə çatmış peyğəmbərlərə və övliyalara xasdır. Bu məqam həqiqi yol adlanır”.

Füzuli insanın mahiyyətini onun idrakı baxımından qiymətləndirmiş, kamilliyini onun idrakı ilə əlaqələndirmişdir: “Yaxşı olar ki, aqıl insan öz xilqəti barəsində düşünsün, öz varlığının mahiyyətini

araşdırсын, özünün başlanğıc və son halını dərk etsin, uğur fürsətini fəvtə verməzdən və sual-cavab yerinə yönəlməzdən əvvəl özünün düzgünlük və fəsad yolunu seçib ayırsın, əmin olsun ki, insanlar növə görə eyni, zəruri növ əlamətlərinə görə müştərəkdiirlər və onlar arasında yalnız idraka dair fərq vardır. İdrak isə müxtəlif olur: ən çətini ən əzəmətlisidir, ən şərəflisi ən faydalısıdır. Bu isə mənəvi nemət və insani kamillikdir” [4].

Yaradıcılığında metafizika və fizika məsələlərinə geniş yer verən Füzuli Şərq perioatetizminin mühüm komponenti olan məntiqə də ayrı-ayrı müddələr şəklində toxunmuşdur. Mütəfəkkirin məntiqə dair ayrıca traktatına rast gəlinməsə də bu fənnə dərindən bələd olması şübhəsizdir. Füzulinin məntiqdən bir metod kimi məharətlə istifadə etmişdir. Onun elmi və bədii əsərlərindəki lakoniklik, yığcamlıq, məziyyəti ilk növbədə məntiqliliklə bağlıdır. Dahi söz ustası bir qəzəlində deyir: Gəmdən öldüm, demədim hali-dili- zar-sana, Ey güli-tazə, rəva görmədim azar sana. Bu beytdə yalnız kiçik müqəddiməsi və ümumi nəticəsi söylənilən, böyük müqəddiməsi isə fikirdə tutulan iki şərti sillogizmi vardır. İkinci sillogizmdəki kiçik müqəddimə birinci sillogizmin ümumi nəticəsi ilə eyni olduğu üçün, həmçinin atılmışdır. Həmin iki şərti sillogizm destruktiv modus tipindədir:

1) Əgər desəydim hali-dili-zar- sana, gəmdəm ölməzdim. Lakin gəmdəm öldüm. Deməli, demədim hali- dili- zar- sana.

2) Əgər rəva görsəydim azar-sana, deyərdim hali-dili-zar-sana. Lakin demədim hali-dili-zar-sana Ey güli-tazə, deməli, rəva görmədim azar sana. Göründüyü kimi, mütəfəkkir şair 41 mümkün sözdən 27-ni ixtisara salmış, öz fikrini minimum zəruri olan 14 sözlə dürüst ifadə etmişdir. Eləcə də, “Məni candan usandırdı...” Qəzəlində məşuqə haqqında “gözəl” sözü işlədilməsə də güclü məntiqi mühakimələrdən anlaşılar ki, o, gözəllikdə misilsizdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Z.Məmmədov Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2006.
2. Fəlsəfə dərslisi. Bakı, 2002.
3. A.Şükürov Fəlsəfə dərslisi. Bakı, 2008.
4. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1997.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ ŞƏFƏQİ

Sabir Məmmədov

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti
vilayetmemmedov1980@mail.ru

Fazil Cəfərov

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti
faziljafarov@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzuli poeziyasının dünya ədəbiyyatına saldıqı işıq qeyd edilir. Şairin əsərlərindən ilham alaraq yeni sənət nümunələri yaradan Azərbaycan, İran, Ərəb, Türkiyə, Özbək, Türkmən və sair xalqların şairləri Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olduğu məqalədə canlandırılmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, qəzəl, divan, “Leyli və Məcnun”, Füzuli nəsr, Füzuli şəfəqi, Füzuli dühası.

Dahi ustad Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı ilə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixində yeni ədəbi məktəbin əsası qoyuldu. XIII - XIV əsərlərdən başlayaraq inkişaf etməkdə olan Azərbaycan ədəbi dili XV əsrdə möhkəmləndi və XVI əsrdə Füzuli poeziyası ilə öz zirvəsinə çatdı. Onun yaradıcılığı çoxcəhətli və zəngindir. Yalnız Azərbaycan dilində deyil, eləcə də fars və ərəb dillərində ölməz əsərlər müəllifi olan M.Füzuli klassik poeziyamızın bütün forma və janrlarından bəhrələnmiş və özünəməxsus fikri -üslubi keyfiyyətlərlə zینətləndirmişdir.

Qəzəl, rübai, qəsidə, fəlsəfi, traktat, didaktik-allegorik novella və hekayələr, qitə, poema və s. fəvqəladə sənət möcüzələri yaratmışdır.

M.Füzuli Azərbaycan poeziyasında ilk növbədə lirik şeirlər müəllifi kimi tanınır. Lirik bütövlükdə Füzuli yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Ədibin lirikası və ilk növbədə insan qəlbinin ən incə, zərif, kövrək duyğularının tərcümanı olan qəzəlləri psixoloji-məntiqi vurğusu və emosional təsir qüdrəti ilə heyrtləndiricidir.

Ənənəvi qəzəlin başlıca predmeti-gözəlin vəsfi və məhəbbətin tərənnümü Füzuli qəzəllərinin də aparıcı ruhudur.

Azərbaycan qəzəl ədəbiyyatında gözəllik və məhəbbət probleminin poetik təqdimi yönümündə Füzuliyə bərabər sənətkar tapmaq çətindir.

Füzulidə məhəbbət daha çox assosiativ ruhi-hiporbolik, məzmununda özünü göstərir. Fərdi-subyektiv başlanğıc Füzuli qəzəllərində qabarıqdır, mühümdür. Şairin məhəbbət qəzəllərində həyatı zəminə əsaslanmayan mücərrəd-ilahi eşqin ön planda olduğu diqqəti özünə çəkir.

Mütəfəkkir şairin yaradıcılığında sufizmin, xüsusən, onun mütərəqqi, panteist qolunun təsiri görünür. Şairin ərəbcə qələmə aldığı “Mətləül -etiqad” (“İnamların doğduğu yer”) traktatında özünə qədər mövcud olan fəlsəfi-dini cərəyanlara o cümlədən sufizmə də qiymət vermişdir. “Rindü Zahid”, “Səhhət və Mərz” (“ Sağlamlıq və xəstəlik), “Yeddi cam” əsərləri şairin əsasən sufi-pantesit ideyalarının bir növ şərhidir. Dünya ədəbiyyatının solmaz inciləri sırasında olan “ Leyli-Məcnun” mənzum romanı, xüsusən, onun son hissələri də təsəvvüfi xallardan məhrum deyildir. Füzulinin sırf sufi ideyalarını təbliğ edən qəsidələri vardır. Bu ideyalara onun qəzəllərində də rast gəlinir.

Füzulinin fəlsəfi -dini ideyaların daşıyıcısı olan qəzəlləri onun məhəbbət mövzusunda olan qəzəllərindən istər öz daxili məntiqi, istərsə də estetik vəzifəsi və tipoloji modeli ilə ayrılır. Onun məhəbbət süjetli qəzəllərini bütövlükdə ilahi eşqə rəməz, məcaz kimi mənalandırmaq özünü doğrultmur. Bu qəzəllərin əksəriyyəti saf, təmiz, insani hisslərin tərənnümünə həsr edilmiş ecazkar bədii nümunələrdir. Böyük sənətkarın bu qəzəllərdə vəsf etdiyi sevgili bəşəri varlıqdır. Füzuli həyatı, real məhəbbətə tərənlər qoşmuş, həqiqi hiss və həyəcanları, sevən qəlbin təlatüm və çırpıntılarını şeirə gətirmişdir. Füzulidə məhəbbət mürəkkəb psixoloji bir haldır. Şairin ideal gözəllik, ülviyyət və harmoniya axtarışlarında dərin mənəvi duyğu və düşüncələrinin bədii ifadəsidir.

Füzuli çox qəzəllərində məyusdur, qəmlidir. Bu nisgil, bu hüzn fərdi səciyyə daşımır, fəlsəfi qayəli, sosial mahiyyətlidir, bəşəri, dünyəvi kədər məqamındadır .

Pərişan xəlqi-aləm ahü əfğan etdiyimdədir.

Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdiyimdəndir.

Dili-zarimdə dərdi-eşq gün -gündən füzun olmaq,

Yetən bidərd tədbirilə dərman etdiyimdəndir.

*Gözüm kimi bağrımın qanun tökər pərkələ-pərkələ
Dəmadəm arizuyi -ləli-canan etdiyimdəndir.
Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başıma daşlar ,
Binasın tişeyi -ahimlə viran etdiyimdəndir.
Qaçan rüsva olurdum ,qan udub səbr edə bilsəydim
Mətanət çəkdiyim bihudə əfğan etdiyimdəndir.
Xəta səndən deyil,cismim oxundan binəsib olsa,
Hüləabi -əşki-gülgün içrə pünhan etdiyimdəndir
Füzuli, ixtilati -mərdümi-aləmdən ikrahim,
Pərivəşlər xəyalın musisi-can etdiyimdəndir*

Klassik qəzəl ədəbiyyatı tarixində Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairi tapmaq çətindir.Sözün məzmun dairəsi Füzulidə hədudsuzdur,şair onun çalar rəngarəngliyindən böyük məharətlə istifadə edir.

M.Füzuli də öz dahi sələfi Nizami Gəncəvi kimi bədii sözə yüksək qiymət verir,gözəl sözü sənətin mühüm şərti sayır.Şairə görə sənətkar elə söz axtarır aramalıdır ki, “Leyli kimi qəlb ovlayan”, “Məcnun kimi ürək yandıran” olsun ,söz “ əmvata can verməlidir”.

*Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Ol nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.
Bir nigari-ənbərin xətdir könüllər almağa,
Göstərər hərdəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.
Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.
Olmayan qəvvəsi-bəhri-mərifət arif degil
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lölöi-şəhvar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Füzuliyə görə söz sadəcə poetik ünsür məqamda deyil,o həm də ictimai-vəzifə daşımalıdır.

Müasirlik Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Öz dövrünün oğlu ,həm də şair-mütəfəkkir oğlu olan Füzulidə sağlam həqiqət duyğusu çox güclü idi.Füzuli sənəti-onun lirikası da ,epik əsərləri də, nəsrə də bu duyğu ,bu hiss ilə aşılanmışdır.Şairin hansı sənət nümunəsini götürürüksə götürək, o istər məhəbbət mövzusunda olsun, istər fəlsəfi-didaktik mahiyyət daşıсын, istərsə də alleqorik-satirik ruhda yazılsın, biz orada müasirlik hissinin çox güclü olduğunu görəcəyik. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov Füzulidən danışarkən yazır: “Füzulinin böyüklüyü elə ondadır ki, nədən və nə barədə yazırsa daim dövrünün ruhunu, zamanəsini əks etdirirdi... Füzuli heç vaxt zamanəsindən ayrılmırdı ..”

Füzuli qüvvətli ümumiləşdirmələr yolu ilə zamanın çirkinlikləri üzərindən pərdəni qaldırır, dövrün ictimai-mənəvi kəsirlərini, burada hökm sürən özbaşınalıq, hərcmərclik və zorakılıq aktlarını açıb üzə çıxarırdı.

*Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükren,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun*

- Mətləli qəzəli bu baxımdan səciyyəvidir. Qəzəli oxuduqca rəzalət, yalan və böhtan üzərində qurulan eybəcərliklər səltənətinin bütün mənzərəsi gözlərimiz qarşısında canlanır. Bu səltənətdə şəhəddini aşmış, zülmət sadə kəslərin başı üstünə qanad gərmişdir. Bu səltənətdə hiylə, fəsad hökm sürür, alçaq xislətli ucalıqda, alilər ayaqlar altındadır. Bu səltənətdə elmə, biliyə qiymət verilmir, nadan və cahillər şərəflidirlər...

Şairin “Bəngü-Badə” (“Tiryək və Şərab”) və “Söhbətül əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) poemaları XVI əsr həyat hadisələrini, ad-san və şöhrət uğrunda bütün insani keyfiyyətlərini itirmiş mənəvi sahiblərinin həddini aşan azgınlığını yüksək sənətkarlıqla bədii şəkildə açıb göstərən nümunələrdir.

Orta əsrlər ictimai satirasının parlaq abidələrindən olan mənsur “Şikayətnamə” və “Ənisül-qəlb” (“Ürək dostu”) əsəri şairin insanların hər cür fiziki-mənəvi sərbəstliyinə hədd qoyan, şəxsiyyəti iflic etməyə səy göstərən cəmiyyətə qarşı açıq üsyan idi.

Füzulinin nəsr əsərləri içərisində “Şikayətnamə” xüsusi yer tutur. Məktub şəklində yazılmış bu əsər XVI əsrdə feodal-ruhani, üsuli-idarəsinin mənfi xüsusiyyətlərini, onun mahiyyətini məharətlə açıb göstərir. Əsərin yazılma tarixi də maraqlıdır. Türkiyə sultanı Sultan Süleymana müraciət etmiş şairə ayda 9 ağça təqaüd təyin edilir. Şair bu barədə sultandan bir bərat (təqaüd vəərəqəsi) alır. Bu bərat əsasında Bağdad övqaf idarəsinə müraciət edən şair burada işləyən məmurların çirkin əməlləri ilə tanış olur. O, övqaf idarəsinə uzun müddət gedib-gəlir, lakin təyin edilmiş təqaüdü ala bilmir. “Şikayətnamə” əsəri girişdən başqa, üç hissəyə bölünür: bəratın gəlməsinin təsviri, təqaüd alma cəhdi, nəticə.

Şair əsərin əvvəlində təqaüd almaq təmənnasına düşdüyü üçün özünü məzəmmət edir. Belə bir arzu ilə yaşamasından peşman olduğunu söyləyir. Doqquz qat göylərə etina etmədiyi halda, doqquz ağça üçün belə əzab çəkdiyinə təəssüflənir. Bundan sonra müəllif Sultanın məktubunu istehza ilə təsvir edir. O, Sultandan gələn bəratın zahirindən danışarkən onun yazısını ənbərə (ətirli maddə), ağ yerlərini kafura (gözlə qoxulu, ağ rəngli maddə), nöqtələrini isə ulduzlara oxşadır.

Məktubun ikinci hissəsində övqaf idarələrində oturan məmurların vəziyyəti təsvir edilir. Şair təqaüd kağızını əlində övqaf idarəsinə gedir, orada çoxlu adam görür, onların halı pərişandır. Sədaqətdən uzaq olan bu adamlar hiylə toru qurublar. Şair deyir: “salam verdim, rüşvət deyildir, deyə almadılar. Hökm göstərdim, faydasızdır, deyə mültəfit olmadılar.” Məktubun üçüncü hissəsində şair özü ilə hökmdarın məktubunu müqayisə edərək göstərir ki, sultanın bəratı ənbərlə, zərlə bəzənmiş olsa da, bunun həyatda bir qəpiklik əhəmiyyəti yoxdur. O, şairə yalnız əzab-əziyyət vermiş və heç bir kömək etməmişdir. “Mən bəratdan əziyyət çəkdiyim üçün ona nifrət edirdim. Bərat isə məni faydasız əzaba saldığı üçün xəcalət çəkirdi.”

Əsərin nəticə hissəsi daha maraqlıdır. Burada zəvaid (yəni gəlirin artığı) məsələsindən bəhs edən şair, sultanın böyük sənətkarı ələ saldığını, şairə, sənətə və sənətkara qiymət vermədiyini məharətlə göstərmişdir.

Füzulinin fars dilində yazdığı “Səhhət və Mərz” adlı əsərdə sağlamlıqla xəstəliyin mübarizəsi alleqorik bir şəkildə təsvir edilir. Burada elmi fikirlərim bədii şəkildə ifadə edildiyini görürük. Füzuli tibb elminin nailiyyətlərini əks etdirir. Şair əsərdə müasirlərini insanın daxili aləmi ilə tanış edərək, xəstəliklər haqqında məlumat vermək, xəstəliklərlə mübarizə yollarını göstərmək kimi xeyirxah və mütərəqqi məsələlər qoymuşdur. Füzulinin öz dövrünə olan münasibəti “Rindü Zahid” əsərində daha orijinal bir şəkildə qələmə alınmışdır. Ata ilə oğul arasında gedən mükəlimə əsasında qurulmuş bu əsərdə Füzuli Zahidin geriliyini, Rindü isə qabaqcıl adamların nümayəndəsi kimi təsvir edir. Ata ilə oğlun mübahisəsi zamanı müəllif oğlun dili ilə ruhanilərin riyakarlığını, hökumət məmurlarının ədalətsizliyini, tacirlərin insafsızlığını, sxolastik elmin mənasızlığını və dövrün başqa çirkinliklərini göstərdiyi kimi, şəhər sənətkarlarının və əkinçilərin əzablı həyatlarından da söhbət açır [1:2].

Füzuli zalım sultanlara, xalqın dərisini soyan feodal hakimlərə, ürəyi yanmışlara, ciyəri yüz parça olan insanlara laqeydcəsinə yanaşan rəhmsiz dövlətlilərə əsərlərində öz nifrətini bildirdiyi kimi, xalqı dini əfsanələrə aludə etmək yolu ilə varlanan, özlərini Allah adamı kimi qələmə verib, dünyanı qəsb etmək haqqında düşünən, cənnəti axçası ilə satın alan din dəllallarına da qəzəb yetirirdi. Füzuli yalnız riyakar zahidləri deyil, dini ehkamlara həddindən artıq aludəçilik edən, real maddi aləmi puç, fəna adlandıran, insanları həyat və həyatı nemətlərdən uzaqlaşdırmağa çalışan axirətpərəst, xəstə zehniyyətli abid və dərvişlərində yolunu doğru saymır, şeirlərində həmişə həyat və həyatı zövqlərin timsalı olan rindləri zahidlərə qarşı qoyurdu.

Əgər Füzuli lirikasının vuran nəbzi onun qəzəlləri sayılırsa, Füzuli epik əsərlərinin və ilk növbədə poemalarının qızıl çələngi ölməz məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” əsəridir. Füzulinin “Leyli və Məcnun”u həm şairin müasiri olduğu zaman,

Onun insan mənəviyyatını əsir edən çirkin adət və ənənələrinə qarşı çevrilmiş amansız, güzəştəz bir ittihamnamə, həm də öz sehri ilə qəlbləri tilsimləyən, şüurlara hakim kəsilən, hissləri təlatümə gətirən bir sənət möcüzəsidir. Füzulinin “Leyli və Məcnun”u dünya ədəbiyyatının nadir incilərindəndir.

“Leyli və Məcnun” mövzusunun Şərq ədəbiyyatında çox qədim bir tarixi vardır. “Leyli və Məcnun”u ilk dəfə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi qələmə almışdır. Nizamidən sonra onlarca Şərq şairi müxtəlif zamanlarda bu mövzuda yeni poemalar yaratmışdır. Füzuli özünü Nizaminin şagirdi adlandırır, ağırlığından Nizaminin belə şikayətləndiyi bir mövzuda əsər yazmağa cürət etmədiyini söyləyir. Lakin buna baxmayaraq, o bu mövzunu qələmə alıb, son dərəcə orijinal bir sənət əsəri yaratmışdır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun”u lirik-epik faciədir. Əsər iki gəncin uğursuz məhəbbət macərasından bəhs edir. Psixoloji məqam burada qüvvətlidir. Şairin romantik qəhrəmanları olan Leyli və Məcnun- sevmək və sevilmək üçün yaranmış bu zərif, kövrək xilqətlər zamanın tufan və qasırğaları ilə üzləşməli olurlar. Əsərdə demək olar ki heç bir obraz mənfi yönümdə işlənilmir. Elə Füzuli sənətinin qüdrəti də burada özünü göstərir. Böyük sənətkar zaman və qəhrəman cəmiyyət və insan problemini ön plana çəkir. Əsərdə qəhrəman və cəmiyyət arasında mənəvi sərbəstlik və gözəllik nəminə mübarizə gedir. Füzuli Məcnunun simasında XVI əsrin ictimai münasibətlərinə boyun əyməyən, cansıxıcı adət və ənənələrə tabe olmayan, əsarətdən qurtarmağa can atan bir şəxsiyyət göstərmişdir. Onun anadan olduğu təsvir edilən aşağıdakı parçaya diqqət edək:

*Ol dəm ki, bu xakdanə düşdü,
Halını bilib fəqanə düşdü.*

*Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sırışkü qıldı fəryad,
Yəni ki : “Vücut dami-qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki əsir olur bu damə,
Səbr edə gərək qəmi-müdamə.”*

Uşaq anadan olduğu zaman ağlayır. Bu, təbii bir hadisədir. Lakin şair bu hadisəyə ictimai mənə verir. O göstərir ki, ağır zamanədə ağıllı adamların əksəriyyəti azadlıqdan məhrum olub, əsir kimi yaşamağa məcburdur. Buna görə də onlar dünyaya gəldikləri ilk dəqiqələrdən ağlamağa başlayırlar. Əsərin bu simvolik başlanğıcı yenidən anadan olmuş uşağın gələcəkdə azadlıq üçün bəlalər çəkəcəyini öncədən xəbər verir [3:2]

Məcnun məktəbə gedir və məktəbdə Leyli adlı bir gözəli sevir. Onun faciəsi də elə buradan başlayır. Çünki Məcnunun coşğun arzuları ilə cəmiyyətin adət-ənənələri arasında kəskin bir təzad var idi. Buna görə də bu aşiqin uğursuz məhəbbəti onun başına olmazın bəlalər gətirir, onu dildən-dilə salır, el içində rüsvay edir. Lakin heç bir qüvvə bu nəcib əxlaqlı gənclik məhəbbətini ona unutmura bilmir. Məcnun öz saf eşqinə ömrünün sonuna qədər sadıq qalmasına and içir.

*Suzi-dil ilə tökülsə yaşını,
Tiği-qəm ilə kəsilsə başım.
Candan çıxarıb həvayi-eşqi,
Tərk eyləməzəm bəlaya-eşqi.*

Məcnun ilk məhəbbətinə həmişə sadıq qalır. Anası ona başqa bir qızla evlənməyi məsləhət gördükdə anasına deyir:

*Xosrov deyiləm ki, mənə dilbər
Şirin ola gah ,gah Şəkkər?*

Məcnun cəmiyyətin köhnə adət-ənənəsinin onun məhəbbəti qarşısında səd çəkdiyini bilsə də, ancaq o öz məhəbbətindən əl çəkib təslim olmur. Leyli həyata və insana olan yeni baxışı və xarakteri ilə zamanəsinin qızlarından seçilir. Leyli varlı ailədən olduğundan məktəbə göndərilir və bu onun mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır. Gənc qızda şəxsiyyət azadlığı ruhu qüvvələnir. Ağıllı Qeys ilə bir məktəbdə oxuması, həmsöhbət olması Leylini daha da kamilləşdirir. Leyli uşaqlıqdan onunla bir məktəbdə oxuyan Qeysin zəkalı və sədaqətli bir gənc olduğunu bilir və onu təmiz bir məhəbbətlə sevir. Lakin gənclərin məhəbbəti qarşısında böyük maneələr durur. Onlar bu maneələri ortadan qaldırmağa acizdirlər. Anası artıq Leylini məktəbə buraxmır, atası bilsə daha böyük müsibət olacaq. Füzuli ananın nəsihətində köhnə cəmiyyətin azad məhəbbətə münasibətini belə verir:

*Keyşux! Nədir bu göftgülər?!
Qılmaq sənə tənə eybuculər?
Neçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?
Neyçün sənə tənə edə bədgu?
Namusuna layiq işmidir bu?*

Leylinin öz dərini doğma anasından gizli saxlamağa məcbur edən əsas məsələ namus, yaman ad məsələsi idi. Öz növbəsində ana da qorxuya düşməklə qızına nəsihət verməkdə haqlı idi [4]. O bilirdi ki,

Leylinin ata-anasından xəbərsiz olaraq bir oğlanı sevməsi xəbəri yayılsa, nadan adamlar onlara namussuz ailə kimi baxacaqlar. Buna görə də onların heç kimin yanında hörməti olmayacaq.

Leyli zorla ərə verildiyini, bu işdə onun rəyi soruşulmadığını Məcnuna yazdığı məktubunda belə deyir:

*Mən gövhərəm, özgələr xiridar
Məndə deyil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki məni məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı.
Olsaydı mənim bir ixtiyarım
Olmaz idi səndən özgə yarım*

Bu şeirlər bizi hüquq istəyən, öz qul vəziyyətini dərk edib, əzab çəkən bir qızın dərdləri ilə tanış edir.

Həyatı göz yaşları içərisində keçən, zorla atıldığı ər evini məzar kimi soyuq və əzablı sayan Leyli dərindən dərk edir ki, zamanəsində qadınlara olan münasibət heyvanlara olan münasibətin eynidir. Leyli dəvəyə xitab edərək:

*Mən kimi yox əldə ixtiyarım
Bir özgə əlindədir məharın.-deyir*

Bütün bunlar 16- cı əsr şəraitində Azərbaycan qızlarının ağır dərdləri idi. Füzuli hər bir Azərbaycanlı qızının çəkdiyi bu ağır müsibətləri Leylinin iztirabları ilə ümumiləşdirmişdir.

Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi geniş olmuş və bu günə qədər Yaxın Şərq və xüsusən türkdilli xalqların görkəmli sənətkarları ondan öyrənmiş və Füzuli türkdilli xalqların görkəmli sənətkarları ondan öyrənmiş və Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər. XVI- XVII əsrlərdə Azərbaycan şairlərindən Əmani, Qövsü, Saib kimi söz ustaları Füzuli ədəbi məktəbindən bəhrələnmiş, onun əsərlərindəki zəngin ideya-obrazlar sistemi, poetik üslub xüsusiyyətləri XVIII əsrdə Vəqif, Vədadi irsinin başlıca qida mənbələrindən olmuş, Füzuli şeirindəki humanist məzmunu və bədii-məntiqi qüdrət XIX və XX əsr şairlərimizə də az təsir az təsir göstərməmişdir[5:6].

Əhsəni, Vəfai, Turdi, Nəşəti, Məxmur, Ağahi, Firqət, Zövqi kimi özbək, Maxmutqulu, Kəminə, Nur Məhəmməd kimi türkmən, Şeyx Qalib, Baqi, Nəfi, Nədim kimi türk şairləri Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olmuş, bu irsə böyük məhəbbətlə yanaşmış, Tofiq Fikrət, Əbdülhəqq Həmid kimi görkəmli sənətkarlar Füzuli sənəti qarşısında baş əymişlər.

Görkəmli İraq şairi Məhəmməd Saleh Bəhrülülüm Füzuli haqqında demişdir:

*Şair Füzulinin adı dünyada
Ərəb oğlunun da çıxmaz yadından,
...Unutmaq mümkünmü o sənəkarı?*

Füzuli dühası elə bir işıq mənbəyidir ki, onun şöləsi və nuru həmişə ətrafa şəfəq saçaraq, çox düşüncələri parladaçaq, qəlbləri öz hərarəti ilə qızındıracaqdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Məhəmməd Füzulinin poeziyası dünya ədəbiyyatına yeni bir işıq salmış onun şəfəqi ilə Azərbaycan, Türk, Ərəb, Özbək, Fars, Türkmən və İran şairləri daha da maraqlı əsərlər yaratmışdılar. Onun yaradıcılıq şəfəqinin işıqları dünya ədəbiyyatını öz ağuşuna almış onları daha da parlaq etməyə şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Füzuli şəfəqi hər zaman işıq verən əbədi yaşar nuru ilə bütün kainata şəfəq salmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Salman Mümtaz, Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Avrasiya press, Bakı-2006
2. Məhəmməd Füzuli: seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1988.
3. M.C.Cəfərov.Füzuli düşünür, Bakı-2019
4. Əliyar Səfərlı,Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ,Bakı-2008.
5. Füzuli. Əsərləri,VII cildə,I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı-2005.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Elm, Bakı-2009

**MƏHƏMMƏD FÜZULİ EŞQ VƏ GÖZƏLLİK YOLUNUN
YOLÇUSU KİMİ**

Mətanət Fərzəliyeva

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti

***Xülasə:** Məqalədə Məhəmməd Füzulinin eşq fəlsəfəsindən və onun əsas mahiyyətindən söhbət açılır. Dahi sənətkarın bədii irsinin mühüm bir qismini məhəbbət mövzulu əsərləri təşkil edir.*

Məhəmməd Füzulinin məhəbbət fəlsəfəsi bədii ifadəsini daha çox onun qəzəllərində və “Leyli və Məcnun” poemasında tapır. Sənətkarın yaradıcılığındakı məhəbbət mövzulu poeziya nümunələrinin çoxu, qaynağını sufizm təriqətinin “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən alır. Başqa sözlə, ilahi eşqə söykənir. Füzuliyə görə, əsl məhəbbət ilahi varlığa olan məhəbbətdir. İnsan maddi aləmdəki varlıqları, o cümlədən də öz həmcinsi olan insanı ilahi aləmin, yəni vəhdət aləminin bir zərrəsi kimi sevməlidir.

***Açar sözlər:** Məhəmməd Füzuli, Leyli və Məcnun, məhəbbət fəlsəfəsi, ilahi aləm*

Dünya ədəbiyyatının bənzərsiz söz ustadlarından olan Məhəmməd Füzuli daha çox eşq şairi kimi tanınır. Məhəmməd Füzulinin bütün yaradıcılığının özəyini təşkil edən türk və fars divanları, eləcə də ən sanballı əsəri – “Leyli və Məcnun” məsnəvisi məhəbbət mövzusunda yazılmış, heç vaxt dəyərini itirməyəcək, şahənə incilərdir.

Məndən, Füzuli, istəmə aşarı-mədhü zəmm,

Mən aşiqəm, həmişə sözüüm aşiqanədir.

Özünü eşq şairi, aşiqanə söz ustadı kimi tanıdan Füzuli sevgiyə ən ülvə insani özəllik, ən yüksək mənəvi kateqoriya kimi baxır və hamını bu prizmadan dəyərləndirir. İstər lirik-aşiqanə qəzəllərində, istərsə də epik əsərlərində hər bir obrazın - qəhrəmanın fərdi insani keyfiyyətləri onun eşqə münasibəti kontekstində saf-çürük edilir. Buna görə də Məcnun öz rəqibi İbn Səlamın şəxsiyyətini aşağılamır, sevgilisi Leylini sevdini biləndə ona hörmətlə yanaşır, özünə dost sayır. Hətta dünyasını dəyişdiyini eşitdikdə halına acıyır, üzülür, "öz mərtəbəsində kamil aşiq" kimi səciyələndirir..

Dünyada Məhəmməd Füzulini tanıdan, bütün şairlər arasında fərqləndirən, fəvqəladə üstünlük qazandıran da məhz aşiqanə qəzəlləridir. Füzuli hissələrinin coşqunluq və təbiiliyi, fikirlərinin dərinlik və tutumluluğu, söz ehtiyatının son dərəcə zənginliyi, bədii təsvir vasitələrinin çoxçeşidliliyi ilə lirik-aşiqanə qəzələ yeni məzmun vermiş, şəkildə də kamilləşdirmişdir. Bu qəzəllərin romantik qəhrəmanı sevgidə sonsuz fədakarlıq və təmənnəsizliyi, insani təbiilik və səmimiyyəti, bütün canı və qanının, ruhu

və varlığının məhəbbətdən yoğrulması ilə başqa aşiq-qəhrəmanlardan kəskin surətdə fərqlənir. Şair indiyədək bütün Yaxın və Orta Şərqdə ən fədakar məhəbbət qəhrəmanları kimi tanınmış Məcnun, Fərhad, Vamiq və başqalarını öz romantik qəhrəmanı ilə tutuşdurur - müqayisə edir, özünün hər hansı müsbət və özəl keyfiyyətləri ilə onlardan üstün olduğunu sübuta yetirir.

*Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.*

Füzulinin romantik sevgi qəhrəmanı elə bir aşiqdir ki, həyata yalnız sevmək üçün gəldiyi öz yerində, həm də hələ dünya yaranmamışdan, dövrü-aləm bərqərar olmamışdan öncə öz sevgisi ilə sərgərdan imiş. Bu dünyada isə yalnız sevmək, sadəcə, sevmək və sonda, pərvanə özünü şama qurban verdiyi kimi, sevdinin özünü fəda etməklə öz missiyasını bitirəcəkdir.

*...Ey Füzuli, mən də m urmuşdum səfayi-eşqdən,
Mətlə'i-xurşid icad olmadan sübhü-əzəl.
...Vadiyi-eşqdə sevda ilə sərgəştə idim,
Gəlmədən gərdisə bu günbədi-dəvvar hənuz.
Nöqteyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz.*

Məhəbbət Füzuli lirikasının mayasını təşkil edir. O, hər şeydən əvvəl, bir eşq şairi kimi tanınmasının səbəbini də hamıdan yaxşı özü izah edir. Lirik “mən”inə müraciətlə bəyan edir ki, ondan mədh və məzəmmət şeirləri ummağa dəyməz. Aşiq olan kamal əhlinin sözü də aşiqanə olmalıdır:

*Məndən, Füzuli, istəmə əş'ari-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir (Füzuli, I c., 2005).*

Füzulinin Azərbaycan türkcəsində divanının ilk şeiri – “Qəd ənarəl...” qəzəli də məhəbbət mövzusunda. Bu qəzəl, şairin lirikasının əsas ideya yükünü və mövzu istiqamətini özündə ehtiva edir. Həm də burada sufianə eşqdən söhbət gedir. Şair məhəbbətin mütəsəvvüf çalarını, yəni həqiqi eşqi əsas götürür. Həqiqət yolunun saliki olmağı, vəhdət sirrinin xəlvət sarayına bələdliyi, varlıqda masivani (Allahdan başqa bütün xilqəti) deyil, yalnız Haqqın özünün reallığını qəbul etməyi və bu idrakla da eşq zövqü ilə yaşamağı kamal əhli üçün əsas şərt sayır. Çünki şair fəzilət və ariflik yolunda eşqdən özgə bir yolun olduğunu təsəvvür etmir:

*Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eyər məni (Füzuli, I c., 2005).*

Füzulinin lirik qəhrəmanı eşqə ötrü dünyəvi həvəs kimi baxmır. Filosof təbiətli bu qəhrəman məsələyə irfani gözlə, daha geniş ölçüdə yanaşır. O, eşq qəminə giriftar olalı dünyanın azadəsidir, yəni mülk aləminin başqa bütün qayğılarından azaddır. Eşq dəryasına düşdüyü üçün dünya zövqünü unudub. Elə buna görə də “eşq zövqilə xoş”dur. Onun fikrincə, cəhənnəm atəsinə yananların işi eşq atəsinə yananlardan daha asandır. Çünki cəhənnəmdə yananlar atəşdə bir dəfə yanıb canını qurtarır. Eşq atəşi isə daimi əzabdır. Ancaq cəfası nəşəlidir. Bu, lirik qəhrəmana təlqin olunan eşq səfası ibtidası sübhü-əzəldə, onun ruhunun yaranış çağında ehsan edilmiş əzəli bir qismətdir. Eşq dərdi bu aşiqdən ötrü o qədər ülvi bir hissdır ki, ona dərman etmək təşəbbüsündə olan kəs həmin aşiqin düşməni timsalındadır:

*Eşq dərdilə olur aşiq mizacı müstəqim,
Düşmənimdir, dustlar, bu dərdə dərman eyləyən*

“Məni candan usandırdı...” qəzəli Füzulinin məhəbbət mövzulu lirik əsərləri içərisində xüsusi yer tutur. Şeir təsirli məzmunu, aydın ideyaya, axıcı dilə, gözəl üsluba, mükəmməl bədii formaya malikdir.

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan.
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?
Qənim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən
Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmı inanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?
Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslə güldür bu, axar sular bulanmazmı?
Deyildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görəcək utanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı? (Füzuli, I c., 2005).*

Məhəmməd Füzulinin lirik qəhrəmanı filosof aşiqdir. Bu lirik qəhrəmanın məhəbbət müstəvisində cism, can və canana münasibəti dini və sufi-irfani qaynağa söykənir. Daha doğrusu, sevən öz cismani varlığını unudur, yox sanır. Onu bütünlüklə canana qurban etməyə də hazırdır. Çünki nəinki cism, elə can özü də canana məxsusdur. Mərifət mərtəbəsinə yüksəlmiş aşiq də canını yalnız canana görə sevir. Öz cismi və canı da daxil olmaqla şəhadət aləmində canandan özgə bir həqiqətin olduğunu düşünür.

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.
Hər kimin aləmdə miqdarıncadır təb'ində meyl,
Mən ləbi-cananımı, Xizr abi-heyvanın sevər.
Başə dəm düşdükcə təqsir eyləməz, eylər mədəd,
Ol səbəbdən müttəsil çeşmim cigər qanın sevər.
Mişki-Çin avarə olmuşdur vətəndən mən kimi,
Qansı şuxun, bilməzəm, zülfi-pərişanın sevər.
Su ki, sərgərdan gəzər, başında vardır bir həva,
Qaliba, bir gülrüxün sərvə-xuramının sevər.
Aqibət rusva olub mey tək, düşər xəlq ağzına,
Kim ki, bir sərməst sali lə'li-xəndanın sevər.
Nolacaqdır, tərki-eşq etmə Füzuli, vəhm edib
Qayəti derlər, ola bir bəndə sultanın sevər.*

Füzulinin məhəbbət və mərifət (irfan) dünyasında sıx-sıx eşq və hicran, eşq və vüsal, eşq dərdinin çarəsizliyi, eşq və divanəlik, eşq və heyranlıq, eşq və məstlik, eşq və rüsvalıq, eşq və məlamət (qınaq), eşq və bəla, eşq və qəm, fəryad və s. əlaqəli bədii-fəlsəfi nüanslara, poetik bəyanlara, fikri təlqinlərə rast gəlirik.

Şairin lirikasında Tanrı cələlinin və gözəlliyinin tərfi də insanın mikromiqyasda cəlal və gözəlliyinin tərifindən başlanır. Mütəsəvvüf poeziyada olduğu kimi, Füzulidə də kəmalat və cəhalət baxımından adəm övladı iki qrupa ayrılır: kamil insan və cahil insan. Təbii ki, bədii-fəlsəfi dəyərləndirmədə bu insanların yeri, mövqeyi və mərtəbəsi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirilir. Birincinin ucalığı müqabilində ikincinin ucuzluğu nəzərə çatdırılır. İnsanı mənəvi-əxlaqi kamilliyə, öz gözəllik, ləyaqət və şərəfini dərk etməyə çağırılır. Füzuli poeziyasının izlədiyi başlıca qayələrdən biri budur. Şairin fikrincə cəhalətlə “hasili-ovqati-şərif” (şərəfli ovqat hasil etmək) mümkün deyil. Bunun üçün irfani rütbəyə çatmaq lazımdır. Bunun əsas yolu isə eşqə bağlıdır və aşiqlik meydanından keçir. Bir sözlə, məhəbbət yolçuluğu və aşiqlik missiyası Füzulinin eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini, rüknünü təşkil edir. Həm də bu yolçuluq ilahi eşqə dayanan irfani yolçuluqdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.Füzuli. Əsərləri, 6 cildə Bakı, I c. 2005.
2. M.Füzuli. Əsərləri, 6 cildə Bakı, II c. 2005.
3. M.Füzuli. Leyli və Məcnun. 1991.
4. M.Füzuli Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. (lirik əsərləri-şərhlərlə. 2005.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DÜŞÜNCƏLƏR

Yaqub Səmədov

“İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti
yaqub.semedov63@ mail.ru

Xülasə: Multikultural və tolerant dəyərlərin yüksək səviyyədə tərənnüm olunması klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının əsas aspektlərindəndir. Onun poeziyası əhatəliliyi ilə dahi mütəfəkkirin həyata, insana dərin məhəbbətini, gözəllik duyğusunu, ülvə ideallara olan münasibətini və xoşbəxt yaşamağa çağıran bədii-fəlsəfi düşüncəsini əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Məhəmməd Fizuli, bədii yaradıcılıq, poema, multukultural, tolerant dəyərlər

Multikultural və tolerant dəyərlərin yüksək səviyyədə tərənnüm olunması klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının da əsas aspektlərindən biridir. Şairin ən məşhur poeması olan və mövzunu məşhur ərəb əfsanəsindən alan "Leyli və Məcnun" poemasında da biz müxtəlif xalqların nümayəndələrini bir arada təsvir etməsi multukulturalizmin izlərinin ifadəsidir:

*Mən gözəl bir süfrə açdım əhli-aləmə,
Onda min zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm;
Fərqi yox ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.*

Gətirilən nümunədən göründüyü kimi burada da multukultural dəyərlərin varlığı özünü göstərir. Burada şair məcazi mənada dürlü nemətlərin düzüldüyü söz süfrəsinin açılmasının təsviri ilə əsas məğzin bir xalqın dürlü nemətinin söz olduğunu və hər bir xalqın əsas süfrəsinin sözdən, dildən və bu dillə sözlə deyilmiş bədii nümunəylə soykükünün bəlli olması məsələsinə toxunmuşdur [1, s. 61].

“Salam verdim-rüşvət degildir deyü almadılar” misrası ilə başlayan “Şikayətnamə”də şair dövrün dövlət məmurlarına “O dünyada dəxi hesab alınır, eşitmisiz” - deyə xəbərdarlıq edərkən, məmurlar “O dünyada dəxi baqımız yox, katibləri razı etmişik” - şəkildə cavab verirlər:

*Salam verdim - rüşvət degildir deyü almadılar,
Hökm göstərdim - fəidəsizdir mültəfət olmadılar.
Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər,
Əmma zəbani-hal ilə cəmi sualıma cavab verdilər.
Dedim “Ya əyyühəl-əshab! Bu nə fəli- xətavü çini-əbrudur?
Dedilər: “Müttəsil bizim adətimiz budur” [2, s.298].*

Osmanlı idarəçiliyi altındakı Bağdad məmurlarının Məhəmməd Füzuliyə qarşı nümayiş etdirdikləri laqeydliyə, Füzuli “O dünyanı” işarə edərək üsyan etmişdir

Hər bir dövr xalqların mədəni irəliləmələri və geriləmələri ilə yadda qalır. Eyni xalqın müxtəlif tarixi fərqli düşüncələrdən toplanır. Oba tərəfindən sevilən, dəyər verilən söz sahiblərinin fikirləri hər zaman dinlənilir. Onların yaratdığı mədəniyyətlər cəmiyyəti zənginləşdirir. Məhəmməd Füzuli də öz düşüncələri ilə cəmiyyəti yaxşılaşdırmaq istəyirdi:

*Gözü yaşılların halın nə bilsin, mərdümi-qafil,
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor. [3, s.223]*

Füzuli insanı dərin bir məhəbbətlə sevən... sənətkardır. Bu məhəbbət insanı nəcibləşdirən, onda sədaqət, səmimiyyət, vəfa, fədakarlıq kimi yüksək insani hisslər tərbiyə edən bir məhəbbətdir. Elə buna görə də mütəfəkkirin yaradıcılığında insana sevgi ilə azadlıq arasında dərin bağlılıq vardır. Füzulinin tələb etdiyi azadlıq həm maddi, həm də mənəvi aləmdə təzahür etməli olan azadlıqdır. Məhz azadlıq neməti insanı qurub-yaratmağa və ucalmağa sövq edir. Başqa sözlə, azadlıq Füzulinin nəzərində məhəbbət qədər şirin nemətdir. Bu isə mütəfəkkirin yaradıcılığının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Çünki... Füzuli şeiri ictimai-fəlsəfi ideyalarla zənginləşdirən, ...həyata dərindən müdaxilə edən, bədii sözü xalqın azadlığı və inkişafı uğrunda mübarizənin mənəvi silahına çevirən bir sənətkardır. Lakin humanist mütəfəkkirin özü azadlıq həsrətindədir. Zəmanə, yaşadığı zalım mühit onun əl-qolunu bağlayaraq, azadlıq nemətindən məhrum etmişdir: "İnsan" və "azadlıq" problemi Füzulinin bütün yaradıcılığı boyu izləmişdir. O, insanın şərəf və ləyaqətini, onun cəmiyyətdəki nüfuzunu və hüquqi statusunu, fəaliyyətini və qarşılıqlı münasibətlərdəki rolunu azadlıqla əlaqələndirir. İnsan əxlaqının formalaşmasında və şəxsiyyətin formalaşmasında azadlığı insan üçün mühüm amil sayan Füzuli azadlığın önünə sədd çəkən hər bir halı ədalətsizlik hesab edirdi [4].

Füzuli poeziyasının dili və üslubunu ana dilinin keşiyində durması daha da zənginləşdirərək, zamanın hər cür təzyiqindən, sınağından çıxarib dövrümüzə qədər yaşatmışdır. Məhəmməd Füzuli poeziyasının ana xəttini Azərbaycan türk dilinin xəlqiliyi, milli köklərindən, xalqın dilində əsrlərlə işlənib cilalanmış söz və ifadələr təşkil edir. Mütəfəkkir şair milli ənənələrə köklənən üslubi orijinallıqları ilə seçilən bədii-ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin ən mükəmməllərini yaratmışdır. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dili klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsidir.

Ədibin klassik Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, poeziyanın leksik və qrammatik norma cəhətindən araşdırılmasında, ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələrinin mükəmməlləşməsində çox böyük xidmətləri vardır [5].

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında nəinki özünü türk adlandırır, həm də türk dilinin təəssübünü çəkərək, öz doğma dili olaraq bu dildə ədəbiyyat yatarmağın vacibliyini də irəli sürür. Aşağıdakı şeirində Azərbaycan dilini farsdilli ədəbiyyata qarşı qoyur. Ədibin istər ərəb, istərsə də türk dilində yazdığı möhtəşəm əsərlər onun saitrik istedadının sübutudur:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm, kim
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazı namərbutu nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Növbəhar olğac tikəndən bərgi – gül izhar olur [6, 362].*

Onun poeziyası əhatəliliyi ilə dahi mütəfəkkirin həyata, insana dərin məhəbbətini, gözəllik duyğusunu, ülvəi ideallara olan münasibətini, xoşbəxt yaşamağa və çağırən bədii-fəlsəfi düşüncəsini əks etdirmişdir.

Göründüyü kimi, Məhəmməd Füzuli irsi soykökümüzə, dilimizə və milli adət ənənələrimizlə, olduqca sıx bağlıdır və onun bədii yaradıcılığının yuxarıda qeyd olunan istiqamətdə daha dərinə araşdırılmasına zəruri ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Məhəmməd Füzuli – sələflər və xələflər: Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 15 fevral 2024-cü il. – Bakı: Elm və Təhsil, 2024, 144 s.
2. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 səh.
3. Abdulova L. Füzuli yaradıcılığında multikultural düşüncələr. “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı, “Elm”, 2024, - 236 səh.
4. Ömərov V. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri. <https://sesqazeti.az/news/mia/552691.html>.
5. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dili və üslubu xüsusiyyətləri. <https://www.iksmmedia.az/index.php/m-d-niyy-t/1652-m-h-mm-d-f-zulinin-poeziyas-n-n-dili-v-slubi-kh-susiyy-tl-ri>
6. Füzuli Məhəmməd (2005) əsərləri. Altı cildə. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 362 s.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Tərən Əliyeva

*“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi
tarlanaliyeva65@gmail.com*

Xülasə: Məlumdur ki, ədəbi dilin inkişafında bir çox faktorların rolu vardır. Belə faktorlardan biridə söz sənətkarlarımızdır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında körkəmli söz ustası M. Füzulinin xüsusi rolu olmuşdur. Ədəbi dilin hər bir vahidinin istər tarixi aspektdəki işlənmə vəziyyəti, istərsə də müasir vəziyyətini öyrənərkən tədqiqatçıların müraciət edəcəyi əsas mənbələrdən biri Füzuli əsərlərinin dilidir. Füzuli əsərlərinin dilinə istinadən qeyd edə bilərik ki, ədəbi dilimiz uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, ədəbi dil, söz və ifadələr, tək hecalı sözlər, üslub xüsusiyyətlər, frazeqlər.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənalara istədiyin şəkildə çox müxtəlif bədii boyalarla ifadə etmək olar. Bu dil elmi siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün də çox yararlıdır.

Bu dilin Azərbaycan ədəbi dilimizin hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatmasında, dil vahidlərinin formalaşmasında, sabitləşməsində söz sənətkarlarımızın rolu çox böyük olmuşdur. Azərbaycan dilinin hər bir vahidinin formalaşmasında M. Füzulinin də müəyyən xidmətləri olmuşdur.

Zəngin təcrübəsi olan türkcəmiz öz dolğunluq və mükəmməlik mərhələsinə Füzuli sənəti ilə çatdı, onunla kamala doldu. Dil Füzuli sənətinin açarıdır. Füzuli deyirdi: “Ərşin altında Allahın xəzinələri var ki, şairlərin dili bu xəzinənin açarıdır” Eyni zamanda Füzuli dili sənətin cövhəri, çanı kimi baxır.

*Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, dəyərlər özgədir can.*

Əlbəttə, Füzuli dilin zahiri gözəlliyinə, ritminə, göz və qulaq oxşamasına, lap elə qrammatik dürlüslüyünə yüksək qiymət verir. Füzuli sənətindəki bitginlik, kamillik, bütövlük fitrətindəki şairlik vergisi ilə yanaşı bir də onunla bağlıdır ki, o, dilin daxilinə və zahirinə eyni dərəcədə bələddir.

M. Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dili tarixinin elə bir faktıdır ki, həmin faktın necə anlaşılması, şərh olunması və ümumi tarixi prosesdə necə ehtiva edilməsindən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv sistemi asılıdır.

M. Füzuli dilinin qrammatik vahidlərlə zənginliyi diqqəti ayrıca cəlb edən məsələlərdəndir. Bu zənginlik onun bütün əsərlərində, xüsusilə də, qəzəllərində öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində olduğu kimi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da M. Füzulinin dili öz zənginliyi ilə xüsusi yer tutur. Belə bir fikir var ki Füzuli çətin dildə yazmışdır. Şairin əsərlərini dil və üslub xüsusiyyətlər tanış olduqca bu iddianın əsassız olması haqqında özünüzdə yəqinlik hasil edirik Füzuli XVI əsərdə yaşayıb yaranmışdır. Füzulinin yaşadığı dövrdə divan

bağlamayan, klassik qaydaları icra etməyən Şairlər əsl sənətkar sayılmazdı Hətta Azərbaycan dilində danışmaq və yazmaq o zaman avamlıq, eyb sayılırdı. Lakin heç bir qüvvə dilimizin mənliliyini tapdaya bilməmişdi. Azərbaycanın görkəmli şairi M.Füzulinin öz əzimi və iradəsindən döndərə bilməmişdir. Füzuli sevinc və ürək rahatlığı ilə yaratdığı əsərini öz ana dilində Azərbaycan dilində yazmışdır. “Leyli və məcnun” kimi gözəl bir sevgi dastanının Azərbaycan dilində səslənməməsi ona ağır gəlir. Azərbaycan dilində incə şeir yazmağa Füzuli ona görə çətin sayır ki, o zamana qədər fars və ərəb dillərində minlərcə əsərlər yazılmışdır. Şair Azərbaycan dilində incə şeir yazmağın hünər isdədiyini deyir və özü bu hünəri əməldə bütün parlaqlığı ilə göstərir.

Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə, indiki danışq dilimizin müqayisəsindən çıxarmaq düz olmaz. Füzuli dövrünün ən yüksək mədəni alimi idi. Şübhəsiz ki, Füzulinin əsərlərin də ifadə olunan dərin fəlsəfə fikirlərin yüksək və mürəkkəb ictimai məsələlərin, elm və sənət hadisələlərin ifadəsi və buna müvafiq sürət yaratmaq üçün o zamanın canlı danışq dili kifayət etməzdi: Buna görə də böyük şairin şeirində başqa dillərdən alınmış kəlmələrə, tərkiblərə çox rast gəlirik. Bu fakt şairin bəddi dilinin zənginliyini göstərir. Şair həm ana dilində, həm də çox gözəl bildiyi ərəb, fars dillərində əsər yaratmışdır.

M.Füzuli dili dedikdə, biz bütöv bir hadisəni nəzərdə tutmaqla yanaşı şairin müxtəlif növ və janrlardakı yaradıcılığının dil üslub tərcüməsini də anlayırıq. Hər şeydən əvvəl, Füzuli qəzəl ustadı və qəzəl dilinin böyük yaradıcısıdır; ikincisi mənsəvi dilinin qüdrətli sənətkarlarıdır; üçüncüsü isə nəsr dilinin ilk körkəmli müəlliflərindəndir. M.Füzuli qəzəllərinin dili, ümumiyyətlə, M.Füzuli dilinin əsaslarını təşkil edir. Şairin qəzəllərində “Bəngü Badə”, “Leyli və Məcnun” əsərlərinin dilində hazırkı xalq dilindən seçilməyən, ümumi xalq leksikonunun xas ifadələr vardır.

Mərhəm qoyub önmə sinəmdə qanlı dağ,

Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı ...

Gətirdiyimiz bu nümunədə “Sinəmdə qanlı dağı”, “öz əlinlə yandırdığın çırağı” xalq ibarələridir.

Füzulinin bir sıra şeirlərində atalar sözlərində işlənildiyini də görürük. Belə atalar sözlərinə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik.

Sınacaqdır sənənin başında çanaq,

Baxa – baxa enəcəkdir gözümüzə qara su. (5.38)

Yox özündən, məgər sənənin xəbərin.

Başından etmə sayəni kəm.

Ey dost, mənimlə dostları düşman eylədin.

Bu tipli atalar sözlərinin M.Füzulinin əsərlərinin diində işlənməsi ilə bağlı iki ehtimal ola bilər. Ya M. Füzuli xalqın dilində, canlı danışq dilində işlənen hikmətli sözləri əsərlərinin dilində işlədib ədəbi dili daha da zənginləşdirmişdir. Yaxud da əksin, bu sözlər Füzuli tərəfindən ədəbi dilə gətirilmiş sonra xalq arasında yayılaraq zərb məsəl, atalar sözü halında işlənməmişdir.

Şair Azərbaycan xalq dilinin ən incə xüsusiyyətlərini öz şeirində ifadə etməyə çalışmış, o hətta bütün şəhər və vilayətlərdə yox ancaq bir şəhər və rayonda işlədilən, lakin forma, məna xüsusiyyətlərinə görə dilimizin spəfik xüsusiyyətlərinə uyğun gələn sözlərdə əsərlərinin dilində işlətməmişdir.

M.Füzulidə rast gəldiyimiz” neşə” sözü (nə üçün mənasında) olmaya (yaxşı mənasında) “eşik” (həyat) sözləri canlı danışqda işlənən Azərbaycan kəlmələri olmaqla ilk dəfə Füzuli tərəfindən şərə gətirilmişdir. Füzuli əsərlərinin dili ən yığcam və ən yüksək şeir dilidir. O zamanın tələbinə görə klassik şeir çərçivəsindən kənara çıxmayan şair əruz ölçüsündə yazsada şerinin məzmununu formaya mənanı ölçüyə tabe tutmamışdır. Əksinə, o çox yerdə bu formanı qırmağı, dilin, sözün poetik gözəlliyini verməyə çalışmışdır.

Dilimizin lüğət tərkibinin leksik, semantik tutumu, ədəbi-bədii məzmunu bütün siqləti və parlaqlığı ilə Füzuli dilində nəzərə çarpır. Füzuli, heç şübhəsiz, XX əsrə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan sənətkardır.

XVI əsr ədəbi dilinin Füzuli dili timsalında öyrənilməsi lüğət tərkibinin Azərbaycan qatında keyfiyyət məzmununu, daxili dəyişmələri ön plana çəkməyi tələb edir. Heç bir kəmiyyət göstəricisi Füzuli dilinin, onu yetirən və yetkinləşdirən ədəbi dil mühitinin, sənət aləminin mahiyyətini və əzəmətini elmi şəkildə büruzə verə bilməz.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində mühüm xidmətləri olan Füzulinin əsərləri dilin bütün sahələri üçün maraqlı dil faktı verir. Onun nəzm və nəsr əsərlərinin dilini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, şair öz dövrünün kamil, savadlı bir sənətkarı olmuşdur. Füzuli zəngin söz ehtiyatına malik olub ondan ədəbi-bədii dilin xarakterinə uyğun şəkildə istifadə etməyi bacarmışdır. Füzulinin söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətindən biri xalq danışq sözlərinin, xalqın həyat və məişətinə aid sözlərin çoxluğudur. O öz fikir və duyğularını xalqa çatdırmaq məqsədilə xalq danışq dilindən məharətlə istifadə etmişdir. Dövrünə görə Füzulinin dilindəki xalq sözləri və ifadələrinin geniş şəkildə işlənməsi onun xalqa, zəhmətkeş kütlələrə yaxın olduğunu göstərir.

A.Axundov Füzulinin ana dilini, milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun öz əsərlərinin dili üzərində müşahidələrini belə izah edir: “O öz dövrünün nəinki yazı dilini gözəl bilirdi, eyni zamanda, xalq danışq dilinə, onun dialekt və şivələrinə də yaxşı bələd idi. Bu baxımdan, dili uşaq yaşlarından ancaq məişət dili, mühitində ata-ana danışğından əxz edib öyrənmək olardı” [5. 7].

Klassik Azərbaycan şerinin ən yaxşı nümunələrini yaradan Füzulinin əsərlərinin leksik tərkibini araşdırarkən Azərbaycan sözlərinin aparıcılığı göz qabağındadır. O sıradan yazı (çöl), ün (səs), yek (yaxşı), uçmaq (behişt), yügüş (çox, çoxlu), altın, beydəq (bayraq), qatı (çox), sayru (xəstə) yencmək (əzmək), tapança (sillə) sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Füzulinin dilində işlənən türk mənşəli sözlərin birbaşa Azərbaycan dili ilə bağlı sözlər olmasını göstərən A. Axundovun gətirdiyi misalları-aşurmaq, qarpız, dəğşirmək, əmcək, yaşırmaq, gərəyincə, gözətmək, niyə, ola kim, təprənmək və s. [3. 8] də əlavə etsək, dediklərimiz bir daha təsdiqlənir.

Füzuli xalq dilinin əsas lüğət fondundakı sözlərə daha inamla arxalanmışdır. Onun leksikonunda ana dili sözlərinin diqqətlə tədqiq edilməsindən aydın olur ki, şair mümkün qədər çətin sözlərdən çəkinmiş, hamının bildiyi, canlı danışq dilində işlənən söz və ifadələrdən istifadə etmişdir.

Füzulinin əsərlərində müasir dildə işlənən birhecalı fellərin (bunların sayı 200-ə çatır) təxminən 75%-nə təsadüf edirik [4, 37]. Onlardan tutmaq, çəkmək, yetmək, almaq, keçmək, görmək, baxmaq və s. polisemantik fellər şairin təkrar-təkrar işlətdiyi sözlərdəndir. Bundan başqa, Füzuli dilində adlar fəsiləsinə və zərflərə daxil olan 102 birhecalı sözə rast gəlirik. Bunlar aşağıdakılardır: ay, az, an, ac, al, ağ, at, alt, bəy, bel, bu, biz, var, qan, qaş, quş, ot, ov, kim, ki, kül, kök, köç, göy, göz, it, iç, yaş, yan, yox, əl, ər, ət iş, yay(silah), yaz, yük, yeg və s. Ana dilinin birhecalı sözlərin beytin qurulmasında, rədif

olduqda isə bütövlükdə şerin təşkilində xüsusi rol oynayır. Məsələn, aşağıdakı misallarda “al” sözünə diqqət edək:

*“Canım aldın mey üçün, saqi, içirdin mənə qan,
Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin”.*

*“Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə
Ki, salır al ilə hərdəm məni yüz qovğayə”.*

Hər iki beytdə bədiilik baxımından ən işıqlı, əhəmiyyətli söz, “al”dır.

Füzuli xalq danışığı dilində mövcud olan xalqın həyat və məişətində işlənən atalar sözü və məsəllərdən istifadə etməklə şeirlərində sadəlik yaratmış və ayrı-ayrı sözün koloritini gücləndirmişdir. Əsərlərində düzüm qaydalarına ciddi əməl edərək Füzuli atalar sözü və məsəllərini şerin misra və qafiyələrinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır:

“Bağrı daş olmaq” (ürəyi daş olmaq, qəlbi daş olmaq).

Cismini yandırma, rəhm et yaşıma, ey bağrı daş,

Ehtiyat et, yanmasın nəgah quru odunda yaş.

“Qərib kor olar”.

Tutıyayı-xaki-cayın feyzinə yol bulmasan

Nuri-çəşmim eyb qılma, kor olar derlər qərib.

“Cigəri yanmaq”.

Necə ah eyləməyim, ah, yanıbdır cigərim.

“Tilsimi sındırmaq”.

Tilsimi-gənc üçün bin ismi əzən yad dutdun dut,

Tilsimi sındırıb, gənci döküb, ismi unutdun dut.

“Qurunun oduna yaşın yanması”.

Ehtiyat et, yanmasın nəgah quru odunda yaş .

“Elin ağzın dutmaq olmaz”.

Demiş hər qönçə aşıqlığın razın səba derlər,

El ağzın dutmaq olmaz, qorxuram, ey gül sana derlər.

“Dərdə dərman eyləmək”.

Ey Füzuli, eylədi hər dərdə dərman ey təbib.

“Könül bağlamaq”.

Ey Füzuli, bir sənəm zülfünə könlüm bağladım.

“Qan uddurmaq”.

Saldı xəttin şövqini dil canə qanlar uddurub.

Füzulinin qəzəllərində tez-tez müşahidə edilən ün vermək, qulaq tutmaq, tərk etmək, hörmətini tutmaq, daməni tutmaq (dünyanın), viranə tutmaq, qənimət görmək və s. tipli frazemlər bu gün ədəbi-bədii dildə, habelə xalq danışığı dilində əsasən hay vermək (səs vermək), (cavab vermək), qulaq asmaq (dinləmək), ətəyini//ətəyindən tutmaq, dünyanı (əsasən dünya malını), heçə saymaq/heç hesab etmək, qənimət bilmək şəklində işlənməkdədir. Füzulinin poeziya kəhkəşanı elə bir memarlıq abidəsinə bənzəyir ki, buradan bir çınqılı belə tərpəlib, yerinə təzəsini qoymaq olmaz. Və Füzulinin “söz məbədi”nin hər hansı bir memarlıq abidəsindən üstünlüyü ondandır ki, bu “məbəd” heç bir zaman

köhnəlmir, zaman-zaman əsən səmum küləkləri, təlatümlü qasırğalar onda heç bir keyfiyyət dəyişmələri yarada bilmir: yüzilliklər keçir, qərinələr ötür, lakin Füzuli sözü solmur, əksinə, daha da tərəvətlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili. I hissə. Bakı, 1987.
2. Ə.Şükürov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1991.
3. T.Hacıyev. Füzuli dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.
4. N.Xudiyev. XV-XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1994.
5. M.Füzulinin əsərləri. I cild. Bakı, 2005.

**MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA İLAHİ EŞQ VƏ SAF
MƏHƏBBƏTİN TƏRƏNNÜMÜ**

Qərənfil Rzayeva, b/m.

**Keyfiyyətin təminatı şöbəsinin müdiri,
qerenfilrzayeva40@gmail.com**

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzulinin eşq fəlsəfəsindən və onun əsas mahiyyətindən söhbət açılır. Göstərilir ki, sənətkarın həmcəmi geniş olan bədii irsinin mühüm bir qismini məhəbbət mövzulu əsərləri təşkil edir. Onun məhəbbət fəlsəfəsi isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mövzuda qələmə alınmış əsərləri, əsasən, iki xətt üzrə qruplaşdırmaq olar: dünyəvi məhəbbətə, yəni məcazi eşqə həsr olunmuş nümunələr; ilahi məhəbbətə, yəni həqiqi eşqə dair nümunələr. Şairin məhəbbət fəlsəfəsi bədii ifadəsini daha çox onun qəzəllərində və “Leyli və Məcnun” poemasında tapır. Sənətkarın yaradıcılığındakı məhəbbət mövzulu poeziya nümunələrinin çoxu qaynağını sufizm təriqətinin “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən alır. Başqa sözlə, ilahi eşqə söykənir. Füzuliyə görə, əsl məhəbbət ilahi varlığa olan məhəbbətdir. İnsan maddi aləmdəki varlıqları, o cümlədən də öz həmcinsi olan insanı ilahi aləmin, yəni vəhdət aləminin bir zərrəsi kimi sevməlidir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, ilahi eşq, təsəvvüf, saf məhəbbət, eşq və bəla, eşq və rüsvaiq, eşq fəlsəfəsi, lirika, lirik qəhrəman, lirik mən və s.

Bədii sözün seyrkarı olan Məhəmməd Füzuli dünya miqyasında lirik poeziyanın ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, özünün dediyi kimi, “şairi-Museyi-kəlam” (“Musa kəlam şair”) tək sözdən möcüzə yaratmış, bənzərsiz lirik (həm də epik) əsərlər müəllifi olaraq dünya poeziyasının iftixarına çevrilən sənətkarlar sırasında ön mövqedə qərar tutmuşdur. Bədii söz istər məna-məzmun, istər forma, istər dil-üslub gözəlliyi, istər musiqi ahəngi və çaları, istər estetikası, istər “söz oyunu” və məcazlar sistemi, istər məntiqi rabitə və mətndaxili vəhdət və s. baxımından özünün ən uca, şərəfli və inanılmaz səviyyəsinə məhz bu Azərbaycan sənətkarının qələmi ilə yüksəlmişdir.

Füzuliyə görə, maddi aləmdəki bütün varlıqlar, o cümlədən insan ilahi aləmdən ayrılımış və maddi aləmə düşmüş bir zərrədir. İnsan ruhuna Tanrı tərəfindən vücut sevgisi verildiyi üçün lazım olan məqamda o, ilahi aləmdən ayrılıb yaşadığımız dünyaya enir və cismə, maddi bədənə birləşir, surət, şəkil alır. Ancaq bu dünya onun üçün əzab, məşəqqət diyarına, “ayrılıq gecəsinə” (“şəbi-

hicran”a) çevrilir. Ona görə də yenidən öz əslinə qayıtmaq həvəsi, arzusu və eşqi ilə çırpınır. Yəni insanı yaşadan və ilahi aləmə məxsus olan ruhun varlığında ayrılıb gəldiyi ilkin aləmə qarşı sonsuz məhəbbət hissi yaranır. Ona görə də o, yenidən əbədi olan vəhdət aləminə, xoşbəxtlik diyarına qayıtmaq istəyir. Bir sözlə, Füzuli eşq yolunu (“təriqi-eşq”i) Allaha qovuşmaq istəyində yeganə vasitə kimi dərk və təbliğ edir. Bu məsələ filosof sənətkarın eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Şairin fəlsəfi yozumunda o da xüsusi olaraq vurğulanır ki, bu ali həqiqəti qəflət əhli, cahillər, nadanlar yox, yalnız ariflər, batini gözü açıq olanlar, kamillər anlaya bilirlər. Məqalədə deyilən bu məsələlər, onun fəlsəfi mahiyyəti şairin yaradıcılığından verilən konkret misallar əsasında şərh edilir.

Sənətkarın yaradıcılığının mövzu qalereyasında əsas rəng və çalarlar məhəbbətlə bağlıdır. Məhəbbət Füzuli lirikasının rüknünü, mayasını təşkil edir. O, hər şeydən əvvəl, bir eşq şairi kimi tanınır. Bunun səbəbini də hamıdan yaxşı dahi mütəfəkkir özü izah edir. Lirik “mən”inə müraciətlə bəyan edir ki, ondan mədh və məzəmmət şeirləri ummağa dəyməz. Aşiq olan kamal əhlinin sözü də aşiqanə olmalıdır:

Məndən, Füzuli, istəmə əş'ari-mədhü zəmm,

Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir (Füzuli, I c., 2005).

Füzulinin Azərbaycan türkcəsində divanının ilk şeiri – “Qəd ənərəl...” qəzəli də məhəbbət mövzusundaır.

Bu qəzəl, bir növ, Füzuli divanının bismillahıdır. Yəni şairin lirikasının əsas ideya yükünü və mövzu istiqamətini özündə ehtiva edir. Həm də burada sufiyanə eşqdən söhbət gedir. Şair məhəbbətin mütəsəvvüf çalarını, yəni həqiqi eşqi əsas götürür. Həqiqət yolunun saliki olmağı, vəhdət sirrinin xəlvət sarayına bələdliyi, varlıqda masıvanı (Allahdan başqa bütün xilqəti) deyil, yalnız Haqqın özünün reallığını qəbul etməyi və bu idrakla da eşq zövqü ilə yaşamağı kamal əhli üçün əsas şərt sayır. Çünki şair fəzilət və ariflik yolunda eşqdən özgə bir yolun olduğunu təsəvvür etmir:

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,

Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eyər məni (Füzuli, I c., 2005).

Dahi mütəfəkkirimizin lirik qəhrəmanı eşqə ötəri dünyəvi həvəs kimi baxmır. Filosof təbiətli bu qəhrəman məsələyə irfani gözlə, daha geniş ölçüdə yanaşır. O, eşq qəminə giriftar olalı dünyanın azadəsidir (“Giriftari-qəmi-eşq olalı azadəyi-dəhrəm”), yəni mülk aləminin başqa bütün qayğılarından azaddır. Eşq dəryasına düşdüyü üçün dünya zövqünü unudub (“Bəhri-eşqə düşdün, ey dil, zövqi-dünyanı unut”). Elə buna görə də “eşq zövqilə xoş”dur. Onun fikrincə, cəhənnəm atəşinə yananların işi eşq atəşinə yananlardan daha asandır. Çünki cəhənnəmdə yananlar atəşdə bir dəfə yanıb canını qurtarır. Eşq atəşi isə daimi əzabdır. Ancaq cəfası nəşəlidir. Bu, lirik qəhrəmana təlqin olunan eşq səfası (“səfayi-eşq”) ibtidası sübh-i-əzəldə, onun ruhunun yaranış çağında ehsan edilmiş əzəli bir qismətdir. Eşq dərdi bu aşiqdən ötrü o qədər ülvə bir hissdır ki, ona dərman etmək təşəbbüsündə olan kəs həmin aşiqin düşməni timsalındadır:

Eşq dərdilə olur aşiq mizacı müstəqim,

Düşmənimdir, dustlar, bu dərdə dərman eyləyən (Füzuli, I c., 2005).

“Məni candan usandırdı...” qəzəli Füzulinin məhəbbət mövzulu lirik əsərləri içərisində xüsusi yer tutur. Şeir təsirli məzmunla, aydın ideyaya, axıcı dilə, gözəl üsluba, mükəmməl bədii formaya malikdir. Müəllif burada məzmun və zahiri effektin mütənasib harmoniyasını yarada bilib.

Qəzəl birinci şəxsən – lirik qəhrəmanın dilindən deyilir. Bu aşiq qəhrəmanın daxili hisslərini və canandan şikayətlərini sadə və inandırıcı şəkildə ifadə edir. Şeirin mətlədən məqtəyə qədər bütünlüklə bədii suallar və daxili qafiyə, yəni səc` üzərində qurulması onun poetik aurasını daha da gözəlləşdirir. Aşıqın şikayət və daxili təəssüratının bəyanı o qədər sadə, səmimi, həm də obrazlı şəkildə verilir ki, oxucunu inandırır. Onun duyğularına təsir edir, estetik cəhətdən zövqünü oxşayır:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəm'i yanmazmı?

Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,

Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı? (Füzuli, I c., 2005).

Məşuq eşq əzabının sürəklili iztirabını çəkən aşiqi canından bezdirib. Onun ahı fələkləri yandırır (mübaligə), arzularının şamı isə yanmır. Ancaq məşuq verdiyi cəfadən usanmır. Tənhalaşmış aşıqın şikayəti həm də ondandır ki, canan onu sevən bütün dərdlilərinin (eşq xəstələrinin) dərdinə dəvə ehsan edir. Yalnız bu aşiqə biganə yanaşır. Halbuki onun sevgi yükü başqalarından daha ağırdır. Təbii ki, burada canan dedikdə Allah nəzərdə tutulur.

Eşq qəmini pünhan saxlayan aşiq başqalarının məsləhəti ilə onu sevgilisinə açır. Ancaq ondan bir vəfa və kəramət görmür. “Şəbi-hicran”a (“ayrılıq gecəsi”) düşdüyü, yəni yardan ayrıldığı üçün onun işi ahü-fəğan, bu hicran möhnətinin cəfasını yaşamaqdır. Burada şair “şəbi-hicran” dedikdə, öz ilkin zatından – ilahi aləmdən ayrılıb kəsəmə düşmüş zərrənin əhvalını nəzərdə tutur. Çünki vəhdətdən ayrılıb maddi aləmə düşmüş zərrə bu ayrılıq səbəbindən fəryad edir. Öz əslinə – Yara qovuşmağa can atır. Verdiiyimiz bu izahat sufizmdəki eşq və “şəbi-hicran” fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Belə ki, təsəvvüf düşüncəsinə görə, öz əslindən ayrılıb fiziki bədənə qovuşmuş insan ruhu (ilahi “mən”) maddi dünyada “şəbi-hicran”a düşür, əzaba giriftar olur və bunun fəryadını edir. Şair də qəzəldə məhz bunu nəzərdə tutur:

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,

Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı? (Füzuli, I c., 2005).

Qəzəldə Füzuli qələminə məxsus obrazlılıq, məcazların bolluğu və dolğunluğu diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, bu, qəzəlin bədii keyfiyyətini zənginləşdirir, şeiriyyətini artırır.

Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,

Həbibim, fəsl-i güldür bu, axar sular bulanmazmı? (Füzuli, I c., 2005)

beytində bir neçə bəlağət vasitəsi işlədilib. Bədii sual – bulanmazmı?; səc` (daxili-qafiyə) – qarşı, su, bu; bədii xitab – həbibim; epitet – güli-rüxsar (gül üz); mübaligə – gözümdən qanlı axar su; təlil və ya illət: (Bu elə bir poetik fiqurdur ki, hər hansı bir hadisə, məfhum, proses başqa bir hadisə, məfhum, proses və s.-nin yaranmasına səbəb olur. Yəni bir məfhum və hadisənin varlığı, yaranması başqa bir məfhum və hadisənin, işin səbəb-nəticəsi kimi meydana çıxır). Beytin birinci misrasında məşuqun gül üzünə qarşı (üzü gülə bənzədiyindən və gülün rəngi qırmızı olduğu üçün) aşıqın gözündən su qanlı (yəni qırmızı rəngdə) axır; eyham (metonimiya) – fəsl-i gül. Bahar fəslinin adı çəkilmir, lakin həmin ifadə ilə baharın nəzərdə tutulduğu aydındır; bənzətmə – aşıqın gözündən axan qanlı su baharda suların bulanaraq axmasına bənzədilir. Şair qəzəldə dilbərin zahiri gözəlliyini təsvirə o qədər də meyil etmir. Ancaq belə bir inandırma metoduna əl atır ki, aşiqə həmin cananı sevdiyi, onun “rindü şeydasi” olduğu üçün tənə eyləyən qafil cananı gördükdə etdiyi qınağa görə utanır.

Şeirdə təsəvvüf anlamındakı eşq və rüsvalıq fəlsəfəsinə də toxunulur. Bu fəlsəfi baxışın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eşqi könüldə gizlətmək mümkün deyil. O, istər-istəməz aləmə faş olur. Buna görə də eşq əhli həmişə rüsvay olmalı, xalq içərisində məhəbbət şeydası kimi tanınmalıdır:

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xalqə rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sövdədir, bu sövdədən usanmazmı? (Füzuli, I c., 2005).

M.Füzulinin lirik qəhrəmanı filosof aşiqdir. Bu lirik qəhrəmanın məhəbbət müstəvisində cism, can və canana münasibəti dini və sufi-irfani qaynağa söykənir. Daha doğrusu, sevən öz cismani varlığını unudur, yox sanır. Onu bütünlüklə canana qurban etməyə də hazırdır. Çünki nəinki cism, elə can özü də canana məxsusdur. Mərifət mərtəbəsinə yüksəlmiş aşiq də canını yalnız canana görə sevir. Öz cismi və canı da daxil olmaqla şəhadət aləmində (və ümumiyyətlə, varlıqda) canandan özgə bir həqiqətin olduğunu düşünmür.

Alt qatda, mənanın daxili anlamında zikr olunan canan əslində ilahi substansiyanın – Haqqın özüdür ki, hər şey ona məxsusdur. Həbibin canına sevgisi də əslində məhbuba olan vurğunluğundan irəli gəlir. Ariflər canını cananı üçün, cahillər isə cananını canı üçün sevər:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,

Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər (Füzuli, I c., 2005).

Eşqə münasibətdə filosof şairimiz bəzən bir mütəsəvvüf kimi düşünsə də, bəzən də ona real, dünyəvi mövqedən yanaşır. Başqa sözlə, Füzuli həqiqi eşqi qəbul etdiyi kimi məcazi məhəbbəti də məqbul sayır. Sənətkar bunu belə bir fəlsəfi-poetik məntiqə əsaslandırır ki, məcaz həqiqətə bağlıdır. Daha dəqiqi, məcaz həqiqət günəşinin (vücudi-mütləqin) nurlarının parıltısı, şəfəqidir və deməli, ondan kənarda deyil. Mövcudluğu Ona bağlıdır:

Xubsurətlərdən, ey naseh, mənə mən` etmə kim,

Pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdir məcaz (Füzuli, I c., 2005).

Füzulinin məhəbbət və mərifət (irfan) dünyasında sıx-sıx eşq və hicran, eşq və vüsəl, eşq dərdinin çarəsizliyi, eşq və divanəlik, eşq və heyranlıq, eşq və məstlik, eşq və rüsvalıq, eşq və məlamət (qınaq), eşq və bəla, eşq və qəm, fəryad və s. əlaqəli bədii-fəlsəfi nüanslara, poetik bəyanlara, fikri təlqinlərə rast gəlirik. Əslində, bunlar sufizm təriqətinin baxışlar sistemində qərarlaşmış məxsusi xətlərdir. İrfan düşüncəsində onların hər birinin eşqlə bağlı özünəməxsus şərh, mənası vardır. Füzulidəki bədii deyim və qənaətlər də qidasını buradan alır.

Mütəfəkkir sənətkarımızda və ümumiyyətlə, təsəvvüfdə həmin fəlsəfi kateqoriyaların mahiyyəti çox yığcam şəkildə bu cür şərh oluna bilər:

Eşq və hicran: İlahi aləmdən, öz ilkin zatından (vəhdətdən) ayrılan aşiq (zərrə) maddi dünyaya enir və fəraqa düşər olur. Bu, onun üçün “şəbi-hicran”dır (“ayrılıq gecəsi”). Şəhadət aləmində yaşadığı müddət aşıqdən ötrü cəhənnəm ələmi, “ruzi-qiyamət” nisbətindədir:

Hicran gecəsin görgəc duzəx ələmin bildim

Kim, ruzi-qiyamətdir yarın şəbi-hicranı (Füzuli, I c., 2005).

Eşq və vüsəl: Hicrandan qurtuluşun və Haqqa (öz əslinə) qovuşmağın yeganə çıxış yolu eşqdır. Məhəbbət bəndə ilə Tanrı arasında vasitəçilərsiz (başqa birisinin yardımı, köməyi olmadan) körpü, birbaşa ünsiyyət vasitəsidir. Amma vüsəl təmənnasında olan gərək həm öz cismani həqiqətini, dünyanı və dünya nemətlərini, həm də, ümumiyyətlə, masıvanı unuda. Sabitqədəm eşq yolçusu Dildarın görüş

zövqü ilə öz fiziki mövcudluğunu yox etməlidir ki, əbədi dövlət olan “dövləti-didar”a, vücuti-mütləqin daimi vəslinə yetsin:

*Zövqi-didar ilə dildarın yox etdim varimi,
Dövləti-baqi ki, derlər, dövləti-didar imiş (Füzuli, I c., 2005).*

Füzulinin lirik qəhrəmanı “Məskən ey bülbül...” qəzəlində belə bir fikir söyləyir ki, ey müsəlmanlar, əgər mənim yerim “yar kuyi” (yarın məskəni) olsaydı, rövzeyi-rizvanə meyil etsəm, kafər olardım. Yəni sufizmin inanc müstəvisində arif, kamil məhəbbət əhli üçün yarın vüsəlinə birbaşa çatmaq behişt səadətinə nail olmaqdan da üstündür.

Eşq dərdinin çarəsizliyi: Əgər eşq həqiqətdirsə, başqa sözlə, bəşəri vücutun ruhuna, “mən”inə tələq olunmuş ölməz Tanrı lütfüdürsə, onun dərmanı, çarəsi yoxdur. Onu insanın qəlbindən silmək, yox etmək mümkün deyil:

*Nə müşkül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı,
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz (Füzuli, I c., 2005).*

Eşq, ağıl və divanəlik: Ruha bağlı, əzəli qismət olan (əgər eşq həqiqətdirsə, o, əzəli tale qismətidir) gerçək eşq ağılla müvafiq deyil və ağılı yoxa çıxarır. Eşq ağılla uyuşmaz. Ağıl həddli, eşq isə sərhədsizdir. Canana da ağılla yox, yalnız eşq ilə qovuşmaq mümkündür. Ağıl olmayan insan vücutunda təbii ki, divanəlik başlayır. Bu prosesdə isə insan ixtiyarsız, yəni çarəsizdir. İxtiyar əzəli qismətə bağlıdır. Deyilən ruhi-psixoloji təbəddülatə məhəbbət səbəb olduğundan ona eşq məcnunluğu demək daha düzgündür.

*Eylə divanəliyə düşdü könül kim, dildar
Salsa gər boynuna həm zülfi-kəməndin, yenməz (Füzuli, I c., 2005).*

Füzuli poeziyasında tez-tez rast gəldiyimiz bu tipli fikirlər göstərilən mətləbin bədii ifadəsinə xidmət edir.

Eşq və heyranlıq: Arif bəndə Xalığın xəlf etdiyi xilqətin gözəllik və nizamının qüsursuzluğundan heyretə düşür. Bu bənzərsiz yaradılışın (varlığın) gözəlliyinə, dərkolunmaz kamilliyinə heyran (həm də çaşqın) qalan bəşər övladı həmin varlığın sahibini sevməyə başlayır. Reallıqdakı füsunkarlıqdan doğan heyranlıq onda yaradana bəslənilən nəhayətsiz eşq üçün stimül rolunu oynayır. Füzulinin irfani düşüncəli lirik qəhrəmanı da bu dövr edən fələk (göy qübbəsi) gərdişə (hərəkətə) gəlmədən eşq vadisində sövdə ilə heyran və çaşqın imiş. İlahinin xəlf etdiyi xilqətin lətafəti və harmoniyası onu deyilən hala salmışdır:

*Vadiyi-eşqdə sövdə ilə sərgəştə idim
Gəlmədən gərdişə bu günbədi-dəvvar hənuz (Füzuli, I c., 2005).*

Eşq və məstlik: Həqiqi aşiqdən ötrü eşq feyz mənbəyidir. Bu nəşənin zövqündən o, məst olmalıdır. Məcnundan tutmuş Füzulinin şeirlərindəki lirik qəhrəmana qədər aşiq ünvanı daşıyanlar bir qayda olaraq eşq sərxoşudur. Şairin əsərlərindən buna aid istənilən qədər nümunə gətirmək olar. O, tez-tez mey (ilahi hikmət və fəzilət şərabı) və meyxanədən də (Tanrı həqiqətlərinin öyrənilməsi üçün, xanəqah) danışır. Bunlar, təbii ki, təsəvvüf simvolikası ilə bağlı fəlsəfi-metaforik anlayış və bədii deyimlərdir.

Eşq və rüsvalıq: Eşq sirrini qəlbə pünhan saxlamaq mümkün deyil. Çünki əsl məhəbbətin şiddəti, dərəcəsi, miqyası və xassəsi elədir ki, o, könül aləmindən aşırıb-daşmalı, faş və eldə car olmalıdır. Əsl aşiqin nəsibi rüsvalıqdır. Füzuli:

Razi-eşqin xəlqdən qılmaq nihan mümkün deyil,

Aşiqin ol vəchdən aləmdə rüsvadır sənin (Füzuli, I c., 2005).

beytində ifadə etdiyi fikirdə məhz bunu nəzərdə tutur. Orta əsrlər irfan poeziyasında bu cür qənaətə tez-tez rast gəlirik. Həqiqi aşiq üçün rüsvalıq bir etalon, səciyyəvi həyatı-əxlaqi və ruhi-psixoloji göstəricidir. Bir sözlə, “Eşq ilə rıya deyil müvafiq, Risvay gərək həmişə aşiq” (Füzuli, II c., 2005).

Eşq və məlamət: Gerçək sevgi yolçusu həm də daim məlamət, yəni danlaq, qınaq obyektinə çevrilməlidir. Aşiq həqiqəti (eşqin mahiyyətini) dərk etməkdə onu əhatə edənlərdən fərqləndiyinə (yüksəkdə dayandığı) görə ətrafdakılar onu anlamır. Sevənin idraki ucalığı ilə çevrədəkilərin cəhaləti, idraksızlığı arasında müxalifət olduğundan onlar aşiqi başa düşmür və onu məzəmmət, qınaq hədəfinə çevirirlər. Haqqında söhbət açdığımız mütəfəkkir şairimiz nəinki qınaq predmeti, hətta «məlamət mülkünün sultanı»dır:

Ey Füzuli, mən məlamət mülkünün sultanıyam,

Bərgi-ahim taci-zər, simi-sirişkim təxti-ac (Füzuli, I c., 2005).

Ey Füzuli, mən qınaq (məzəmmət) mülkünün sultanıyam, Ahımın şimşəyi qızıl tac, gümüş göz yaşım isə şirmayı (fil sümüyündən) taxtdır.

Beytin 2-ci misrasında şair şərq poetikasına məxsus məcaz növlərindən olan cəm'dən (Bu elə məcaz növüdür ki, iki və daha artıq əlamət, xüsusiyyət, məfhum eyni bir predmetə aid edilir, eyni bir predmetdə birləşdirilir), təşbeh və mübaliğədən məharətlə yararlanır.

Eşq və bəla (əzab): Eşq zövqünün nəşəsi nə qədər müdhişdirsə, zilləti də o qədər böyükdür. Aşiq öz eşqi yolunda əzab çəkmirsə, (və bunu istəmirsə) o, nə həqiqi aşiq sayıla bilər, nə də ona vüsəl sevinci nəsib olar. Sevən bəndə sevgi meydanında nə qədər çox bəla, məşəqqət çəksə, öz eşqinin gerçəkliyini və əzəmətini o qədər çox sübut etmiş olar. Buna görə də əsl aşiq mülk aləmində (hicran dünyasında) həmişə “bəlayi-eşq ilə aşına” olmaq təmənnasındadır. Bir sözlə, irfan qəhrəmanı belə düşünür ki, hicran aləminin bəlasını çəkmədən vüsəlin qədri bilinməz. Yardan (aşıqın mənsub olduğu ilkin substansiyadan) ayrılığın zülməti, cəfası çox mübhəm sirləri arif aşiqə rövşən etmişdir:

Vəsl qədrin bilmədim hicran bəlası çəkmədən,

Zülməti-hicr etdi çox mübhəm işi rövşən mana (Füzuli, I c., 2005).

Mövcud aləm həm də aşiqdən ötrü imtahan və sınaq dünyasıdır, onun ölçüsü cəfa və qəm yüküdür.

Eşq və qəm (fəryad): Öz ilkin zatından – Yardan ayrılıb “şəbi-hicran”a düşmüş aşiq (zərrə) mülk aləmində qəm və fəryada məhkumdur. Çünki mövcud aləmdə mütləq, daimi sevinc, rahatlıq və fərəh ola bilməz (olsa da, bu ötəridir). Hicran əzabı və vüsəl arzusu sevəni qəmə, möhnətə, məlala, zarlığa düşür edir. Füzulinin aşiqi də şərh olunan əqidə və etiqadın yiyəsidir. O, eşq bazarında möhnət əyarının (ölçüsünün) tərəzisidir, “Qafiləsalari-karivani-qəm”dir:

Tərazuyi-əyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,

Gözüm hərdəm dolub, min daşə hər saat dəgər başım (Füzuli, I c., 2005).

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, orta əsrlər islam dünyasında bədii ədəbiyyatı bir tərbiyə və mənəvi-əxlaqi təşviqat vasitəsi kimi məşğul edən başlıca problemlərdən biri insan və ona münasibət məsələsi idi. Bədii fikrin ictimai-estetik, fəlsəfi-məfkurəvi amalında bəşər övladı ideal bir məxluq sayılırdı. İnsana bu ali niyyətlə yanaşan, onu xilqətdə cəmi yaradılmışlardan üstün tutan söz sənəti

humanizmi, insansevərliyi vacib missiya kimi ardıcıl olaraq izləyir və təbliğ edirdi. Göstərilən məziyyət Füzuli poeziyasında da bariz şəkildə özünü göstərir. Həm də mütəfəkkir şairimiz daha professional və qüdrətli qələm sahibi olduğundan deyilən cəhət onun yaradıcılığında sələflərindən və xələflərindən öz sənətinin səviyyəsi qədər ucada dayanır.

Humanist sənətkarın yaradıcılığında insan varlığın ən qiymətli məxluqudur. Onun şərəfi, əzəməti və gözəlliyi hər cür tərifi layiqdir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında olduğu kimi Füzulidə də realıqda Tanrıdan sonrakı ən uca məqam bəşəri xilqətə məxsusdur. Şairin lirikasında Tanrı cəlalının və gözəlliyinin tərfi də insanın mikromiqyasda cəlal və gözəlliyinin tərifindən başlanır. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mütəsəvvüf poeziyada olduğu kimi, Füzulidə də kəmalat və cəhalət baxımından adəm övladı iki qrupa ayrılır: kamil insan və cahil insan. Təbii ki, bədii-fəlsəfi dəyərləndirmədə bu insanların yeri, mövqeyi və mərtəbəsi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirilir. Birincinin ucalığı müqabilində ikincinin ucuzluğu nəzərə çatdırılır. İnsan mənəvi-əxlaqi kamilliyə, öz gözəllik, ləyaqət və şərəfini dərk etməyə çağırılır. Füzuli poeziyasının izlədiyi başlıca qayələrdən biri budur. Şairin fikrincə cəhalətlə “hasili-ovqati-şərif” (şərəfli ovqat hasil etmək) mümkün deyil. Bunun üçün irfani rütbəyə çatmaq lazımdır Bunun əsas yolu isə eşqə bağlıdır və aşiqlik meydanından keçir. Bir sözlə, məhəbbət yolçuluğu və aşiqlik missiyası Füzulinin eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini, rüknünü təşkil edir. Həm də bu yolçuluq ilahi eşqə dayanan irfani yolçuluqdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1958). Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı.
2. Araslı, H. (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı.
3. Füzuli, M. (2005). Əsərləri, 6 cildə (tərtib edən: Araslı H.), Bakı, I c.
4. Füzuli, M. (2005). Əsərləri, 6 cildə (tərtib edən: Araslı H.), Bakı, II c.
5. Füzuli, M. (1991). Leyli və Məcnun. (tərtib edib nəsrə çevirən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Əliyev S.) Bakı.
6. Füzuli, M. (2005). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. (lirik əsərləri-şərhərlə. Tərtib edən: Yusifli X.) Bakı; II c. (epik əsərləri-şərhərlə. Tərtib edən: Xəliləoğlu S.), Bakı.
7. Quluzadə, M. (1965). Füzulinin lirikası. Bakı.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ ZİRVƏSİ

Fazil Cəfərov

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti

faziljafarov@yahoo.com

Sabir Məmmədov,

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti

vilayetmemmedov1980@mail.ru

Xülasə: Məqalədə XVI yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük söz ustadı olan Məhəmməd Füzuli zirvəsindən ,onun poeziyamızın bəzəyi olan poetik dünyasından söz açılır.Şairin poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının hər zaman zirvəsi olduğu diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, zirvə, “Leyli və Məcnun”, qəzəl, ilahi sevgi,söz ustadı.

Füzuli zirvəsi, ədəbiyyatımızın ən yüksək, ən qiymətli və bənzərsiz təfəkkür məhsullarından biri olaraq, Azərbaycan poeziyasının və klassik ədəbiyyatının ən dərin və mənalı qatlarını əks etdirən bir fenomen kimi diqqəti cəlb edir. XVI əsrdə yaşamış və bu dövrün ən böyük şairlərindən biri olan Məhəmməd Füzuli (1494-1556) öz əsərləri ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün İslam dünyasının ədəbiyyatında bir dövr açmışdır. Füzulinin poeziyası, onun bədii irsi və ən əsası, onun “zirvə” olması ilə bağlı çoxsaylı təhlillər hələ günümüzdə də geniş şəkildə aparılmaqdadır. Füzuli zirvəsinin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri onun bədii söz ustalığıdır [1]. O, yalnız öz dövrü deyil, həm də sonrakı nəsillər üçün yüksək bir sənət nümunəsi yaratmışdır. Füzuli şeirindəki dil zənginliyi, obrazlar və metaforalar çox dərin və yüksək poetik təfəkkürün nəticəsidir. Şairin sözlərində həm məna, həm də forma çox yüksək səviyyəyə çatmışdır. Füzuli həm də mükəmməl bir Azərbaycan türkçəsi istifadə etmiş, dilin təbii gözəlliyini və zənginliyini ən yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Onun əsərlərindəki sadəlik və incəlik, hər bir sözü diqqətlə seçilmiş və yerli yerində istifadə edilmişdir. Bu, şairin dərin fəlsəfi təfəkkürünü və sənətkarlığını göstərir. Füzulinin ən tanınmış əsərləri arasında “Divan”, “Leyli və Məcnun”, “Bəngübadə”, “Qəsidələr” və digər əsərləri yer alır. Bu əsərlər onun poeziyasının zənginliyini və çoxşaxəliliyini nümayiş etdirir. Hər bir əsərində Füzuli, yalnız sevgi, insanlıq, Allah təbiət mövzularına deyil, həm də fəlsəfi və mənəvi düşüncələrinə də yer vermişdir [2:3].

O, “Ənisül-qəlb” qəsidəsində demişdir:

Bu ümmid ilə kim, olsun əmin əllər nigəhbani.

Ona təsir qılsın dövləti Sultan Süleymanın

Ki, ta fəth eyləsin öz şöhrətilə külli-dünyanı.

FƏZLİYƏ NƏSİHƏT

İstərdim aləmin işini etmək imtahan,

Oldum bu məqsəd ilə cahan seyrinə rəvan.

Əvvəlcə düşdü bir bağa nəgəh yolum mənim,

Oldu qərribə işlər o bağda mənə əyan.

Gördüm o cümlədən qoca bağban bəhər üçün,

Ümmidlə, qayğı ilə əkib bir cavan fidan.

Səy eyləmiş o vaxtə qədər ki, budaq verib,

Yarpaq açıb, şükufə yetirmiş ağac haman.

Meyvə ki, əsl məqsəd idi zahir olcağın,

Əvvəl şükufədən o qida aldı bir zaman.

Ayrıldı bir qədər böyüyüncə şükufədən,

Yarpaqla şaxədən o qidalandı durmadan.

Əzasınə ağacdən onun su rəvan idi,

Tamsız, yetişməmiş böyüyüb boy atan zaman.

Həddi-kəmalə çatmadan o, meyvə daima

Üstündə idi ol ağacın şad, kamiran.

Dəydi ağacla bir-birinin ziddi oldular,

Rəng ilə ətri verdi bu ziddiyyəti nişan.

Meyvə ağacdən incədir, ətri ziyadədir,

*Olmaz ağacda meyvədəki ətr bigüman.
Ayrılmalıydı meyvə ağacdən dəyən kimi,
Verməz təbiət heç kəsə bu hökmlə aman.
Meyvə dərilməz isə ağacdən, bu qaydadır,
Dövrən əlilə hər ikisinə yetər ziyan.
Həm meyvəni əzib, çürüdüb məhv edər hava,
Həm də dəyər ağac başına daş zaman-zaman.
Yoxdursa meyvədə ağaca ehtiyac əgər,
Meyvə ağacda tutmamalı boş yerə məkan.
Dinlə məni, ağıllı balam, diqqət ilə sən,
Bu incə nüktə sirrini ta eyləyim bəyan.
Salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər,
Sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhr busitan.
Dünya bağında hər ağacı bəsləmək üçün,
Qəddi bükük fəlak özüdür piri-bağiban.
Yarpaq, şükufə, şaxə əgər bilməsən nədir,
Arvadla malü mülküm idi, ey əzizi-can.
Qoydun o gün ki, sən bu cahan mülkünə qədəm,
Can şirəsilə cisminə verdi qida anan.
Süddən ayırdı çün səni dövrən dayəsi,
Malımla, mülküm ilə tapardı tənin tavan.
Möhtac idin mənə nə qədər ki, həyatda sən,
Məndən səvay bilməz idin yari-mehriban.
Sərf eylədim yolunda bütün ömrümü, bu gün,
Qaldırmısan qürur ilə baş göylərə yaman.
Cismim zəifləşincə göründü yüküm ağır,
Məndə bəlanı çəkmək üçün qalmamış o can.
Gənclik üzündən işlədiyən hər əməl üçün
Yetməzmi tənə vurdu mənə hər qoca, cavan?
Udsam bu qəmləri, ey oğul, qorxuram ölən,
Rüsvay olaram, qorxuram, etsəm əgər fəğan.
Ey feyzinin kəməli edən qədrimi füzun,
Ey izzəti mənə sayılan şövkət ilə şan!
Səndən səvay yoxsa da candan mənə əziz,
Dırnağı ətdən üzməyə qalmış bu gün güman.
Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir,
İbrət götür, gözəl deyilibdir bu dasitan.
Yox meyl səndə çün mənə həmdərd olmağa,
Mümkün deyil səninlə olaq yari-həmzəban.
Bəsdir, mənə əzab ilə baş əyməyin yetər,
Bəsdir, məzəmmətimlə mənim bağrın oldu qan.*

*Yoldaşlığım tutarmı səninlə mənim bu gün,
Sən bir çevik cavan, mənəm piri-natəvan.
İstərsən aləmi tutasan bir qılinc kimi,
Qın pərdəsində bəs nə üçün qalmısan nəhan?
Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan.
Şahin balasının var əgər seydə qüdrəti,
Əlbəttə, məsləhətdir edə tərki-aşiyən.
Bir ləl kan içində kəmalə çatıb əgər,
Hökmi-təbiət ilə gərək qalması nəhan.
Dünyanı nəzmə salmaq üçün hikmət oldu bil,
Hər söz ki, söyləmiş bu Füzuliyə-natəvan.*

Füzulinin ən məşhur əsəri, elə demək mümkünsə, onun zirvəsi olan “Leyli və Məcnun” dastanı, dünyaca məşhur olan ərəb və fars ədəbiyyatının bir məhsulu olsa da, Füzuli bu əsəri özünəməxsus bir şəkildə, Azərbaycan və Osmanlı türkcəsində yazmışdır[3]. Bu əsər, eyni zamanda Füzulinin mükəmməl poetik təfəkkürünün və məhəbbətə olan fəlsəfi yanaşmasının əksidi. Məcnun və Leylinin məhəbbəti, həm dünyəvi, həm də dini məqamda böyük əhəmiyyət kəsb edən dərslərlə zəngindir. Füzulinin Divanı, onun müxtəlif mövzulara, xüsusən də məhəbbətə, təbiətə, insanın iç dünyasına dair yazdığı qəzəlləri, qəsidələri və rubailərin ehtiva edir. Şairin poetik dilinin zənginliyi, məhəbbətə və əxlaqa dair yanaşmalarının dərinliyi və ucalığı bu əsərdə açıqca görünür. Füzuli yalnız Azərbaycan şairi deyil, həm də bütün İslam dünyasının tanınmış bir simasıdır. Onun əsərləri, Ərəbistan, İran, Türkiyə və digər müsəlman ölkələrində geniş yayılmışdır. Füzulinin şeirləri bir çox İslam ölkələrində bədii və fəlsəfi təfəkkürün zirvəsi sayılır. O, İslamın mistik fəlsəfəsinə, xüsusilə sufi təliminə böyük maraq göstərmiş və öz şeirlərində bu düşüncələri dərinləşdirmişdir. Füzulinin həyat və əsərləri, insanın ruhani inkişafı, Tanrı ilə əlaqəsi, mənəvi mübarizə və insanın öz daxilindəki mübarizənin ətrafında dönmə bir düşüncə fəlsəfəsi ilə zəngindir[6]. Onun poeziyası, ədəbiyyatını sadəcə bir sənət növü deyil, həm də bir mənəvi yol, daxili bir aydınlıq axtarışı olaraq görənlərin tərənnümüdür. Füzuli zirvəsi deyildikdə yalnız onun bədii sənətini deyil, həm də onun fəlsəfi düşüncəsini və insanı təhlil etmə qabiliyyətini nəzərə tutmaq olar. Füzuli, insanın həyatını, varlığını və onun mənəvi axtarışlarını təhlil edərkən, həm də Tanrıya yaxınlaşmaq istəyini vurğulamışdır. O, həyatın keçici olduğunu, yalnız Allahın əbədi olduğunu, insanın bu dünyadakı varlığının məhdud olduğunu iddia etmişdir. Bu fəlsəfi yanaşmalar, Füzulinin poeziyasına dərinlik və əhəmiyyət qazandırmışdır. Füzuli, həm də öz dövrünün sosial və dini mühitindəki ədalətsizlikləri, insanın zəifliklərini və sarsıntıları da əks etdirmişdir [4:5]. Bununla yanaşı, onun əsərlərində sevgi və ümid, hər zaman işıq olaraq qalır. Onun yazdığı şeirlər, oxuyanda insanı həyatın ən böyük dərsləri ilə qarşılaşdırır. “Gəl, o zaman öləndə, yaşamağın mənası nədir?” kimi düşüncələrlə.

*Əgərçi iynə tək keçdim cahanın cümlə varından,
Hənz ardımcadır qeydi-təəllüq zülfü tarından.
Şəhidi-eşq olub, feyzi-bəqa kəsb eyləmək xoşdur,
Nə hasil bivəfa dəhrin həyatı-müstəarından.
Hübabı-əşkü ahi-pürşərar qılmış məni fariğ*

*Cahanın qəsri-siməndüdü kaxi-zərnigarından.
Görünməz surəti-ümmidi-vəslin lövhi-canımda,
Mükəddədir məgər ol ayinə çeşmim qübarından.
Uzanır rüşeyi-tuli-əməl didar zövqilə,
Xəm açıldıqca ol gülçöhrə zülfi-tabidarından.
Sənədir iqtidası tövfi-kuyi-Leyli etməkdə,
Xəsü xarı qopar, ey naqə, Məcnun rəhgüzarından.
Füzulidən məlamət etirazin istəyən guya,
Deyil vaqif dili-suzanü çeşmi-əşkbarından.*

Füzuli zirvəsi, onun yalnız ədəbiyyatına deyil, həm də fəlsəfi, dini və humanist düşüncələrinə əsaslanan geniş bir irsə işarə edir. Onun əsərləri, şairin vətəndaşlıq, mənəviyyat, sevgi və təbiət qarşısında düşüncələrinin dərinlən incələnməsinə dəvət edir. Füzuli zirvəsi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında uca bir təməl qoymuş və bu əsərlər hələ də həyatın mənasını axtaran hər kəs üçün qiymətli bir xəzinədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd.Füzuli.Əsərləri,VI cildə , “Şərq-Qərb”, Bakı-2005.
2. M.C.Cəfərov.Füzuli düşünür, Bakı-2019 .
3. Əliyar Səfərli,Xəlil Yusifli, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı-2008 .
4. Sabir Əliyev .Füzulinin poetikası, Bakı: Yazıçı, 1986.
5. Füzuli “Bəng və Badə”, Bakı:Azərnəşr , 1993.
6. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası(kitablar seriyası) III cild.
7. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Füzuli. Bakı: Elm və təhsil, 2019.

MƏHƏMMƏD FİZULİNİN FƏLSƏFƏSİNDƏ ETİK-ƏXLAQİ FİKİRLƏR

Mahir Səlimov, dosent

Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini

Əzizəğa Həziyev

“Tələbə və məzunlarla iş” şöbəsinin pedaqoji təcrübə rəhbəri

Xülasə: Füzuli insan həyatını mənəvi yüksəliş və kamilliyə çatmaq üçün bir yol kimi görür. Onun əsərlərində insanın daxili təmizliyinə, ədalətə, əxlaqa və vicdana böyük əhəmiyyət verilir. O, maddi dünya ilə mənəvi dünya arasında kəskin bir fərq qoyaraq, insanın həqiqi məqsədinin ruhani kamilliyə çatmaq olduğunu bildirir. Füzuliyə görə, insanın bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər, onun mənəvi cəhətdən təkmilləşməsi üçün vacibdir.

Açar sözlər: Fizuli, mənəvi kamillik, etik-əxlaqi, mədəniyyət, dəyərlər.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbəla şəhərində anadan olmuş,ilk təhsilini orada aldıqdan sonra elmin müxtəlif sahələrinə mükəmməl yiyələnmək üçün Bağdada getmişdir. O, İraqın Nəcəf və Hillə şəhərlərində yaşamışdır. Füzuli dövrün görkəmli ziyalıları ilə tanış

olmuş,ictimai-siyasi həyatla dərindən maraqlanmış,sadə ömür sürməyi sarayda yaşamaqdan üstün tutmuşdur [1].

Füzuli mədəniyyət tarixində misilsiz lirik şair kimi məşhurdur. Bununla belə,onun yaradıcılığında dövrün ideologiyasını əks etdirən xüsusi fəlsəfi məzmun daşıyan qiymətli traktatlar var. Mütəfəkkirə dünya şöhrətini poetik əsərləri qazandırsa da fəlsəfəyə və fəlsəfə tarixinə , ümumiyyətlə, ideologiyaya həsr olunmuş bu traktatlar onun dünyagörüşünü, ideya istiqamətini, bütünlükdə yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.Füzulinin bədii yaradıcılığı zahirən, formaca onun elmi və fəlsəfi yaradıcılığından fərqləndiyinə baxmayaraq, ideoloji aspektdə onlar vahid tamı təşkil edib, eyni bir təfəkkürün müxtəlif vasitələrlə ifadəsidir[1].

Füzulinin fəlsəfi əsərlərindən söhbət gedəndə ilk növbədə “Başlangıcın və sonun idrakı barədə baxışın mənbəyi” (“Mətlə əl-etiqaad fi mərifət əl-məbda və-1-məad”) yada düşür. Mütəfəkkir bu əsəri yazmazdan qabaq “əqidə sahiblərinin məsləkləri ilə tanış olduğunu”, “bunlardan faydalı olanları seçdiyini” bildirir. Bu əsərdə fəlsəfənin tarixi ilə onun nəzəriyyəsi müəyyən məqamlarda birləşdirilmişdir: burada mühüm fəlsəfi məsələlərin şərhı verilərkən, onların qoyuluşu və həlli tarixəm nəzərdən keçirilir. Qədim Yunanıstan filosoflarının, orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin ideyaları açıqlanır.

Füzuli müxtəlif problemlərin şərhı ilə əlaqədar olaraq Qərb filosoflarından Fales, Anaksaqor, Empedokl, Demokrit, Heraklit, Pifaqor, Sokrat, Platon, Aristotel, Prokl, Femisti və b., Şərq filosoflarından Farabi, Nəzzam, İbn Sina, Nəsirəddin Tusi və başqalarının adını çəkib, fikirlərinə əsaslanmışdır. O, fəlsəfi və dini təlimlərin bu və ya digər məsələdə mövqeyini göstərəkən sofistlər, naturalistlər, dəhriilər, sabiiilər, sufilər, işraqilər, mütəzililər, əşərilər və qeyriləri haqqında söz açmışdır.

Füzulinin fəlsəfəyə (varlığa və idraka) dair baxışlarının araşdırılmasında “Səhhət və Mərz” (“Sağlamlıq və xəstəlik”) , “Bəng və Badə” (“Tiryək və Şərab”), “Rind və Zahid” (“Kəfcil və Zahid”) , “Leyli və Məcnun” və başqa nəzm və nəsr əsərlərinin, habelə şeir divanının öz yeri vardır [2].

Füzulinin ədəbi yaradıcılığı, xüsusən qəzəlləri yüksək səviyyədə bədii olmaqla bərabər, həm də geniş mənə tutumuna malikdir. Bu cəhət onun elmilik prinsipinə bütün yaradıcılığı boyu ciddi əməl etməsindən irəli gəlir. O özü yazır: “Elmsiz şeir əsası yox divar kimi olur və əsassız divar gəyətdə biətibar olur. Şeir rütbəmi elm bəzəyindən məhrum olmağı sayğısızlıq səbəbi bilib elmsiz şeirə ruhsuz qəlib kimi nifrət edib, bir müddət həyatı tənqidi təhlil, ömrün əqli və nəqli elm fənlərini qazanmağı sərf və hasil, fəlsəfi və həndəsi faydalar götürməyi töhfə qılmaqla zaman-zaman bədii sənət ustalarının incilərindən nəzm nəzəninə bəzəklər vurdum” [2].

Məhəmməd Füzuli həm elmi, həm də bədii əsərlərində bütün dövrlər üçün maraqlı etik-əxlaqi fikirlər irəli sürmüşdür. “Rind və Zahid” əsəri bu baxımdan daha çox diqqətəlayiqdir. Mütəfəkkir “Rind(Kəfcil) ilə Zahid surətlərini təsadüfi seçməmişdir: onların dünyagörünüşündəki, söhbətlərindəki fərqli cəhətlər həyatın özündəki müxtəlifliyi, təzadları ifadə etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Zahid “Əcəm diyarında olduqca vüqarlı, çox təmiz və pak”, “Hər aləmdə bir aləm qaldırmışdır, hər elmdən bir bəhrəsi” olan kimi, Rind isə “kamalda misli-bərabəri yox”, “öz idrak qüvvəsilə yaradılmış xəttin məzmununu dərk etmək dərəcəsinə çatmış” yeniyetmə bir gənc kimi təqdim edilir. Zahid Rindin müsaibibi və nəsihət verənidir. O göstərir ki, Allahın hikmətinin tələbi və Xalığın qüdrət iradəsi insanların vücudunu müxtəlif təbiətdə xəlf etsə də istənilənləri əldə etmək niyyəti və bəxtin qapılarını açmaq ixtiyarı hamıya bərabər verilmişdir. Zahid Rindi cavan ikən həyatda etibara səbəb, öləndən sonra asarı yadigar qalan bir sənət öyrənmək üçün himmətli olmağa çağırır. Verilmiş şeir parçasında deyilir:

“Allahlıqdan aşağı olan bütün təkamül rütbəsinə çatmaq üçün insanın tərkibində əqlində feyzindən hər bir imkan mərkəzləşmişdir [3].

Lakin səysiz fəzl və hünər örtülü qalar, imkandan gerçəkliyə çevrilə bilməz. Zahid sənət kəsb etməkdən qabaq elmə rəğbət etməyi lazım bilir. Çünki “elm ruhani ləzzətlərin zəncirini hərəkətə gətirəndir və Allahını tanımaq sirlərinə vasitədir”. İnsana ictimai varlıq kimi baxan Füzuli onun cəmiyyətdə hər hansı bir işlə məşğul olması zərurətini nəzərə alıb, Zahidin dili ilə deyir: “Əkinçilik kimyasından faydalan ki, əkinçilik savab mənzilinin yoludur. Kim tarlaya bir toxum salsa , o, hər iki dünya evini abad etmiş olar”. Burada şair “Get əkinçiliklə məşğul ol ki, onun mənfəəti ümumdür”deyib ictimai mənafeyi ön plana çəkir. İnsanı onun alim, yaxud cahil keyfiyyətlərinə görə gözdən keçirən Rind elmdə əzab görür: “Elm bəhsinin nəticəsi ürək ağrısıdır, onu etmə! Elmin qeydinə qalmağın faydası başağrısıdır, qeydinə qalma!” Rindin əsası budur ki “dünyada kim nadan və elmsizdirsə onun neməti artıqdır”. Lakin Bəhmənyar kimi Füzuli də Zahid vasitəsilə “mal toplamağı rahatlıq bilmə, o özü narahatlıqdır” deyər tövsiyə etmişdir. “Dünya neməti sevincini padşahların iltifatından.... taparsan” hökmü düz olsa da bu sevinc səadət bəxş etmir : “Onu bil ki, padşahların xidmətçiləri həmişə məhzun və sultanlara yaxın olanlar daima məğmundurlar. Əgər şahın yanında hörmətləri varsa, ədəb qayda-qanunlarını yerinə yetirməklə əzab çəkirlər, əgər hörmətləri yoxdursa, qəzəbdən qorxurlar”. Mütəfəkkir insanı qorxu, kin, həsəd, riyakarlıq və s. mənfi hisslərdən uzaq, kamilliyə çatmış, ülvə bir varlıq timsalında görmək istəmişdir. Şair öz müsbət qəhrəmanı haqqında yazırdı: “Onun başmaqları fələyin başına tac idi” [3].

Məhəmməd Füzuli bəşər mədəniyyəti tarixinə misilsiz istəda malik bir şair kimi daxil olsa da, elmi-fəlsəfi traktatları, müdrik mühakimələri onu, eyni zamanda, görkəmli filosof kimi tanıdır, “Hər sözüm bir pəhləvandır kim, bulub təyiqi-həq” fəxriyyəsinə haqq qazandırır.

Füzuli insan həyatını mənəvi yüksəliş və kamilliyə çatmaq üçün bir yol kimi görür. Onun əsərlərində insanın daxili təmizliyinə, ədalətə, əxlaqa və vicdana böyük əhəmiyyət verilir. O, maddi dünya ilə mənəvi dünya arasında kəskin bir fərq qoyaraq, insanın həqiqi məqsədinin ruhani kamilliyə çatmaq olduğunu bildirir. Füzuliyə görə, insanın bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər, onun mənəvi cəhətdən təkmilləşməsi üçün vacibdir.

- Məsələn, onun qəzəllərində tez-tez dünyəvi mal-mülk,
- şöhrət və mövqenin keçici olması vurğulanır;
- Mən malı mülkü şəbi-əhli- diləm- fədadərəm,
- Çün bilməzəm əğyar nədir, yar nədir, şəm”.

Bu ifadələrdə Füzuli insanın yalnız əsl dəyər olan ilahi sevgi və mənəviyyətə yönəlməli olduğunu deyir.

Füzuli üçün həyat və ölüm də fəlsəfi baxımdan dərin məna daşıyır. O, ölümü bir son yox, ruhun mənəvi dünyaya keçidi kimi qəbul edir. Füzuli ölümün bir yenidən doğuluş olduğunu düşünür, çünki insanın ruhu maddi dünyadan ayrılaraq öz mənbəsinə- Allaha qayıdır. Bu baxış onun qəzəllərində və digər əsərlərində tez-tez rast gəlinir [4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Z. Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2006.
2. Fəlsəfə dərslisi. Bakı, 2002.
3. A.Şükürov. Fəlsəfə dərslisi. Bakı, 2008.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARDICILIĞINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Baxış Ələsgərov, dosent

“İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri

elesgerov.adpu@mail.ru

Lətafət Süleymanova

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi

Xülasə: Məqalədə Füzuli poeziyasından geniş bəhs edilmişdir. Şair əsərlərində folklor nümunələrində müraciət etmişdir. Füzuli şərq və dünya xalqlarının folklorunu əsaslı şəkildə öyrənmiş o folklordan istifadəni söz sənətinin zirvəsi ünsürü saymış və Azərbaycan divanının müqəddimində bu məsələlərdən geniş istifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı Füzulinin ədəbi mirası çox geniş bir təsir sahəsi yaratmışdır. O, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil həm də türk, fars və ərəb ədəbiyyatlarında böyük iz buraxmışdır. Onun əsərləri Nizami Gəncəvi və Xətai kimi böyük şairlərin təsniflərini özündə daşıyır. Lakin Füzuli öz əsərlərində xüsusi bir orijinallıq nümayiş etdirərək bu böyük şairlərin əsərlərini yeni bir forma və məzmunla zənginləşdirib

Açar sözlər: folklor, dahi sənətkar, könüllər sultanı, poeziya, xalq ədəbiyyatı

Şeir fəzilətinin ayrı bir elm olduğunu dönə-dönə qeyd edən, “İlahi, könlümə hər elmdən pay ver”, - söyləyən, üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində nəinki türk, eləcə də Şərq və dünya xalqlarının folklorunu əsaslı sürətdə öyrənmiş M.Füzuli folklordan istifadəni söz sənətinin zəruri ünsürü saymış və azərbaycanca divanının müqəddəməsində bu məsələlərdən bəhs etmişdir.

“Qəm karvanı” və “zülmətdə nur” olan M.Füzuli folklordan bəhs etməklə kifayətlənməmiş, şifahi xalq ədəbiyyatından gələn ən qədim inamların ifadə olunduğu folklor motivlərindən öz əsərlərində ustalıqla bəhrələnmişdir.

Folklor nümunələri şairin əsərlərinin yaranmasına güclü təsir göstərmiş, onların məzmun və formasını zənginləşdirmişdir. V.P.Anikin qeyd edirdi ki, “folklor Şərq müdriklərinə öz sərrastlığı və dəqiqliyi ilə seçilən elə bir hikmət bəxş etmişdir ki, eşidənlər bir yandan mat qalır, digər tərəfdən də onlara pərəstiş edirlər”.

Füzuli poeziyası xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasındakı üzvü bağlılığın, ənənə və novatorluğun qarşılıqlı əlaqəsinin parlaq təzahürüdür.

“Könüllər sultanı” öz əsərlərində bayatı, nağıl, dastan, lətifə, təmsil, ideomatik ifadə, atalar sözü və məsəllər, əfsanə və rəvayətlərdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Bunlar onun üçün fikir mənbəyi olmuş, zamanın qapısını açan açar, obrazların simasını müəyyən edən üsula çevrilmişdir. Bu üsul və vasitələrdən uğurla faydalanan şair təbiəti, tarixi, insan qəlbini, onun mənəvi aləmini, özünün fəlsəfi düşüncələrini də uğurla əks etdirə bilmişdir.

M.Füzuli qəzəl, qəsidə, tərcibənd, müxəmməs, mürəbbə, qitə, poema və nəsr əsərlərində folklor mötəvllərindən sözün silqətini artırmaq, dərin fəlsəfi fikirlərini daha təsirli şəkildə vermək, portret və xarakter yaratmaq, bədiiliyi qüvvətləndirmək üçün də sənətkarlıqla qidalanmışdır.

Məsələn, şair öz əsərlərində tez-tez atalar sözü və məsəllərə üz tutur. Tanınmış dilçi alim T.Hacıyevin də dediyi kimi, “bu halda atalar sözü həm hikmət ifadəçisi tək dilə yığcamlıq gətirir, həm də xalq düşüncəsinin məhsulu olaraq mətnin poetik qavranmasında aydınlıq yaradır”, dilin xəlqiliyinə təminat verir.

Şairin əsərlərində atalar sözləri və məsəllər bəzən xalqın ağzından çıxdığı kimi, yəni bir fraqment şəklində olur. Yazıçı bu örnəklərin motivlərinə toxunmur, dəyişiklik etmir. “El ağzun tutmaq olmaz”, “Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan dutar”, “Sınacaqdur sənin başunda çanaq” və s. nümunələr buna misal göstərilə bilər.

Çox zaman dahi sənətkar atalar sözü və məsəllərdən material kimi istifadə edir. Onların üzərində improvizə işi aparır, subyektiv yanaşma nəticəsində dəyişikliklər edir. Nümunələrə baxaq: “Ehtiyat et, yanmasun nəgəh quru odunda yaş” (Qurunun oduna yaş da yanar), “Tut ki, qan etdim, qanı qana tut” (Qanı qana tutarlar), “Nə olur üzi qara qulda xətdən qeyri!?” (Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz), “...rəsmdür yasdıqdan ikrah eyləmək sayru” (Xəstə yasdıqdan iyrənər) vəs.

Bəzən də M.Füzuli atalar sözünə istinad edir, onu sitat (iqtibas) kimi gətirir. “Sürdü Məcnun növbətün, indi mənəm rüsvayi-eşq, Yaxşı derlər: hər zaman bir aşiqin dövranıdır” misrasında olduğu kimi.

M.Füzuli əsərləri üçün əfsanə və rəvayətlər “qida mənbəyi” olmuş, onlar lirik qəhrəmanı və xalqı düşündürən bir çox siyasi-ictimai və əxlaqi məsələlərlə əlaqələndirilmişdir. Şairəfsanə və rəvayətlərdə “həqiqət şəfəqləri görmüşdür” (S.Vurğun). M.Kazım bəy yazırdı: “Əfsanəsi olmayan xalq, rəvayəti olmayan ölkə yoxdur... Yarım-mədəni xalqlarda bu nümunələr onların etiqadlarının əsasını, yazılı ədəbiyyatın, tarixin əsas məzmununu təşkil edir. Mədəni xalqlarda isə müqəddəm bir şey kimi onların təxəyyülü üçün zəngin qida mənbəyinə çevrilir...”

Şairin yaradıcılığında hər bir əfsanənin, hər bir rəvayətin “öz yeri, ifadə gücü, xarakteri tamamlamaq imkanları, hadisələri və zamanı canlandırmaq xüsusiyyəti vardır. Əslində əfsanə və rəvayətlər onun əlində sirr söyləmək üçün bəhanə (“Əfsanə bəhanəsilə ərz etsəm raz...), əsərlərinin estetik təsirini qüvvətləndirmək üçün vasitə olmuşdur.

“Gül” qəsidəsindən aşağıdakı nümunəyə baxaq:

*Həbsdən Yusif çıxıb sultani-Misr olmuş kimi,
Oldu, acıb qönçəsin arayışi-gülzar gül.
San Züleyxa xəlvətidir qönçeyi-dərbəstə kim,
Çıxdı ondan daməni-çakirə Yusifvar gül.*

Gördüyümüz kimi burada şərq xalqları arasında məşhur olan “Yusif və Züleyxa” əfsanəsinə işarə olunur. Obrazların əməlinə qiymət vermək, misraların bədii qavrayışını təmin etmək üçün əfsanədən uğurla istifadə olunmuşdur.

M.Füzulinin alleqorik əsərlərində də (“Bəngü Badə”, “Səhhət və Məraz”, “Söhbətül-əsmar”, “Yeddi cam” və s.) folklorun təsiri aydın görünməkdədir. Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü A.Rüstəмова “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” (XII-XVII əsrlər) adlı monoqrafiyasında Füzulinin alleqorik əsərləri üçün əsas mənbənin xalq ədəbiyyatı, onun süjet və obrazlar aləmi olduğunu faktlarla sübut etmişdir.

“Bəngü Badə” əsərində şərabdan danışılarkən Yaxın Şərq folklorunda geniş yayılan “Şeyx Sənan” əfsanəsinə müraciət edilməsi, “Söhbətül-əsmar”da Gilas barədə deyilən “Bir qətrə su, bir də üstxansan (sümüksən)” ideomu, “Yeddi cam”da Nuhun gəmisi, Xızır peyğəmbərin dirilik suyu, Cəmşidin camı mötiwləri, “Səhhət və Məraz”in əvvəlində Füzulinin özünün “...rəvayət binasının əsasını qoyanlardan biri belə nəql edir və deyir...” ifadəsi, nağılvari üslub və s. buna nümunə sayıla bilər. Bunlar şairin əlində siyasi-içtimai həyatın, dövrün və mühitin simasını canlandıran vasitəyə çevrilmişdir. O, alleqoriyadan tək-cə fikirləri üçün bədii don kimi yox, həm də düşüncələrini daha obrazlı şəkildə ifadə etmək üçün istifadə etmişdir.

Folklor motivlərindən və alleqoriyadan istifadə sayəsində akademik

H.Araslının “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” adlı monoqrafiyasında yazıldığı kimi “Füzuli ... alleqorik poemalarında dərin içtimai, siyasi və fəlsəfi fikirlər ifadə edə bilmişdir”.

Məhəmməd Füzulinin həcmcə ən böyük əsəri, nəslrlə ana dilində qələmə aldığı, əsas ideyası – şərrə və zülmə, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı etiraz və qiyamın, bu yolda şəhidliyin tərənnümü ilə sıx surətdə bağlı olan “Hədiqətüs-süəda” əsərində də folklordan geniş istifadə olunmuşdur. Kərbəla hadisəsini bir mövzu kimi işləyən Füzuli buraya müəyyən rəvayət və əhvalatları da (məsələn, “Yusif və Züleyxa” əfsanəsi, Göyərçinin kasıb və kor bir yəhudi qızının gözlərini açması və s.) əlavə edib. Dini əfsanə və rəvayətlərdən, həm də dövrün əsərlərindən faydalanan dahi mütəfəkkir, Adəm peyğəmbərdən başlamış Məhəmməd peyğəmbərə qədər peyğəmbərləri, o cümlədən imamət tarixini izləyərək imamları və onlara olan sevgisini əsərində tərənnüm etmişdir. Bu əsər Füzulinin dini, fəlsəfi duyğu və düşüncələrinin bəhrəsidir. Dahi şairin özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərə malik nəslrlə qələmə alınmış məktublarında, xüsusən “Şikayətnamə”də də folklor motivlərini duymaq mümkündür.

Füzulinin əsərləri öz mövzu və quruluşu ilə yox, eyni zamanda bədii xüsusiyyətləri ilə də şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır.

“M.Füzuli və folklor” mövzusunda söz açmışkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Füzuli özündən sonra yazılı ədəbiyyatla yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Bu gündə xalq ədəbiyyatı xəzinəsində Füzulinin şəxsiyyəti, söylədikləri, onun qəhrəmanları və əsərlərinin süjetləri ilə bağlı xeyli material vardır. “Füzuli dörd əlindən dağa çıxdı, dedlər: bəxtəvər yaylağa çıxdı”, “Salam verdim, rüşvət deyil deyə almadılar”, “Xəstə yasdıqdan ikrah edər”, “Xəstəyə su vermək savabdır”, “Qızsan, ucuz olma qədrini bil”, “Hər gördüyünə su kimi axma” və s. ifadələrin Füzuli tərəfindən yaradılması, sonra xalq arasında yayılaraq zərbi-məsəllər, atalar sözləri, ideomlar halına gəlməsi, xalq arasında dolaşan “Gir Məcnunun gözünə, bax Leylinin üzünə”, “Füzuli arxı” (İraqda) adlı rəvayətlər buna sübut ola bilər.

Tədqiqatçılar göstərir ki, Füzuli tərəfindən yaradılmış bir sıra aforizmlərdə sonralar xalq arasında yayılaraq zərbi-məsəllər və atalar sözləri halına gəlmişdir. Akademik H.Araslı yazırdı ki, Füzulinin ana dilində yazdığı “Leyli və Məcnun” əsəri sonra Azərbaycan xalq ədəbiyyatına keçmişdir. Azərbaycan aşıqları bu əsərin təsiri altında “Leyli və Məcnun” dastanını yaratmışlar. Bunu nəzərə alaraq Y.E.Bertels yazırdı: “Məcnun surəti Yaxın Şərqin sevimli surətləri silsiləsinə daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat çərçivəsini sındıraraq folklora girmiş, əbədi həyat kəsb etmişdir”.

Ümumiyyətlə, folklordan istifadə M. Füzulinin dühasını təmin etmiş, əsərlərinə xəlqilik və elmlik gətirən əsas amillərdən olmuşdur. Şairin əsərlərində işarə olunan, xatırladılan folklor nümunələri və

mötiwləri “Füzulidə qapalı anlamların” (Ə.Tərzibaşı) başa düşülməsinə, oxucunun sənətkarı ilhama gətirən ideyalarla tanış olmalarına, əsərdə ifadə edilən hiss və duyğuları dərk etmələrinə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd.Füzuli.Əsərləri,VI cildə , “Şərq-Qərb”, Bakı-2005.
2. M.C.Cəfərov.Füzuli düşünür, Bakı-2019 .
3. Sabir Əliyev .Füzulinin poetikası, Bakı: Yazıçı, 1986.
5. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası(kitablar seriyası) III cild.

ANADİLLİ ƏDƏBİYYAT EPOXASI: HƏSƏNOĞLUDAN FÜZULİYƏDƏK

Arzu Əmirli

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi

Xülasə: Məqaləmdə Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının böyük söz ustadı Məhəmməd Füzulinin orta əsrlərin əsas ədəbi-ideoloji axınları olan sufizm və hürufizm cərəyanları da XVI əsrdən sonra geniş dövrünə qədəm qoymasında, Bu dövrdən etibarən poeziyada nəzirəçiliklə yeniləşmə arasında yeni bir meyl başlamasından bəhs olunur.

Açar sözlər: ədəbiyyat, qədim, şeir, qəzəl, poema, qitə, klassik,

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bu vaxta qədərki dövrləşdirməsində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə əsasən XIII-XVIII əsrlərdə yaranan ədəbiyyat nəzərdə tutulmuşdur.

Ehtimal ki, Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlər dövrünün sərhədinin XVIII əsrə qədər uzadılması tarixşünaslıqdakı həmin mərhələyə dair dövrləşdirmə prinsiplərinin nəzərə alınması əsasında formalaşmışdır. Halbuki Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrünün tarixi çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi, orta əsrlər ədəbiyyatı mərhələsinin sərhədlərinin cızılmasında da ictimai-siyasi hadisələrlə ədəbiyyatda gedən proseslərdən birgə çıxış etmək daha məqbul yoldur. Əgər ictimai-siyasi hadisələrin və ədəbiyyatın istiqaməti, xarakteri dəyişibsə, onda bu proses dövrləşdirmədə də öz əksini tapmalıdır.

Azərbaycanda reallıqda da XVII əsrdən etibarən ictimai-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmiş, Cəlalilər hərəkatı, Koroğlu üsyanı baş vermiş, İran-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsi ölkə həyatına da öz təsirini göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının da inkişafında yeni meyllər meydana çıxarmışdır.

XVII əsrdən etibarən Saib Təbrizinin timsalında “hind üslubu”nun meydana gəlməsi və xalq-aşıq şeiri ənənəsinin qüvvətlənməsi ədəbiyyatın inkişaf istiqamətini dəyişmişdir. XVIII əsrdə realizmin yaranması ilə bu dəyişiklik daha da dərinləşmişdir. Səfəvi dövlətinin tənəzzülə uğraması, xalq hərəkatının genişlənməsi və Azərbaycan ərazilərinin xanlıqlara parçalanması kimi mühüm ictimai-siyasi hadisələrin təsiri nəticəsində ədəbiyyatda klassik romantik lirikanın mövqeyi zəifləmiş, tədricən xalq həyatını əks etdirən realist ədəbiyyat ön mövqeyə çıxmışdır. Ona görə də XVII-XVIII əsrlər ölkədə cəmiyyətin tarixi inkişafı və ədəbi prosesin xarakteri baxımından tamamilə fərqli mərhələ yaşanmışdır. XIII-XVI əsrlərdə isə Azərbaycanda cəmiyyətin əsasən sabit həyat tərzilə üzvi surətdə

həmahəng olan ədəbiyyat yaranıb inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrin xarakterinə uyğun olaraq, ədəbiyyatda romantika və lirika inkişaf etmiş, əruz vəznə hakim mövqedə dayanmışdır.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı böyük söz ustası Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) təmsalında özünün opogeyini fəth etmişdir. Poeziyada Füzulidən sonra yeni yüksəliş dalgası baş verə bilməmişdir. Orta əsrlərin əsas ədəbi-ideoloji axınları olan sufizm və hürufizm cərəyanları da XVI əsrdən sonra geniş dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdən etibarən poeziyada nəzirəçiliklə yeniləşmə arasında yeni bir meyl başlamışdır. Xüsusən XVII əsrdə klassik romantik lirika ənənələri içərisində artıq aşiqanəliklə yanaşı, həyatı-didaktik baxışlar da müşahidə olunmuşdur. Bu ədəbiyyat ideya-bədii xüsusiyyətləri etibarilə, yaxud da janr baxımından klassik poeziyadan kəskin surətdə fərqlənməsə də, eyni zamanda, həmin poeziyanın eyni də deyildi. Və XVII əsrdə ədəbiyyatda geriye dönüş yox, irəliyə doğru inkişaf qüvvətlənməkdə davam etmişdir. Klassik nəzirə ədəbiyyatı Məhəmməd Füzuli orbiti ətrafında fırlanmaqdan uzağa gedə bilməmişdir. Əvəzində yeni meyl kimi meydana çıxan romantik-didaktik ədəbiyyat görkəmli yaradıcılarını və özünəməxsus əsərlərini meydana çıxarmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı XVII-XVIII əsrlərdə forma və məzmunca ciddi yeniləşmə meyllərini nəzərə cəlb edən yeni bir dövrə qədəm qoymuşdur. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatının erkən realizm mərhələsidir.

Azərbaycan dilində poeziyanın yaranması Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsr mərhələsinin əsas yeniliyi və mühüm nailiyyətidir. XIII yüzillikdə bir əsr ərzində İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsir Bakuinin, Hümam Təbrizinin şeirləri, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi kimi Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda yaranmış bədii əsərlər farsdilli poeziyanı arxa plana keçirmişdir. Anadilli şeir orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bədii ifadə vasitəsi mövqeyinə qalxmışdır. Bu mərhələdə poeziyada bədii əsərlərin hansı dillə yazılması baxımından ikihakimiyyətlik özünü göstərsə də, anadilli poeziya əsas hakim mövqe tutmuşdur. Dövrün şairlərinin yaradıcılığında ərəb-fars dillərində yazılmış əsərlər kəmiyyətcə bir neçə dəfə azalaraq minimum səviyyəyə enmişdir. Həm də ədəbi mühitdə anadilli poeziya uğrunda mübarizə yaradıcılıq rəqabəti meydanına çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının bütün tarixi ərzində orta əsrlərdə anadilli Azərbaycan şeiri özünün ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir. Bu dövrdə farsdilli şeirin mövqeyi zəifləmiş, ərəbdilli poeziya isə yaşasa da, təxminən ənənədən çıxmış, dəbdən düşmüşdür.

XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı anadilli şeirlərdən cəmi 3 qəzəl dövrümüzə qədər gəlib çatsa da, bu poetik nümunələr orijinal bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə orta əsr Azərbaycan şeirinin klassik nümunələri kimi qəbul edilməyə layıqdır. Ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından “Azərbaycan dilində lirik şeirləri dövrümüzə çatan ilk şair” kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən İzzəddin Həsənoğlunun əruz vəznində yazılan qəzəlləri xalq danışq dilinə yaxınlığı ilə seçilir. Bu şeirlər anadilli klassik şeirin bütün obrazlı-poetik cazibədarlığını da özündə əks etdirir. Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış qəzəlləri anadilli klassik şeir üslubunun ədəbi mühitdə hələ qüvvədə olmaqda davam edən “farsdilli” şeirdən nəinki geri qalmadığını, ən azı bərabər qüvvədə olduğunu, xalqa yaxın və anlaşılqı olmaq baxımından isə daha irəli getdiyini göstərirdi. Bu, “şeir bazarında” Azərbaycan dilində qələmə alınmış qəzəlin rəqabətə davamlı bir şeir nümunəsi idi:

*Apardı könlümü bir xoş qəmər
üz canfəza dilbər,*

Nə dilbər? Dilbəri-Şahid. Nə şahid?

Şahidi-sərvər.

...Başımdan getmədi hərgiz

səninlə içdiyim badə,

Nə badə? Badeyi-məsti.

Nə məsti? Məstiyi-sağər.

Əzəldə canım içində yazıldı

surəti-məni,

Nə məni? Məniyi-surət.

Nə surət? Surəti-dəftər.

... Mən olsəm sən buti-şəngül,

sürəhi, eyləmə qülqül,

Nə qülqül? Qülqülü-badə.

Nə badə? Badeyi-əhmər.

Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır,

vəli-sadiq,

Nə sadiq? Sadiqi-bəndə.

Nə bəndə? Bəndeyi-çakər.

Bu mərhələdə yaranmış digər bədii nümunələrdə, o cümlədən, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında da folklor motivləri ilə səsləşən məqamlar vardır. Şərqdə “Yusif və Züleyxa” dastanı kimi geniş yayılmış süjet ilk dəfə Qul Əlinin “xalq şeiri üslubunda yazılmış” adıçəkilən poeması ilə ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatına, o cümlədən, Azərbaycan poeziyasına gətirilmişdir. Adından göründüyü kimi, “Dastani-Əhməd Hərami” əsəri də həm anadilli poeziyanın, həm də yazılı ədəbiyyatda dastan ənənəsinin kamil bir nümunəsidir. Deməli, XIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli şeir canlı xalq danışığı dili əsasında formalaşmış, orta əsr poeziyasının və əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq orijinal bədii təsvir vasitələri və bir qədər də izafət tərkibləri ilə bəzədilmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində şeir yazmağın dövrün əsas ədəbi ənənəsinə çevrilməsi orta əsr ədəbiyyatının poeziyaya gətirdiyi əsas yeniliklərdən biridir. İzzəddin Həsənoğlu ilə başlanan anadilli şeir XIII-XIV əsrlərdə Qazi Bühranəddin, Yusif Məddah, Mustafa Zərir, Əbdülqadir Marağayi və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilərək ədəbi mühitdə möhkəm mövqe qazanmışdır. İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) - lirikası anadilli orta əsr Azərbaycan şeirinin bu mərhələsinin yekunu və yüksək inkişaf nöqtəsidir. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan poeziyası Şah Qasım Ənvar, Bədr Şirvani, Cahanşah Həqiqi, Kişvəri, Həbib tərəfindən ana dilində yazılmış şeirlərlə sürətlə inkişaf etdirilmiş, ədəbiyyatda aparıcı istiqaməti müəyyən etmişdir. Şah İsmayıl Xətai əruz vəznində yazılan Azərbaycan şeirinə heca vəzni əlamətləri gətirməklə onu daha da xəlkiləşdirmişdir. “Onun əsərlərində qəzəl poetikası ilə qoşma poetikası çarpazlaşır” (Yaqub Babayev). Məhəmməd Füzulinin ana dilində yazılmış Azərbaycan lirikası özünün bütün tarixi ərzində ən yüksək zirvədə qərar tutmuşdur.

Qədim dövr Azərbaycan epik ədəbiyyatı ilə müqayisədə orta əsrlər ədəbiyyatında lirika üstünlük qazanmışdır. Daha doğrusu, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası dərin və incə lirika üstündə köklənmişdir. Lirika bu dövrün ədəbiyyatının aparıcı istiqamətini təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövr mərhələsində epik poemalar birinci, divan şeiri ikinci yerdə dayanırdı. Orta əsrlər Azərbaycan

ədəbiyyatında isə divan şeiri sənətkarın yaradıcılığının ana xəttini müəyyən edirdi. Bu dövrün poeziyasının divan ədəbiyyatı adlandırılması lirikanın aparıcı mövqeyinin ifadəsi idi. Füzulinin “qəlb şairi” hesab edilməsi də ədəbiyyatda lirikaya üstünlük verilməsinin əks-sədasıdır. Bu mərhələdə bədii sözü daha obrazlı deyə bilmək istiqamətində sağlam rəqabət mühiti yaranmış, məzmunu da diqqətdən kənarda qoymamaq şərtilə qeyri-adi təsvir vasitələri yaratmaq uğrunda ciddi mübarizə getmişdir. Dövrün lirikası obrazlı, təsirli, emosional və mənalı şeirlərdən yoğrulmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan şeiri “şəffaf lirizmi” (Elizbar Cavallidze) ilə səciyyələnmişdir. Bu mərhələnin epik ədəbiyyatında da lirika geniş yer tutmuşdur. Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlilik tarixində orta əsrlər qədər lirikanın inkişaf etdiyi və geniş yayıldığı bir dövr olmamışdır.

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan lirikasında ənənəvi qəzəl-qəsidə və rübai ədəbiyyatı özünün tarixi yolunu davam etdirmişdir. Klassik lirika janrlarından qəzəl orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının fəvqünə yüksəlmişdir. Məhəmməd Füzulinin sözləri ilə desək, qəzəl janrı “xirədməndlər (ağıllı insanlar, alimlər - İ.H.) işi” kimi qəbul olunmuşdur. Ənənəvi qəzəl janrında mükəmməl və yeni bədii söz deməyi bacaranlar “məşhuri-dövrən” ola bilirdilər:

*Qəzəldir səfəbəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani hünər.
... Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
... Ki, hər məhfilin ziynətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

Bununla belə, yeni janrların meydana çıxması da orta əsr mərhələsinin özünəməxsus mühüm nailiyyətlərindəndir. Bu cəhətdən Qazi Bühranəddinin (1344-1398) tuyuq janrında yazdığı şeirlər klassik Azərbaycan lirikasında yeni poetik forma idi. “Divan”ındakı bu janrda qələmə alınmış 119 tuyuq Azərbaycan şeirinin forma və məzmun etibarilə yeniləşmək imkanlarının real göstəricisidir. Qazi Bühranəddinin tuyuqları mahiyyət etibarilə Şah İsmayıl Xətai lirikasındakı heca vəznli şeirə keçidin bədii müqəddiməsidir.

Azərbaycan dilində poemaların yaranması XIII-XVI əsr Azərbaycan şeirinin mühüm yaradıcılıq nailiyyətidir. XIII əsrdə meydana çıxmış Qul Əlinin “Qisseyi Yusif” məsnəvisi sonralar meydana genişlənmiş “Yusif və Züleyxa” poemalarının mükəmməl bir proloqudur. Şəms Təbrizi, Mustafa Zərir və Suli Fəqihin qələmindən çıxmış “Yusif və Züleyxa” poemaları həmin mövzunun davamı olub, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bu motivi daha da genişləndirmişdir. Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” anadilli poemaların ilk nümunələrindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşə” poemasında məhəbbətlə qəhrəmanlığın vəhdəti öz əksini tapmışdır. Ümmi İsa adlı bir şair tərəfindən qələmə alınmış “Mehri və Vəfa” poemasında məhəbbət dastanları ənənələri əsasında eşq və sədaqət motivləri canlandırılmışdır. Şah İsmayıl Xətai orta əsrlərdə Azərbaycan dilində yazılmış poemaları “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” kimi müstəqil janr səviyyəsinə qalxan orijinal əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Azərbaycan poeziyasında anadilli poema Məhəmməd Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun”u ilə kamala çatmışdır. Füzulinin “Leyli və Məcnun”u ümumən türk poeziyasında liro-epik poemanın ən yüksək etalonu səviyyəsini nümayiş etdirir. Göründüyü kimi, orta əsrlər

Azərbaycan ədəbiyyatında poema yazmaq ənənəsi davam və inkişaf etdirilmişdir. Lakin ana dilində yazılması və xalq həyatı, folklor motivləri ilə sıx bağlı olması bu poemaları intibah dövrü pomalarından fərqləndirir. Bundan başqa, orta əsr epik ədəbiyyatında lirik bədii vasitələrdən geniş istifadə olunması da bu dövr poemalarının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyevin yazdığı kimi “anadilli məsnəvilərdə (poemalarda - İ.H.) epik təsvirlə lirik təqdimat vəhdətdə verilmişdir. Obrazların daxili aləmini, könül dünyasını, keçirdiyi hiss-həyəcanlarını, istək və arzularını... açmaq üçün bu məsnəvilərdə lirik şeir janrlarına da müraciət olunmuşdur. Bu da heç şübhəsiz, xalq yaradıcılığından, dastançılıq ənənəsindən gəlirdi. Azərbaycan dastanlarında müşahidə edilən nəslrlə nəzmin növbələşməsi anadilli epik şeirdə təhkiyə ilə lirik əhvali-ruhiyyənin vəhdətdə verilməsi şəklində özünü göstərmiş oldu”.

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması Azərbaycan dilində yaranmış epik ədəbiyyatda lirizmin nə qədər geniş yer tutduğunu və böyük imkanlara malik olduğunu göstərir. Mütəxəssislərin hesablamasına görə, şair “Leyli və Məcnun” poemasında 24 qəzəl, 2 qəsidə, 3 rübai və 2 mürəbbədən istifadə edir. Digər müəlliflərin poemalarında da lirik janrlara geniş yer verilməsi, bədii haşiyə və ricətlərdən geniş istifadə olunması orta əsr anadilli Azərbaycan poemalarının poetik səviyyəsini qüvvətləndirmiş, təsir gücünü daha da artırmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində sufizim və hürufizim cərəyanları qüvvətlənmiş, yalnız bədii düşüncənin deyil, dini-ideoloji mühitin də aparıcı axınları funksiyasında çıxış etmişdir. Bu dövrdə Fəzlullah Nəimi Astrabadi (1339-1401) hürufizmin siyasi-ideoloji nəzəriyyəsini yaratmışdır. Böyük mütəfəkkirin “Cavidannamə” traktatı zamanında hürufilərin müqəddəs kitabı hesab edilmişdir (Rəhim Əliyev). Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) “Gülşəni-raz” traktatında sufizmin nəzəri əsasları işlənib hazırlanmışdır. İmadəddin Nəsimi (1359-1417) hürufi ədəbiyyatı yüksək səviyyəyə qaldıraraq poeziyada yeni bir istiqamət açmışdır. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında sufi düşüncəsi kamil insan ideyasının yüksək bədii ifadəsinə xidmət edir. Bununla belə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı hürufizim və sufizim cərəyanlarının sərhədlərini aşaraq, bütövlükdə Zamanın ümummilli və bəşəri ideyalarını tərənnüm etmişdir. Ona görə də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına yalnız sufizim, yaxud hürufizim ədəbiyyatı demək doğru olmazdı. Bu tarixi mərhələnin ədəbiyyatında müşahidə edilən ana dili, xalq ruhu, mübarizə əzmi, milli məənəviyyatın bədii ifadəsi, dünyəvilik meyilləri və bəşəri ideyaların təcəssümü dini-ideoloji cərəyanlardan daha çox Zamandan, ənənədən və həyatdan gəlirdi. Doğrudur, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını hürufizim və sufizim cərəyanları nəzərə alınmadan da bütün reallıqları ilə təsəvvür etmək olmaz. Ədəbiyyat tarixinin orta əsrlər dövrünün birinci mərhələsi olan XIII-XIV əsrlər Azərbaycan poeziyasında ictimai-fəlsəfi lirika yüksək səviyyəyə qalxmışdır. İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Əvhədi Marağalı, Zülfüqar Şirvani, Nəsrəddin Tusi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Şəms Təbrizi, Qazi Bürhanəddin və başqaları lirikada eşq-məhəbbət duyğuları ilə yanaşı, ictimai ideyaları da əks etdirməkdə böyük istedad və məharət göstərmişlər. Qazi Bürhanəddinin tuyuq janrında yazdığı şeirlərindəki bədii forma yenilikləri ilə yanaşı, dövlətçilik təfəkküründən doğan ictimai motivlər orta əsr Azərbaycan poeziyasının ictimai məzmununu daha da dolğunlaşdırmışdır. Böyük mütəfəkkir Mövlana Cəlaləddin Ruminin ən yaxın məsləkdaşı, “Azərbaycan ürfani-fəlsəfi şeirinin günəşi” olan Şəms Təbrizi nəinki hürufi şeirin bütün rəmzlərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, hətta klassik lirikaya ilk dəfə olaraq bir çox əlavə rəmzləri gətirməyə

nail olmuşdur. Bütün bunların əsasında Azərbaycan ədəbiyyatının yeni tipli orta əsrləri formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr yalnız Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül İraqeyn” əsərində parçalar şəklində nəzərə çarpsa da, bu üslubda müstəqil epik əsər yazılmamışdır. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da nəsr əsərləri yazmaq ənənəyə çevrilməyə də, bir qədər inkişaf etmişdir. XIV əsrdə həm də nəsr əsərləri yazmış Mustafa Zərir “Fütuhati-Şam” adlı mənsur əsəri ilə tanınmışdır. Məhəmməd Füzulinin Kərbəla hadisələrindən bəhs edən “Hədiqətüs-süəda” adlı povest həcmində olan əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk iri həcmə malik olan bədii nəsr nümunələrindən biridir. Ustad şairin özünəməxsus bədii xüsusiyyətə malik olan məktubları da nəslə qələmə alınmışdır. Nəhayət, Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk orijinal bədii nəsr nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhəmməd Füzulinin məşhur “Şikayətnamə” əsərində romantik üslubla realist əlamətlərin bir yerdə ifadə olunması həm də orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında üslub dəyişmələrinin zərurətinə işarədir. Füzulinin “Şikayətnamə”si Azərbaycan ədəbiyyatında dövrənə, ictimai mühitə müdaxilə etməkdə romantik üslubun şikayəti, realist meylin ədaləti idi. Özündən sonrakı romantik bədii nəsrdə və realist hekayəçilikdə Füzulinin bədii nəsr təhkiyəsindən istifadə olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin sözləri ilə desək, şəirdə olduğu kimi, nəsrdə də yazıcılarımızın “Füzuli gəlib durur gözünün qabağında”. Bu mənada “Şikayətnamə” Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin mükəmməl bir başlanğıcıdır.

Məktub forması Azərbaycan ədəbiyyatına orta əsrlərdə janr səviyyəsində daxil olmuşdur. Belə ki, XIV əsrdə Marağalı Əvhədi ilk dəfə fars dilində “Dəhnamə” adlı poema yazmışdır. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində Mustafa Nişançı Paşaya məktubları bədii-sənədli nəsr nümunəsidir. Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poeması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi olaraq məktub-poema janrı əmələ gəlmişdir. Məktub janrı bədii əsərdə insan mənəviyyatının dərinliklərini açmaq üçün daha münasib imkan yaradır. Akademik Həmid Araslının Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poeması haqqındakı aşağıdakı sözləri ədəbiyyatda məktub janrının özünəməxsusluğuna verilmiş obyektiv elmi qiymətin ifadəsidir: “Dəhnamə”də biz həqiqi eşq hissləri ilə çırpınan bir qəlbin döyüntüsünü, arzusuna qovuşmaq üçün hər şeyi qurban verməyə, hər bir çətinliyə sinə gərməyə hazır olan insanın təlaşını,.. öz eşqinə, öz məsləkinə sadıq olan sarsılmaz bir aşiqin həm hicrandan qopan hıçqırıqlarını, həm də vüsaldan doğan sevincini dinləyir və duyuruq”.

Bu, böyük eşq dastanı əsl məhəbbətin mahiyyətini açan və şeiriyyətini yüksək səviyyədə ifadə edən nadir sənət əsəridir. Füzulinin poemalarında mühüm ictimai mətləblər, böyük ideallar ifadə olunmuşdur. Lirikasında “aşiqanə” olan Məhəmməd Füzuli poemalarında mütəfəkkir kimi çıxış edir. “Bəngü-Badə” alleqorik poemasında dövlətçilik motivləri ifadə olunmuşdur. Məhəmməd Füzulinin “aşiqanə” şeirlərində dərin qatlarda ifadə olunan dərin ictimai məna şairin poema yaradıcılığında daha açıq və qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun sözləri ilə desək, “aşiq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli” vahid bir məcrada birləşərkən daha qüvvətli görünür: “Füzuli sevir Füzuli düşünür deməkdir. Aşiq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli ancaq vəhdət halında alındığı zaman onu duymaq olar... Füzuli öz fikirlərini daha çox sevgi lirikası ilə şərh etmişdir. ...Füzulinin aşiqanə sözləri onun həkimanə sözləridir”. Bütün bunlara görə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını Məhəmməd Füzuli dövrü, yaxud romantik lirika mərhələsi adlandırmaq olar. Nizami Gəncəvi dövrü epik poemalarla, Məhəmməd Füzuli epoxası lirika ilə səciyyələnir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı qədim dövrlə erkən yeni dövr arasında möhkəm və etibarlı bir körpüdür. Ədəbi-poetik kökləri etibarilə qədim dövrə və intibah ədəbiyyatına bağlı olan orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf meyllərinə, qol-budağına, qanadlarına, hədəflərinə görə erkən yeni dövrə yaxındır. Bu mənada orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı mahiyyətcə, bədii metodu və üslubuna əsasən ona daha yaxın olan qədim dövr və intibah dövrü ədəbiyyatının möhtəşəm yekunudur. Eyni zamanda, erkən yeni dövrün kökləri də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında yetişib formalaşmışdır.

Beləliklə, türk-müsəlman ədəbi mühitində, Şərqdə və Qafqazda XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlu ilə başlanıb, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli şeiri zirvəsinə qədər yüksələn anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı tanınmış, özünü isbat etmiş və şöhrət qazanmışdır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik ədəbi fikrimizin tarixinə anadilli ədəbiyyat epoxası kimi daxil olmuşdur. XIII-XVI əsrlərdə bütövlükdə Azərbaycanda anadilli ədəbiyyatın bütün oturmuş sistemi formalaşmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
2. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri (birinci cild). Bakı-1988.

ƏBƏDİ MƏHƏBBƏT MÖVZUSU MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASINDA

Sevinc Mirzəyeva

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının mövzusu bütün şərq aləmində əsl eşq fədailəri kimi qəbul olunmasından, Nizaminin eyniadlı əsərindən fərqli təfəkkür prizmasından yanaşmasından və nəticədə mütəfəkkir şairin orijinal və son dərəcə mükəmməl bir söz abidəsi ərsəyə gətirməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Füzuli, Qeys, Leyli, İbn Salam, eşq, aşiq.

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya şöhrəti qazanmış söz ustadlarından olan Məhəmməd Füzuli, lirik şeirin bənzərsiz nümunələrini yaratmışdır.

Məhəmməd Füzuli qələminin gücünü, həmçinin epik janrda sınaşıdır. Onun bu janrda yazdığı “Leyli və Məcnun” poeması epik şeirimizin ən gözəl nümunələrindən hesab olunur.

Məhəmməd Füzulinin ən sanballı əsəri - “Leyli və Məcnun” məsnəvisi məhəbbət mövzusunda yazılmış, heç vaxt dəyərini itirməyəcək, şahanə incilərdir.

Məndən, Füzuli, istəmə aş'ari-mədhü zəmm,

Mən aşiqəm, həmişə sözüüm aşiqanədir.

“Leyli və Məcnun” poemasının mövzusu bütün şərq aləmində əsl eşq fədailəri kimi qəbul olunmuşdur. Bu poemasının mövzusu Leyli və Məcnun haqqında geniş yayılmış bir məhəbbət əfsanəsindən götürülmüşdür. Bu mövzunu yazılı ədəbiyyata ilk dəfə başqa bir dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi gətirmişdir. Lakin Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasının əsasında Nizaminin eyniadlı əsəri dayansa da, o, bir sıra epizodları dəyişmiş, yeni səhnələr düşünmüş, həmçinin əsərin təsir gücünü artırmaq üçün poemaya bir sıra lirik şeirlər daxil etmişdir. Ən əsası da odur ki,

Füzuli əbədi məhəbbət mövzusunə, insanın yaşaması, onun daxili azadlığı kimi məsələlərə fərqli təfəkkür prizmasından yanaşmışdır. Nəticədə mütəfəkkir şair orijinal və son dərəcə mükəmməl bir söz abidəsi ərsəyə gətirmişdir.

Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasını 1537-ci ildə qələmə almışdır və onu Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etmişdir. Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini yazmaqla heç də yalnız yeni bir məhəbbət poeması yaratmaq istəməmişdir. Füzulinin yaşadığı dövrdə azadfikirliliklə cəmiyyətin buxovlan arasında kəskin ziddiyyət var idi. Adət-ənənələr insanın, ələlxüsus da qadının daxili azadlığını boğurdu. Mütərəqqi fikirli şair “Leyli və Məcnun” əsərində məhz bu kimi məsələləri qabardaraq dövrünün şəxsiyyət azadlığına qarşı çıxan, insan talelərini qıran, faciələrə səbəb olan zərərli baxışlarını tənqid etmişdir. Bir-birini təmiz məhəbbətlə sevən Qeyslə Leylinin acı taleləri elə zamanənin faciəsi kimi təqdim olunur. Şair iki aşiqin vüsala yetmədən həyatdan getmələrini təsvir etməklə göstərmək istəmişdir ki, ehkamların hökm sürdüyü cəmiyyətdə həqiqi məhəbbətə, insanın sərbəst düşünməsinə yer yoxdur.

Əsərin mərkəzi surəti varlı bir qəbilə başçısının ailəsində nəzir niyazla doğulan Qeys— Məcnundur. Sənətkar onun timsalında eşqi yolunda cəfa çəkən, məhəbbətini hər şeydən üstün tutan ideal bir aşiq obrazı yaratmışdır.

Məcnun dünyaya gələn gündən ağlayır. Əslində, dünyaya göz açan körpənin ağlaması təbii bir haldır. Ancaq şair bunu rəmzi mənada təqdim edir. Qeys gələcəkdə qarşılaşacağı müsibətləri qabaqcadan duyur və buna görə də ağlayır. Hələ uşaqikən özü ilə onu əhatə edən aləm arasında bir uyğunsuzluq hiss edən Qeys zamanənin dərini çəkmək istəyir.

Qeysin dünyaya gəlməsinin, uşaqlıq çağlarının belə rəmzi təqdimatı ilə onun sonrakı faciəli taleyi üst-üstə düşür. Məktəbə gedən Qeys burada ərəb qızı Leyliyə vurulur. Lakin Qeys bu məhəbbətdə xoşbəxtlik tapmır, əksinə faciələrə düçar olur. Onun saf eşqi, azad məhəbbəti eybəcər adət-ənənələrin, insan şəxsiyyətini alçaldan qadağaların hökm sürdüyü cəmiyyətdə cünunluq - dəlilik kimi qiymətləndirilir. Anası Leylini ondan ayırmaq üçün qızını məktəbə buraxmır. Aynlıq dərdinə dözməyən aşiq çöllərə üz tutur, öz azadlığını təbiətin qoynunda tapır, dərini dağa, ceyrana, göyərçinə söyləyir. Ətrafdakılar Qeysin bu hərəkətlərini başa düşməkdə acizdir. Hamı onu Məcnun - dəli adlandır. Leylinin atası qızını Qeysə bir şərtlə verməyə razıdır: O, eşq dəliliyindən sağaldılmalıdır. Lakin Qeys müqəddəs Kəbədə Tanrıdan ağıl deyil, daha artıq eşq diləyir və haqq aşiqinə çevrilir.

Qeysin cəmiyyətdən üz döndərməsi onun köhnəlmiş adət-ənənələrə, bütövlükdə zamanəsinə bir etirazdır. O, dövrün buxovlarına baş əymir, daxili azadlığını, saf məhəbbətini uca tutur, Qeys Leylinin yoxluğuna dözə bilmir və onun qəbri üstündə həyatla vidalaşır.

Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasında ikinci qəhrəmanı olan Leylinin timsalında dövrün insan haqlarından məhrum qalan qadınlannın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Məktəbdə zəkali bir oğlan olan Qeysin qəlbini ovlayan Leylinin özü də onu bütün varlığı ilə sevir və öz xoşbəxtliyini bu məhəbbətdə görür. Lakin qadının əşya kimi alınıb-satıldığı bir zamanda Leylinin xoşbəxt günlərinin ömrü qısa olur. Onu məktəbdən ayıb sevmədiyi, üzünü görmədiyi başqa bir adama - ibn Salama əvə verilir. Leyli Məcnuna göndərdiyi məktubda öz hüquqsuzluğunu belə təsvir edir:

*Dövrən ki, mənə məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı,*

*Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım.*

İxtiyarı özündə olmasa da, Leyli məhəbbətinə axıradək sədiq qalır. Onun hər evində günləri göz yaşları içində keçir. Zavallı qız düşdüyü vəziyyəti ay, şam, pərvanə, dəvə ilə müqayisə edir və onların hamısını özündən xoşbəxt sanır. Sevgilisi Məcnuna qovuşa bilməyəcəyini dərk etdikdə isə həyat onun nəzərində mənasını itirir və o, çıxış yolunu ölümdə görür.

Leyli döyrünün qadınlarının iztirablarını, mənəvi işgəncələrini əks etdirir. Fərq ondadır ki, Leyli mənən azaddır. Onun qəlbində qadın hüquqsuzluğuna qarşı kəskin etiraz var. Müəllif Leyli obrazını yaratmaqla qadın azadlığı problemini qaldırmış, zamanəsində qadına bəslənən haqsız münasibətə kəskin etirazını ifadə etmişdir.

Poemada təsvir edilən İbn Salam, Nofəl, Zeyd, Leyli və Məcnunun valideynləri kimi başqa surətlər əsərin ideyasının açılmasına, hadisələrin inkişafına kömək edirlər.

Dahi Füzulinin dühasından yaranan “Leyli və Məcnun” poeması dünya poeziyasında məhəbbət mövzusunda qələmə alınan ən yaxşı əsərlərdəndir. Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov 1907-ci ildə Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının motivləri əsasında ilk Azərbaycan operası olan “Leyli və Məcnun” operasını yazmışdır. “Leyli və Məcnun” adlı bədii film və eyni zamanda poemanın motivləri əsasında “Məhəbbət dastanı” filmi lentə alınmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd əsərləri. Altı cildə. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005. 362 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri(birinci cild). Bakı-1988.

FÜZULİ SƏNƏTİNİN ECAZKARLIĞI

Ətrabə Cəfərova

***“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi
etrabe2023@mail.ru***

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzuli anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətlərindən, mütəfəkkir şair olaraq bənərsiz şeir və nəsr nümunələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirilməsindən, Füzuli lirikası fərqli üslub və fərqli poetik keyfiyyətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edilməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Azərbaycan ədəbiyyatı, “Leyli və Məcnun”

Məqalədə anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan, özündən sonrakı bədii fikirdə davamlı bir ədəbi ənənə yaradan, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından biri olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının bədii məziyyətlərindən və janr xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Füzuli sənətində qəzəlin özünəməxsus yer tutduğu, onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yüzdən çox qəsidə yazdığı bildirilir. “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə”, “Söhbətüləsmar”, “Həft cam” adlı poemalarının dil və üslubi xüsusiyyətləri, mövzu dairəsi və süjet xətti barədə məlumat verilir. Şairin nəzm ustası olmaqla bərabər, “Rindü Zahid”, “Səhhət və Mərz”,

“Beş nəsr məktubu” (“Şikayətnamə” də daxil olmaqla), “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərinin timsalında müqtədir nasir kimi də klassik Azərbaycan nəsrinin inkişafında mühüm rol oynadığı vurğulanır.

Məhəmməd Füzuli anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan, ədəbi şöhrəti yalnız Azərbaycanda deyil, bütün islam coğrafiyasında yayılan, Şərq ədəbi mühitinə əvəzsiz töhfələr verən, özündən sonrakı bədii fikirdə davamlı bir ədəbi ənənə yaradan orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ustad sənətkarlardan biridir. O, mütəfəkkir şair olaraq bənzərsiz şeir və nəsr nümunələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmişdir. Füzuli lirikası fərqli üslub və fərqli poetik keyfiyyətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Rəngarəng janr xüsusiyyətlərinə malik olan Füzuli sənətində qəzəlin özünəməxsus yeri vardır. Şair qəzələ müraciət etməsinin səbəbini belə açıqlamışdır:

*Qəzəldir səfəbəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan degil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan degil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin*

Göründüyü kimi, sənətkar məhəbbət üstündə köklənmiş hisslərini, öz amal və məfkurəsini qəzəl janrı çərçivəsində ifadə etməyə daha çox üstünlük vermişdir.

Füzuli qəzəllərinin mövzu dairəsi kifayət qədər genişdir. Eşq, məhəbbət, gözəllik tərənnümlü, dini və ictimai mövzulu qəzəllər Füzuli lirikasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Füzuli, hər şeydən əvvəl, bir eşq şairi kimi tanınır. Bunun səbəbini dahi şair belə izah edir:

*Məndən, Füzuli, istəmə aşəri-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.*

Füzulinin lirik qəhrəmanı üçün eşq əsas qayədir, burada hər şey mahiyyət müstəvisində açıqlanır. Füzulidə eşq anlayışı olduqca genişdir. O, sadəcə “sevgi macərası” deyil, düşüncə sistemidir. Bu sistemdə hər şey anlamaq fəlsəfəsindən keçir. İnsanın sevgisi, kədəri, mübarizəsi, hətta əxlaq və həyatı baxışları da anlamaq fəlsəfəsinin predmetinə çevrilir. Füzuli sənətində aşiq eşqi bir dərd kimi yaşayır. Bu dərd onun üçün möhnət deyil, əksinə, yaşamaqdır, həyatı dərk etməkdir, mübarizə meydanına atılmaqdır və s. Ona görə də Füzuli aşiqi üçün eşq və kədər paralelliyi daha aparıcıdır.

*Eşq dərdilə olur aşiq mizacı müstəqim,
Düşmənimdir, dustlar, bu dərdə dərman eyləyən.*

«Məni candan usandırdı...» qəzəli Füzulinin məhəbbət mövzulu lirik əsərlərindən biridir. Qəzəl özünəməxsus məzmun, ideya və dil xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir.

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?*

Şeirdə sevginin ülviliyi, ilahi mənası açıqlanır. Lirik qəhrəmanın sevgi duyğularının ifadə olunduğu bu şeirdə real təsvirlər fonunda aşiqin şikayət və iztirabları daha çox cəlbedicidir. Şeirdə

Tanrıya doğru yolun, bir növ, könüllərdən keçdiyi vurğulanır. Burada vəsf predmeti həm də ilahi eşqdır. Bu eşqin aparıb çıxara biləcəyi yüksək məqam Tanrı məqamıdır. Bu cür təsvir və tərənnüm Füzuli poeziyasında təsəvvüfdən gələn bir xəttin davamı səciyyəsidir. Füzulinin aşiqi davamlı eşq əzabı çəksə də, məşuqunun əzabından usanmır.

*Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sövdədir, bu sövdədən usanmazmı?*

Füzuli yaradıcılığında eşqin fəlsəfi mahiyyəti daha çox aşiqanə ifadə tərzində açıqlanır. Bu cür ifadə özünəməxsusluğu oxucunu Füzulinin eşq qəhrəmanının xarakteri, onun daxili “mən”i ilə yaxından tanış edir (Füzuli, Seçilmiş əsərləri, II c., 2005).

İnsanın zahiri gözəlliyinin tərənnümü Füzuli qəzəllərində önəmli yer tutur:

*Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər mənə,
Surəti-halım görən surət xəyal eylər mənə.*

Bu sırada "Nihali sərvədir qəddin..." qəzəli diqqətdən kənarda qalmır:

*Nihali-sərvdir qəddin, qaşın nun ol nihəl üzrə,
Misali-nöqteyi-nun xalın ol mişgin hilal üzrə.
Olub heyran götürməni xəttü xalından nəzər guya,
Gözüm mərdümləridir nöqtələr ol xəttü xal üzrə.*

Məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü ilə yanaşı Füzulinin ictimai motivli qəzəlləri də mövcuddur. Bu cür qəzəllərdə ictimai mənə üstünlük təşkil edir:

*Tökükcə qanımı oxun, ol asitan içər,
Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər.
Əhli-zəmanə qanına çox təşnədir zəmin,
Qanın kimin tökərsə fəlak, ol zəman içər.*

Ana dilində yazdığı "Su" qəsidəsində Məhəmməd Peyğəmbərin tərifı yer alır. Şair Peyğəmbərin tərifindən ötrü sudan bir poetik obraz kimi istifadə edir. Bu da təsadüfı səciyyə daşıyır. Füzuli suyu paklıq, saflıq, təmizlik rəmzi kimi götürür və Peyğəmbərin tərənnümü üçün bu əlamətlərdən lazımı formada istifadə edir:

*Rövzeyi-kuyinə hərdəm durmayıb eylər güzar,
Aşiq olmuş, qalibə, ol sərvə-xoşraftara su.
Su yolun ol kuydən torpaq olub tutsam gərək,
Çün rəqibimdir, dəxi ol kuyə qoyman varə su.
Dəstbusi arizusundan gər ölsəm, dustlar,
Kuzə eylin torpağı, sunun onunla yarə su.*

Bildiyimiz kimi, “Leyli və Məcnun” mövzusu Şərq ədəbiyyatı üçün ənənəvi mövzu olmuşdur. Füzulidən əvvəl Nizami, Dəhləvi, Nəvai, Cami, Zəmiri, Həqiri və b. bu mövzuda əsərlər yazmışdır. Füzuli bu əsərlərdən xəbərdar olsa da, yalnız Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının süjet və epizodlarına yaradıcı yanaşaraq onlardan bəhrələnmişdir. Füzulinin bu mövzuya ərəb əfsanəsi tipində yaradıcı yanaşması faktını da inkar etmək mümkün deyil. Ancaq bütün hallarda Füzuli özünün “Leyli

və Məcnun"unu orijinal sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldırmış, Ə.Nəvainin 1484-cü ildə yazmış olduğu "Leyli Məcnun"undan sonra eyni adlı poemanın möhtəşəm anadilli nümunəsini yarada bilmişdir. Əsərin süjeti məhəbbət mövzusu üzərində qurulmuşdur. Əsas mövzu və hadisələr Leyli və Məcnun obrazları ətrafında cərəyan etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Füzuli. Şikayətnamə. Bakı: Gənclik, 1992, 32 s.
2. Füzuli Məhəmməd. Mətlə əl-etiqa (Tərcümə edən: Bünyadov Z.). Bakı: Yazıçı, 1987, 34 s.
3. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri: 2 cildə, I cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 511 s.
4. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 519 s.
5. Füzuli. Türkcə divanı (Tərtib edən: Ə.Sadiqi). Tehran: Fərhəngi və İrşadi-İslam, 1996, 532 s.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN NƏZƏRİNDƏ FÜZULİ İRSİ

Şəbnəm Abbasova

Tədrisin idarə olunması şöbəsinin müdiri

abbasova.shabnam@hotmail.com

Xülasə: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın milli mücadiləsinin ən önəmli simalarından biri olmaqla yanaşı, həm də zəngin bir mədəniyyət və ədəbiyyat irsinin müdafiəçisi kimi tanınır. Rəsulzadə, milli kimliyimizin formalaşmasında və xalqımızın ədəbiyyatına dair məsələlərdə öz dərin baxışları ilə tanınır. Onun Füzuli irsinə münasibəti, həmçinin böyük şairin yaradıcılığının Azərbaycanın mədəniyyəti və ədəbiyyatına necə təsir etdiyini anlamağa imkan verir. Füzuli (1494–1556) Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri, həm də klassik Türk və Fars ədəbiyyatının zirvələrindən biridir. Onun əsərləri, yalnız ədəbiyyat dünyasında deyil, eyni zamanda milli kimliyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Füzulini yalnız bir şair kimi yox, həm də Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini və ideallarını yaşadan bir sima kimi qiymətləndirmişdir. Rəsulzadə, Füzulinin əsərlərini milli və mənəvi bir irs kimi qəbul etmiş, onun şairliyini və fəlsəfi düşüncələrini müasir Azərbaycan cəmiyyətinə uyğun olaraq şərh etmişdir. Füzulinin lirikasında yalnız sevgini və insanlıq ideallarını deyil, həm də vətənpərvərliyi, milli birlik və müstəqillik arzularını vurğulayan bir çox məqamlar vardır ki, bunlar Rəsulzadənin öz siyasi fəlsəfəsi ilə sıx əlaqəli idi.

Açar sözlər: Füzuli irsi M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində, M.Ə.Rəsulzadənin Füzuli ilə bağlı görüşləri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Füzuli irsinə münasibəti,

Müsləman Şərqində ilk Cümhuriyyətin əsas qurucularından olan, ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr verən, bu yaxınlarda 140 illiyini qeyd etdiyimiz böyük ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi. Onun ədəbi-nəzəri yaradıcılığının mühüm bir qolunu da klassik irslə bağlı araşdırmaları təşkil etmiş, klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənəşdirilməsində də gərgin əmək sərf etmişdi.

Belə klassiklərdən biri də 530 illiyini qeyd etməkdə olduğumuz, "Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin iftixarı, anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış... Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltdi" Məhəmməd Füzulidir. Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, mühacir dövlət xadimlərimiz və ədəbiyyatşünaslarımız içərisində Füzuli sənəti

haqqında daha ardıcıl söz açan və dəyərli fikirlər söyləyən də M.Ə.Rəsulzadə olub. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin Füzuli ilə bağlı görüşləri onun klassik irsə münasibətinin yüksək səviyyəsini əks etdirir. O, "bütün türklüyün dahi şairi" hesab etdiyi M.Füzuli haqqında 1923-cü ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində yazır: "Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanlıların ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir..." Anadilli ədəbiyyatın yaranması və formalaşması məsələlərinə böyük diqqət və həssaslıqla yanaşan M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan kultür gələnləri" əsərində göstərir ki, üç dildə yazıbyaradan dahi şairin türkcə şeir yazması anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərüb.

M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ildə Parisdə nəşr etdirdiyi "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazır: "Əgər diqqət edilsə, ona qədər və ondan sonra bir çox böyük klassiklər: Fələki və Xaqani Şirvanilər, eləcə də Nizami Gəncəvi həqiqi Azərbaycan şairi olsalar da, fars dilində yazırdılar, onda aydın olar ki, sözün milli mənasında Füzuli hansı ədəbi inqilabi etmişdir". Füzulinin dilimizin inkişafında etdiyi "ədəbi inqilabın" mahiyyətindən bəhs edən Rəsulzadə, "Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur," - deyən və "türk ləfzilə" yazmağın çətin olduğunu bildirən böyük şairin ana dilində yazmasını, mümkün olmayanı - "dikəndən bərgi-gül izhar" etdiyini milli təəssübkeşlik kimi qiymətləndirib.

Onun fikrincə, "Şərqin ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycan deyil, türkcə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırır..." "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində M.Ə.Rəsulzadə Füzulinin yaradıcılıq dilinin inkişafı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri arasında maraqlı bir uyğunluğu aşkar edib. O göstərir ki, Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra Azərbaycan şivəsi ilə türkcəyə başlamış, getdikcə osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən uzaqlaşaraq Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdı. Füzulinin türkcə "Divan" yaratması, "Leyli və Məcnun"u və məhərrəmlik təziyədarlığının ana dilində icrası üçün zəmin yaratmaqdan ötrü "Hədiqətüssüdə"nı yazması, Ə.Caminin "Hədisi-ərbəin" əsərini türkcəyə çevirməsi türk ədəbi dilinin və ədəbiyyatının tarixində misilsiz hadisə, onun ana dilinin inkişafı sahəsində atdığı məqsədyönlü addımlardan idi. Bu, ədibin türk dili qarşısında övlad və şair kimi ən böyük xidmətidir. O, bütün çətinliklərə qatlanaraq ərəb və fars şeir dilləri ilə yarışa girə bilən Azərbaycan ədəbi dilinin nəzmi-nazik klassik şeir zirvəsini yaratmış, "türk ruhlu fars dilli" ədəbiyyatın "hökmranlığına" son qoymuşdu. Beləliklə, müsəlman şərqində ədəbiyyatda vahid "türk dili məkanı" formalaşdırmış və bu məkanın "şeriksiz sahibi" olmuşdu.

Həqiqətən, dilə münasibətdə Füzuli şüurlu şəkildə türk milliyyətçisi kimi hərəkət etmişdi. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin azəri şerinin dahi ustadı Füzulinin ədəbi fəaliyyətində onun milliyyətçiliyini xüsusilə qabartması təbii idi. O, Ə.Qaraxanın "Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti" kitabına həsr etdiyi resenziyada şairin milliyyətinin mübahisə obyektinə çevrilməsini lüzumsuz sayaraq qeyd edir ki, "...Klassik bir türk şairinin milliyyətini münaqişə konusu yapmaq hər halda müsbət bir məşğuliyyət sayılamaz... Füzulinin, bizcə, bəlihdiləcək və isbat olunacaq tərəfi onun türklüyü deyil, türkcülüydür: müəllif, şairin milliyyətindən ziyadə milliyyətçiliyi üzərində dursa idi, daha yerində hərəkət etmiş olurdu". Bu məqsədlə M.Ə.Rəsulzadə resenziyada Füzulinin ədəbi fəaliyyətində onun milliyyətçiliyini xüsusilə əks etdirən məqamları xatırladır və belə bir fikir söyləyir ki, "irqən türk olmasa idi belə, türkə xitab üçün can atan şair, bu sifətilə, böyük bir türk şairi olmaqdan yenə məhrum qalmazdı". M.Ə.Rəsulzadənin Füzulinin Azərbaycan, Şərq, o cümlədən, bütün dünya ədəbiyyatına təsiri barədə fikirləri də çox maraqlıdır. "Azərbaycan kultür gələnləri"ndə tanınmış filosof və dövlət xadimi,

M.Füzulini Şərqi "ən böyük liriki" hesab edir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, o, Füzulini nəinki Azərbaycanı, bütün türk dünyasını həyəcanlandırmaq qabiliyyətinə malik şair sayır. Türkiyədə "Türk Ocaqları Heyəti" tərəfindən çap olunan "Türk dili" adlı əsərdə dərc olunmuş "Qafqaz türkləri" məqaləsində yazır: "...Füzuli kibi ustadlar, yalnız Azərbaycan mühitinə münhəsir olmayıb, ləhcələrindəki xüsusiyyətə rəğmən, təsir etibarlı ilə bulundurları məkanın aş bildikləri kibi, kəndilərini təəqüb edən zamanları da aşmış və onlardan böyük Füzuli bu günə qədər təsirini ibqə edərək, Kaşqardan Ədirnəyə qədər, bütün türklərin dəxi şairi olduğu kibi, Avropa münəqqidləri tərəfindən dəxi Şərqi ən həssas və müstəsna şairləri zümresindən ədd olunmuşdur". M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatlarına yüksək qiymət verdiyi F.Köçərli də haqlı olaraq Füzulini "bütün türk şairlərinin babası" adlandırır. Təsədüfi deyil ki, XX əsrin sonlarında Ümummilli Liderimiz H.Əliyev də bu fikri təsdiq edərək deyirdi: "Füzulinin humanizm və ümumbəşəri dəyərlərlə mayalanmış yaradıcılığı bütün bəşəriyyət üçün böyük mənəvi qıdadır. Füzuli Azərbaycanın böyük milli sənətkarı olmaqla yanaşı, bütün müsəlman aləminin qəlb şairidir". Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının zirvəsinə, şübhəsiz ki, Füzuli sənətində çatır. Lakin M.Füzuli XIX əsrin axırlarına kimi Azərbaycan ədəbiyyatında hakimi-mütləq olmuşdu. "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "milli poeziyamız son zamanlara qədər Füzulini tənizirdən (ona bənzəməkdən - İ.V.) ibarət" olmuş və Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyan şəkli almasında onun türkcə yazması mühüm rol oynamışdır.

M.Əmin deyirdi: "Yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dahi şairlərindən, Əbü Şüəra künyəsini daşıyan Füzulinin dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşüdlüyü vardır". "Məhəmməd Füzuli istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Öz müasirlərindən başlayaraq, sonrakı dövrlərdə Füzuli ənənələrinin davamçısı olmuş bütün görkəmli sənətkarlar bu nəhəng söz ustasının adını hər zaman ehtiramla yad etmişlər".

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Füzulinin irsini həm ədəbiyyat, həm də milli kimlik baxımından önəmli bir miras olaraq qiymətləndirmişdir. Füzulinin əsərləri, yalnız dövrün şairi olaraq qalmamış, həm də müasir dövrün Azərbaycan millətinin mənəvi gücünü və birlik arzusunu təmsil etmişdir. Rəsulzadənin Füzuli irsinə göstərdiyi hörmət və onun əsərlərini xalqın mədəni irsi kimi dəyərləndirməsi, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına olan böyük töhfəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Azərbaycanın Xilas Yolunda. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2004.
2. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Türkçülük və digər yazılar. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2011.
3. Füzuli. Divan. Bakı: Azərənşr, 1981.
4. Səmədov, Bəxtiyar. Azərbaycan Ədəbiyyatının Təkamülü. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.

FÜZULİ YARADICILIĞINDA EŞQ VƏ KƏDƏR

Pərviz Bəşirov

Zərdab rayon Hüseynxanlı kənd ümumi orta məktəbinin müəllimi

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Türk-islam ədəbiyyat dünyasının böyük şairi Füzuli şərqdə doğan parlayan günəşə bənzəyir. Dahi şairin şeir anlayışı mənsub olduğu mədəniyyətin, bir şeir səltənətinin inikasıdır. Bu yüksək səciyyəli, gerçək şeiri anlayan şair şeirə inanmış bir şairdir..

Füzuli yaradıcılığında əsas mövzular eşq, izzirab, kədər, vəfa və metafizik düşüncələrdir.

Füzuli, türk ədəbiyyatında izzirabı, kədəri bal halına gətirən adamdır. Kədər onun şeirlərindən bəzən arzu edilən hala gəlmişdir. Bunlar bütün insanlığın ortaq dəyəridir.

Açar sözlər: Şərq-islam mədəniyyəti, klassik türk şeiri, Şərq ezoterizmi, eşq, izzirab, kədər,

İnsan oğlu dünya yaranandan günəşin şərq üfüyündə yüksəldiyini, parlaqlığının ehtişamı ilə bütün dünyanı işıqlandırdığını görür. Türk-islam ədəbiyyat dünyasının böyük şairi Füzuli şərqdə doğan parlayan günəşə bənzəyir. Füzuli Şərq-islam mədəniyyətinin hökm sürdüyü coğrafiyalardakı duyğu, düşüncə, inam, ədəbiyyət, dil, tarix və sənət dəyərlərini öz şeirində, nəsrində toplamış, möhtəşəm sənət qüdrəti göstərmişdir. Dahi şairin şeir anlayışı mənsub olduğu mədəniyyətin, bir şeir səltənətinin inikasıdır. Bu yüksək səciyyəli, gerçək şeiri anlayan şair şeirə inanmış bir şairdir. Füzuli türk ədəbiyyatında elə bir mərhələdir ki, o olmasa çox dadsız – duzsuz bir ədəbiyyatın şahidi olarıq.

Dünya xalqlarının ən mühüm yeri tutan eşq klassik türk şeirinin də ana səhifəsini təşkil edir. Şərq ədəbiyyatında XI əsrdən etibarən eşq anlayışı təsəvvüf motivləri ilə izah olunur. Bu baxımdan Füzuli yaradıcılığında eşqdən danışarkən bu dönəmin təməl qavramı olan sufiliyi gözərd etmək olmaz.

Füzuli yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas mövzular eşq, izzirab, kədər, vəfa və metafizik düşüncələrdir.

O, türk ədəbiyyatında izzirabı, kədəri bal halına gətirən adamdır. Kədər onun şeirlərindən bəzən arzu edilən hala gəlmişdir. Kədər, acı, izzirab universaldır. Bunlar bütün insanlığın ortaq dəyəridir.

İnsan yaradılış etibarı ilə kədərlə eyni həyatı bölüşür. Bu baxımdan Füzulidə kədər əsla xaotik bir hiss deyil. Melanxolik bir kədər onun yaradıcılıq üslubundan uzaqdır. Məşhur bir qitəsində bu məsələni şair belə izah etmişdir.

Hər dil ki, əsiri-qəmi-hicran olmaz

Şayistəyi zövqi-vəsli- canan olmaz.

Hər dərd ki , var dərman amma

Bidərdlərin dərdinə dərman olmaz.

Şairə görə ən böyük dərd dərdsizlikdir. Bu qəlbin möhürlənməsidir. Bütün həssaslığın itirilməsidir.

Füzulidə kədər ruhun qidasıdır. Kədərlə o qədər qovuşmuş ki, Cəfa-vü ilə mütdəm anlırsız nə olur halim deyir . Şairin şeirlərində kədər adi kədər deyil, Şərq ezoterizmi ilə yüklənmişdir.

Füzulidə eşq çox tərənnüm edilmiş bir mövzudur. Şərq ədəbiyyatında ilahi və ilahiləşdirilmiş eşq duyğusuna Füzuli ölçüsündə heç kəs gəlib çıxmamışdır. Füzulinin şeir yazmaqda məqsədi kimisə öymək deyil, eşqi anlatmaqdır:

Məndən Füzuli, istəmə aşarı – mədhi – zəm

Mən aşiqəm həmişə sözüüm aşiqanədir.

Bütün şeirlərində eşqini anlatmışdır. Bu eşq bəşəri eşqdən başlamış zamanla ilahi məhəbbətə çevrilmişdir. Füzuli eşq dərindən məmnundur. Bu dərdi müalicə edəcək dərman istəməz. Şair həmçinin buna inanır ki, ona ən böyük təhlükə onu eşq izzirabından uzaqlaşdırmaq istəyən öldürücü dərmandır.

Eşq dərindən xoşəm əl çək əlacından, təbib.

Qılma mənə dərman ki, həlakım zəhri -dərmandır.

Bunun ən gözəl misalı müqəddəs Kəbənin torpağına üz-gözünü sürtən Məcnunun dilindən söyləyən:

Ya Rəbb bəlayi eşq ilə qıl aşına məni

Bir dəm bəlayi- eşqdən etmə cüda məni

Klassik ədəbiyyatın möhür beytidir. Hər şeydə yüksək təvazö göstərən şair eşq mövzusunda özünü keçə biləcək bir könül görməyə razı deyildir.

Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var

Aşiqi sadıq mənəm, Məcnun ancaq adı var

beyti Şərqin qara sevdə simvolu olan Məcnuna qarşı Füzulinin yanıq bağrından yüksələn haqlı və həqiqi öyünmədir. Ümumiyyətlə, Füzulinin şeirlərində əfsanəvi eşq fədailərindən tez-tez bəhs edilməkdədir. Əsasən, Məcnun, Fərhad, Vamiq kimi klassik obrazlar daha çox xatırlanır. Şair, eşqinin hiss və xəyallarının ifadəsində özünü və sevgisini onlardan üstün tutur.

Məcnun oda yandı şule – o ah ilə pak

Vamiq suya batdı eşqdən oldu həlak

Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün

Hak oldular anlar mənim indi ol hak

Məcnun ah atəşi ilə tamam yandı, bitti.

Vamiq göz yaşına batıb yox oldu,

Fərhad bir həvəs uğruna ömrünü hədə etdi.

Budur, onlar torpaq oldular, indi o torpaq mənəm.

Olşaydı, məndəki qəm Fərhadov mübtəladə

Bir ad ilə verərdi min Bisutini bədə 300 il sonra Füzulinin xələfi S.Ə.Şirvani ustadı kimi məhz belə deyəcəkdir;

Naxuni qəmlə bizi Fərhad nisbət etməyiniz

Kim, yıxar bir gündə yüz min Bisutini tışəmiz.

Bu böyük bir elmdən necə təcrübələrdən sonra gəldiyi bu nəticə onun eşq anlayışının abidə beytlərindəndir.

Eşq imiş hər nə var aləmdə

Elm bir qiylü – qal imiş ancaq.

Bu beytin əsl anlamı nədir? Füzuli hansı elmi qiylü – qal hesab edir? İnsan istərsə bütün elmlərə sahib ola bilər. Fəqət əsas məsələ bu elmin insanlığa faydalı olmasıdır. İnsan oğlu ən kiçik molekulun

ən kiçik parçası atomu belə parçalayır, ancaq bu bilgi insanlığı məhvə yönəldir. Elmin içində eşq yoxdursa, insanlığa faydası olmayacaq. Yunis Əmrə bu məsələni belə şərh edir :

Elm, elm bilməkdir

Elm kəndini bilməkdir

Sən kəndini bilməzsən

Ya necə oxumaqdır

Füzuliyə görə, eşq aqlın doğru, xeyirli yöndə işləməsinə yarımçıq olan hissədir.

Nəticə olaraq bizə, ancaq bütün bunları düşünməmizə vəsilə olan Füzuliyə “ eşq olsun” demək düşür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Füzuli Məhəmməd. Mətlə əl-etiqa (Tərcümə edəni: Bünyadov Z.). Bakı: Yazıçı, 1987, 34 s.
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri: 2 cildə, I cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 511 s.
3. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1995, 519 s.
4. Füzuli. Türkcə divanı (Tərtib edəni: Ə.Sadiqi). Tehran: Fərhəngi və İrşadi-İslam, 1996, 532 s.

BÖLMƏ II

“MƏHƏMMƏD FÜZULİ VƏ TÜRK ƏDƏBİYYATI”

MƏHƏMMƏD FÜZULİ VƏ TÜRK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Vaqif Allahverdiyev, dosent

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri

vaqif.allahverdiyev.58@bk.ru

Xülasə: Füzuli irsinin öyrənilməsinin, daha doğrusu, Füzuli haqqında elmi fikrin uzun bir tarixi vardır. Bu tarix Füzulinin sənəti barəsindəki mülahizələrdən başlayır. Füzuli türk-Azərbaycan dilində nəzmi – nazik yaratdığını dönə-dönə iftixarla qeyd etmiş, əsərləri üzərində necə işlədiyindən, elmləri necə öyrənməsindən, müxtəlif janrlara münasibətindən çox bəhs etmişdir. Ondan bəhs edən ilk təzkirəçilər öz müasirləri Lətif, Əhdi və Sam Mirzədir. Onlar hamısı Füzulini orijinal, yenilikçi bir sənətkar kimi təqdim etmişlər. XVI əsr təzkirəçisi Aşıq Çələbi 1566-cı ildə yazdığı "Məşairü-şüəra" təz- kirəsində Füzulini Bağdad və Diyarbəkr şairləri arasında ustad kimi təqdim edir, "Leyli və Məcnun" poemasından "hər sözü işıqlı bir şəm, hər nüktəsi qığılçılar saçan bir oddur" deyərək bəhs edir. Qınalızadə Həsən Çələbi də Füzuli sənətkarlığından ürək dolusu danışır. "Gül" rədifli qəsidəsinə xüsusilə yüksək qiymət verir. Ali ("Künhül-əxbar"), Sadiqi ("Məcməül-xəvas"), Riyazi ("Riyazü-şüəra", 1609), Faizi ("Zibdətül-əşar", 1621) kimi təzkirəçilər müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəkildə Füzuli irsindən bəhs etmişlər. Bunlardan Ali aydın şəkildə yazmışdır ki, dahi şairin ərəb dilində ayrıca divanı olmamış, türkcə, farsca, ərəbcə qəsidələrinin bir divan tərtib etmişdir. Bu təzkirələrdə Füzulinin bütün məlum əsərləri və tərcümələri xatırlanmış, lakin "Söhbətül-əsmar"-dan danışılmamışdır.

Açar sözlər: Türk füzulişünaslığı, Bağdad, Diyarbəkr, Bağdad

Türk füzulişünaslığının tarixi qədimdir, şairin yaşadığı dövrdən başlamışdır deyərək bilərik. Doğrudur, o dövrdə Məhəmməd Füzuli ilə bağlı fundamental araşdırmalar yoxdur, ancaq şair haqqında yazılmış hər söz, cümlə, qeyd, xatirə çox önəmlidir, onun şəxsiyyətini, ədəbi kimliyini tanımağa yol açır.

Məhəmməd Füzulini tanıdan təzkirəçilər sırasında Lətif, Əhdi, Əli Bəyani, Aşıq Çələbi, Sam Mirzə, Riyazi, Xınalızadə Həsən Çələbi, Sadiq bəy Sadiqi Əfşar önəmli yer tuturlar. Əhdi Bağdadi XVI yüzillikdə yazdığı "Gülşəni-Şüəra" (571/1566) təzkirəsində Məhəmməd Füzulinin şəxsiyyətini, ədəbi kimliyini bu ölçülərlə tanıdır: "O, mövlanə Füzulidir..." - "mövlanə" təyini hər şairə verilməz, çox istedadlı, ədəbi təsir çevrəsi olan, bəlli təsəvvüfi yola başçılıq edən şairə verilir. "Mərifətlə kamildir..." - "mərifət" anlayışı Füzulini tanıdan önəmli anlayışdır, diqqətimizi irfana yönəldir, Allahı elmlə, ağılla deyil, kəşf yolu ilə tanımağı ifadə edir. Əhdi Bağdadi deyir ki, Füzuli irfan bilgi sisteminə bağlı kamil mərifət sahibidir, arifdir, aşıqdır. "...O, fünunu fəzailə fazildir", yəni fəzilət elmlərini-irfani elmləri dərindən öyrənmiş fazildir, feyz sahibidir, müşahidə, kəşf əhlidir, qəlb pərdələri götürülmüşdür, könlü

ilahi feyzlə, coşqu, bərəkətlə dolub daşmışdır. Onu da deyim ki, "feyz" sözü də irfani anlayışdır, ilahi təcəllini ifadə edir. Başqa bir irfani anlayış olan "fəzilət"də kamilliyi, elmi, əxlaqi üstünlüyü göstərir.

Əhdi Bağdadi yazır ki, Füzuli "xoş təb", "şirin söhbət" insan idi - bu qeydin iki önəmi var, şairin insani kimliyini tanıdır, Əhdi Bağdadinin sözünün dəyərini ifadə edir, belə ki, təzkirəçi Füzulini tanıyır. Əhdi Bağdadi yazır ki, Füzuli həndəsə elmini dərindən bilir, elə buna görə də şair elmsiz şeir təməlsiz divar kimidir deyir, şeirlərində həndəsi nizam, tənəsüb, tarazlıq var, hər söz yerli yerindədir.

Əhdi Bağdadi Füzulini tanıdır, deyir ki, o, hikmət elmini bilir. Hikmət də dini anlayışdır, mətnin, hadisənin doğru, əslinə, fitrətinə uyğun hökm çıxarmaq, bu yolla da təhrifin, zərərin, yanlış anlaşılmanın önünü kəsməkdir - təzkirəçi Məhəmməd Füzuli hikmət əhlidir cümləsi ilə o, ağıllı, məntiqli, elmi şəxsiyyətdir demiş olur. Onu da deyim ki, "hikmət" sözü fəlsəfə mənasında da işlədilmişdir. Əhdi Bağdadi bir addım da atır, Füzulinin "əhli təriqət" olduğunu söyləyir, yəni şair irfan bilgi sisteminə (kəşf, müşahidə) bağlıdır, təriqəti var, ancaq alim Füzulinin hansı təriqətə bağlı olduğunu göstərmir.

XVI yüzilin başqa bir təzkirəçisi Aşıq Çələbi "Məşairü-şüəra" təzkirəsində (974/1568) Füzulinin ədəbi mühitdəki yerini, nüfuzunu bu sözlərlə ifadə edir: "Ol canıbdə (Bağdad ədəbi mühitində - S.H.) olan şüəranın ustadıdır...". Demək olar ki, bütün təzkirəçilər Məhəmməd Füzulinin ədəbi kimliyi ilə bağlı Əhdi Bağdadinin, Aşıq Çələbinin görüşlərini paylaşmışlar. Orta yüzilliklərdə Məhəmməd Füzulinin ədəbi nüfuzunu göstərən bir məsələ də var, belə ki, onu yalnız təzkirəçilər tanıtmamışlar, şairlər, səyyahlar, dövlət adamları da Füzuli ilə bağlı fikir söyləmişlər, Füzuliyə nəzirə yazmaq bir ənənəyə çevrilmişdir, şeirin, şairliyin ölçüsünü onun şeirləri müəyyən etmişdir...

XIX yüzildə də Məhəmməd Füzuli ilə bağlı məlumatları təzkirələrdən öyrənir, türk ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin güclü olduğunu görürük, ancaq bu dövrdə ədəbiyyatı Füzulinin təsirindən çıxarıb yeni bir istiqamətə yönəltmək cəhdləri də güclənir, siyasi, iqtisadi, elmi, dini, ədəbi anlayış dəyişir, bu dəyişim klassik bədii irsə, o sıradan Füzuliyə münasibətdə də özünü göstərir.

XIX yüzildə dünya siyasi sisteminin yeni mərhələsi başlayır, Avropanın mövqeyi güclənir, sömürgeçiliyin yeni biçimi ortaya çıxır, din mərkəzi mövqeyini elmə verir, ideologiyalar, milliyyətçilik, qadın haqları ön sıraya keçir, inqilablar olur, əlaqə, ticarət imkanı artır, mətbəə kəşf edilir, qəzet çap olunur, məktəblərin, universitetlərin, teatrların sayı çoxalır, əhəlinin sayı artır, pozitivizm, modernizm güclənir, ailənin təməlləri sarsılır, yeni ədəbi janrlar yaranır...

Ziddiyyətlər dövrü olan XIX yüzildə müsəlman dünyası geri qaldığını, siyasi, iqtisadi, mədəni mövqeyini itirdiyini açıq görür, çıxış yolu axtarır, siyasi, elmi, dini, ədəbi, fəlsəfi irsini sorğulayır, geri qalmasının səbəblərini öyrənməyə çalışır, yeni inkişaf yolu varmı deyə sual verir. Arayış dönməndə klassik ədəbi irsə, o sıradan Məhəmməd Füzuliyə fərqli münasibətlər ortaya çıxır. Bu məsələdə üç əsas istiqamət görürük: birincisi, klassik irsimiz müqəddəsdir, ona toxunmaq olmaz, ikincisi, klassik irs ömrünü başa vurub, o, inkişafımıza mane olur, imtina olunmalı, yeni bir yol seçilməlidir, üçüncüsü, klassik irs dəyərimizdir, onu olduğu kimi qorumaq da, tam imtina da doğru deyil, bu irsi yenidən dəyərləndirməli, ona seçici yanaşmalı, klassik irslə bu gün və gələcək arasında sağlam bağ qurmalıyıq. Məhəmməd Füzuliyə münasibətdə də bu üç istiqamətin təsirini görmək mümkündür...

Türk füzulişünaslığının yeni, güclü inkişaf dövrü XX yüzillikdən başlayır, şairin həyatını, mühitini, irsini öyrənmək üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilir: Məhəmməd Füzuli ilə bağlı qaynaqlar təsbit olunur, sistemləşdirilir, çap olunur, şərhlər yazılır, şairin elmi tərcümeyi-halı hazırlanır, Füzulinin

yeni əsərləri tapılır, nəşr edilir, şairin irsinin dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri müqayisə olunaraq tənqidi mətni hazırlanır, füzulişünaslar nəslə yetişir, elmi araşdırmalar yazılır, Məhəmməd Füzulinin islami türk ədəbiyyatındakı yeri, təsiri, davamçıları təsbit olunur, əsərlərinin dil, üslub xüsusiyyətləri araşdırılır, şairin qəzəlləri şərh olunur, Füzuli ilə bağlı şeirlər, dramalar, romanlar yazılır, bir sıra əsərlərinə musiqi bəstələnir...

XX yüzillikdə türk füzulişünaslığının təmsilçiləri sırasında önəmli yer tutan alimlərin, elmi əsərlərin, nəşrlərin adlarını çəkmək onlara sayğının, əməklərinə verdiyimiz dəyərin ifadəsidir: Süleyman Nazif, Füzuli, İstanbul, 1925; Rza Tofiq, Füzuli və hürufilik, İstanbul, 1944; Olğun Tahir, Füzuliyə dair, İstanbul, 1936; Məhəmməd Fuad Köprülü, Türk ədəbiyyatı tarixi, c.I, II, İstanbul, 1920-1921; Əski şairlərimiz divan ədəbiyyatı antologiyası, Füzuli, Ankara, 1946; Azəri Ədəbiyyatına aid ilk tədqiqlər, Bakı, 1925; Əbdülbaqi Gölpınarlı, Türk klassikləri, Divan şeiri, XV-XVI yüzillər, İstanbul, 1954; Füzuli divanı, İstanbul, 1985; Divan ədəbiyyatı bəyanındadır, İstanbul, 1945; Əbdülqadir Qaraxan, Füzuli, mühiti, həyatı və şəxsiyyəti, Ankara, 1949; Əbdülqadir İnan, Füzulinin ərəbcə divanı, Türk dili bülleteni, II cild, 1940, sayı, 3-4; Əhməd Qabaqlı, Türk ədəbiyyatı, I-V cildlər, İstanbul, 1967-1968; Ağah Sirri Ləvənd, Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında "Leyli və Məcnun" hekayəsi, Ankara, 1959; Türk ədəbiyyatı tarixi, c.I, Ankara, 1984; Əli Nihad Tərhan, Ədəbiyyat məsələləri, İstanbul, 1981; Füzuli divanı şərh, üç cildə, Ankara, 1985; Kamal Ədib Kürkcüoğlu, Füzulinin bilinməyən bir neçə şeir, Ankara Universiteti Dil və tarix-coğrafiya fakültəsi dərgisi, cild, VI, sayı, 4, Ankara, 1948; Nihad Sami Banarlı, Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi, tarix göstərilməyib; Şeyma Güngör, Füzuli, Hədiqətüs-süəda, Ankara, 1987; Nevzat Yesirgil, Füzuli, həyatı, sənəti, şeirləri, Ankara, 1968; Seyid Kamal Qaralıoğlu, Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1973; Cövdət Qüdrət, Füzuli, həyatı, sənəti, şeirləri, İstanbul, 1974; Fikrət Baha Bərkə, Bugünkü dillə Füzuli, Ankara, 1959; Xəlil Ərdoğan Çingiz, Divan şeiri antologiyası, Ankara, 1983; Xəlil İpəktən, Füzuli, həyatı və ədəbi kimliyi, Ankara, 1973; Hasibə Mazıoğlu, Füzuli-Hafiz, Ankara, 1956; Füzuli və türkcə divanından seçmələr, Ankara, 1986; Harun Tolasa, XVI yüzil ədəbiyyat araşdırmaları, Ankara, 1983; Cəmil Yenər, Füzulinin dünyası, İstanbul, 1966; Füzuli, İstanbul, 1977; Cunbur Müjgan, Füzuli haqqında bir bibliografiya denəməsi, İstanbul, 1956; Həsən Çələbi Xınalızadə, Təzkirətüş-Şüəra, Ankara, 1984; Sərvət Bayoğlu, Füzuli, Ərənlər bağçası, Ankara, 1986; Fahir İz, Əski türk ədəbiyyatında nəsr, Ankara, 1964 ...

Türk alimləri Füzulinin divanı ilə birgə onun əsərlərini ayrıca cild biçimində də çap etmiş (Hədiqətüs-süəda, Ankara, 1987; Leyli ilə Məcnun, Ankara, 1955; Leyli ilə Məcnun, Ankara, 1977), ensiklopediya məqalələri də yazmışlar (Türk dili və ədəbiyyatı ensiklopediyası, İstanbul, 1977-1982; İslam ensiklopediyası, IV cild, İstanbul, 1961), "Ədəbiyyat dərgisi"nin ayrıca Füzuli sayı da nəşr olunmuşdur (Aylıq Ədəbiyyat dərgisi, Füzuli sayı, 6-7, Ankara, 1987).

3. Məhəmməd Füzuli irsinin qaynaqları

Türk füzulişünasları şairin insani kimliyini, seçdiyi mövzuları, təbliğ etdiyi anlayışları, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini doğru dəyərləndirmək üçün onun bağlı olduğu, düşüncəsinin mayalandığı qaynaqları araşdırmışlar. Bu qaynaqları dini-irfani, siyasi, ədəbi-fəlsəfi olaraq üç yerə ayıra bilərik. Qaynaqlarla Məhəmməd Füzuli arasında bağ quran böyük alim Bəkir Çobanzadə yazırdı ki, Füzulini yalnız bir-iki qövmün, hətta yalnız türklüyün şairi saymaq olmaz, onun yeri bütün Yaxın Şərqi yetişdirdiyi ölməz böyükər arasındadır. O, yunan, bizans, fars, türk, ərəb ruhlarının mənəbəbi, bir vaxtlar dünya iqtisadi yollarının kilidi olan Bağdad xarabalarını oxumuş, duymuş, tərcümə etmişdir.

Təbiidir ki, Məhəmməd Füzuli kimi böyük şair təsadüfən ortaya çıxmaz, mütləq bəsləndiyi qaynaqlar var. Bu qaynaqlar sırasında dini-irfani dəyərlər çox önəmli yer tutur. Şairi bu qaynaqlardan ayırsaq, onun irsini doğru oxumaq imkansız olar. Füzuli bir müsəlmandır, Qurani-Kərimi, Allah Rəsulunun hədislərini, təfsir, fiqh, kəlam külliyyatını, İslam dininin ortaya çıxardığı mədəniyyəti, irfanı dərinlən bilir, irfan bilgi sisteminə bağlıdır. Məsələnin doğru anlaşılması üçün deyir ki, islam düşüncəsində Allahın varlığını, həqiqəti tanımaq üçün üç yol var: elm deyir ki, beş duyğu ilə qavramaq olar - elmin yolu beş duyğu və təcrübədir, islam filosofları deyirlər ki, ağılla öyrənmək mümkündür, irfan, ona bağlı ariflər isə iddia edirlər ki, kəşflə, müşahidə ilə bilmək olar, Məhəmməd Füzuli bir alim, filosof deyil, arifdir, aşiqdir.

Bu fərqlər bilinəndən sonra Füzulinin şeirlərindəki təkkə-mədrəsə, arif-zahid, eşq-ağıl qarşıdurmasının səbəbi anlaşılır, belə ki, təkkə, arif, eşq irfanı, mədrəsə, zahid, ağıl elmi təmsil edir. Şairin düşüncəsinin bağlı olduğu qaynaqlar doğru bilinəndən sonra Füzulinin eşqi niyə elmdən üstün saydığının, elmə "qeylü-qal" dediyinin səbəbləri də bilinir. Füzuli deyir ki, mən rindəm, şeydayam, eşq şəhidiyəm - bu anlayışların üçü də irfana aiddir, onların irfani mənası bilinməsə, şairin irsini doğru anlamaq imkanı varmı? Məhəmməd Füzulinin islami, irfani kimliyi bilinməsə, şairin istifadə etdiyi anlayışlar anlamını itirər, sistem çökər, "Mətləül-etiqaq"ı, "Hədiqətüs-süəda"nı, "Rindü zahid"i, "Leyli və Məcnun"u, eləcə də bütün əsərlərini anlamaq imkansız olar.

Məsələni nümunələrlə izah edək: Məhəmməd Füzulinin sadəcə bir qəzəlində bu anlayışlar var: "bəzmi-eşq", "şərab", "cami-şərab", "əlif", "dəryayi-xun", "əyyami-hicran", "mey", "mari-zülf", "qəti-ülfət", "tari-zülf", "riştəyi-can", "bəxti-zəbun", "mələmət gövhəri", "xəzinə", "zənciri-cünun" - bu sözlərin, ifadələrin hamısının irfani məzmunu var, onları bilmədən qəzəli anlamaq imkansızdır.

Füzuli bağlı olduğu irfan bilgi sisteminin üstünlüyünü göstərmək üçün "Mətlə-əl-etiqaq" adlı bir əsər yazır, bu mövzulara yer verir: "Elmin idrakı və idrakın elminə dair", "Elm və idrakın mahiyyətinə dair", "İdrakın zəruriliyinə dair", "İdrakın növlərinə dair", "İdrakın yollarına dair", "Aləmin hallarının idrakına dair", "Aləmin başlanğıcına dair", "Aləmin hissələrinin dərk olunmasına dair", "Aləmin siniflərinin idrakına dair", "İnsanın dərk olunmasına dair", "Cinlərin mövcudluğuna dair", "Zəruri varlığın və onunla bağlı məsələlərin idrakına dair", "Qabaqcadan bilinməsi lazım olan məsələlərə dair", "Dövretmə və silsilənin inkarına dair", "Zəruri varlığın mövcudluğuna dair", "Allahın sifətlərinə dair", "Allahın işlərinə dair", "Gözəllik və çirkinliyə dair", "Xeyir və şər haqqında", "Allah üçün vacib olan məsələlərə dair", "Peyğəmbərlik və onunla bağlı məsələlərə dair", "İnsanların peyğəmbərə ehtiyacı haqqında", "Qüsursuzluq haqqında", "Peyğəmbərimizin peyğəmbərliyinə dair", "Onun-Məhəmmədin başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyünə dair", "İmamət haqqında", "Həşr haqqında", "Nəfsin ölümdən sonra və dirilişindən əvvəlki hallarının bilinməsi, onun ləzzət və acılığı dərk etməsinə dair", "Mizan, sirat və haqq-hesab günü barəsində".

Məhəmməd Füzulinin islami, irfani, şiə kimliyi bilinmədən bu məsələləri doğru qavramaq imkanı varmı? Məhəmməd Füzulinin "Mətlə-əl-etiqaq" əsərini irfan bilgi sisteminin (kəşf, riyazət, müşahidə) elmi, fəlsəfi bilgi sistemlərindən üstün olduğunu sübut etmək üçün yazdığı bilinəndə isə şairin dünyagörüşünün əsasları da, kitabın mesajları da aydın olur - təbii ki, bir irfan şairi dünyəvi məzmunlu şeirlər də yazar...

Türk füzulışünaslığı deyir ki, Məhəmməd Füzulinin düşüncəsinin ikinci qaynağı türk divan, təkkə şeiri, folkloru, ərəb, fars ədəbiyyatıdır, şair bu böyük irsi dərinlən öyrənmiş, ondan uğurla istifadə

etmiş, "türk divan ədəbiyyatını zirvəyə qovuşdurmuş, ədəbiyyatımızda ən böyük lirik şair" olmuşdur. Professor Hasibə Məziyeva yazır ki, divan şairlərimiz arasında Füzuli qədər geniş və davamlı təsiri olan şair yoxdur, divan ədəbiyyatında Füzuliyə nəzirə yazmamış şair tapmaq mümkün deyil, onun təkkə və saz şairləri üzərində də təsiri var.

Füzuli bu qaynaqlardan istifadə etsə də, onları təkrarlamamış, istedad və əməyi ilə divan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ olmuşdur.

Türk ədəbiyyatşünaslığının təsbitinə görə Məhəmməd Füzulinin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən üçüncü qaynaq yaşadığı siyasi, mədəni, dini, iqtisadi mühitdir. XVI yüzildə İraq Osmanlı dövlətinin ərazisidir, bu dövrdə Osmanlı inkişafının zirvəsini yaşayır, təcrübə göstərir ki, dövlət güclü olanda böyük şəxsiyyətlər də ortaya çıxır. İraq bir elm mərkəzidir, bu mühitdə güclü elmi ənənə var, elmi müzakirələr davam edir, bu da yeni fikirlərin ortaya çıxmasına yol açır.

İraq bölgəsində sünnilər də, şiələr də yaşayırlar, aralarında siyasi, məzhəbi, elmi rəqabət var. İraq fərqli mədəniyyətlərin, dinlərin, etnik qrupların, dillərin bir arada yaşadığı məkandır, bu siyasi, dini, mədəni, elmi, etnik fərqlilik ölkəni zənginləşdirir, inkişafın yolunu açır.

İraq XVI yüzildə dünyanın ən önəmli ticarət mərkəzlərindən biridir, yolların qovşağıdır, iqtisadi əlaqələr İraqın dünya ilə, fərqli mədəniyyətlərlə ünsiyyətini artırır, maddi, mənəvi zənginliyə yol açır.

Məhəmməd Füzuli şiə məzhəbinə bağlıdır, Allah Rəsulunun ailəsinə böyük sevgisi var, ancaq o, sünnilərlə də sağlam münasibət qurmağı bacarmışdır.

Fuad Köprülü Füzulinin insani və ədəbi kimliyinin yaşadığı mühitlə bağlılığını bu sözlərlə ifadə etmişdir: "... Hər hansı bir sənətkar mütləq mühitinə, ailəsinə, zamanının təmayüllərinə bir çox şeylər borcludur. Buna görə də onun əsl şəxsiyyətini təyin etmək üçün ... üzərində təsiri olan halı anlamağımız zəruridir. Ancaq bu da kifayət etməz, onun həyatının dəyişimlərini, şəxsiyyətinin dalğalanmalarını, nüfuz və təsirlərini, ədəbi, ictimai həyatdakı yerini, əsrlər arasındakı mənəvi həyatını da öyrənməliyik..."

4. Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin nəşri

a) Türkcə divanı

Məhəmməd Füzulinin türkcə divanı onun əsərləri sırasında önəmli yer tutur. Şair bu divana nəslə ön söz yazmış, sözün dəyərini ifadə etmiş, sözün yaradıcısının Allah olduğunu söyləmiş, şeirlə, şairliklə bağlı ayə və hədislərdən istifadə etmiş, ədəbi kimliyini tanıtmışdır. Şairin türkcə divanında qırx qəsidə, üç yüz iki qəzəl, bir müstəzad, bir tərkiqbənd, üç tərziqbənd, iki müsəddəs, üç müxəmməs, iki təxmiz, üç mürəbbə, qırx iki qitə, yetmiş iki rübai var.

Füzulinin türkcə divanının ən əski nüsxəsi 979/1571-ci ilə aiddir. Şairin türkcə divanının İstanbul və Anadolu kitabxanalarında yetmiş əlyazması var. Füzulinin fərqli əlyazmalar əsasında hazırlanmış türkcə divanı XX yüzillikdə yeni əlifba ilə üç dəfə çap olunmuşdur.

b) Farsca divanı

Məhəmməd Füzuli şeirlərini türk, fars, ərəb dillərində yazmışdır. Şairin farsca divanı türkcə divanından böyükdür. Bu divanda qırx doqquz qəsidə, dörd yüz on qəzəl, bir tərkiqbənd, bir mürəbbə, bir müsəddəs, qırx altı qitə, yüz beş rübai var.

Şair farsca divanına da nəslə ön söz yazmış - türkcə divanının ön sözündə olduğu kimi burada da şeir parçalarına yer vermişdir - demişdir ki, söz ilahi feyzin xəzinəsidir, o tükənmir, şair insana danışmaq imkanı verən Allaha şükür edir. Füzuli ön sözdə yaşadığı mühitdən şikayət edir, "bura

soltanların kölgəsindən uzaqdır, xalq şüursuzdur, ... belə bir çilə bağçasında könül qönçəsi necə açılar, dil bülbulü necə tərənnüm edər". Şair ön sözdə niyə məhz Füzuli təxəllüsünü seçdiyinin səbəblərini də izah etmişdir.

Füzulinin farsca divanının ilk nüsxəsi 959/1552-ci ildə Bağdadda hazırlanmışdır. Professor Hasibə Mazioğlu şairin farsca divanının əlyazmaları ilə bağlı məqalə yazmış, divanı nəşr etmişdir. Füzulinin farsca divanının çapa hazırlanması, araşdırılması, tərcüməsi ilə bağlı Əli Nihad Tərlan, Kamal Ədib Kürkcüoğlu da ciddi işlər görmüşlər. Şairin farsca divanında olan "Ənisül-qəlb" qəsidəsi ayrıca kitab kimi çap olunmuşdur.

c) Ərəbcə şeirlər

Sadiq bəy Sadiqi Məhəmməd Füzulinin ərəbcə divanının olduğunu söyləsə də, bu divan əldə yoxdur. Füzulinin ərəbcə şeirləri dörd yüz altmış beş beytdir, onlardan on biri qəsidə, biri qitədir. Bu qəsidələrin yedisi Allah Rəsuluna, üçü hz.Əliyə yazılmışdır. Türk füzulışünaslığında şairin ərəbcə şeirləri ilə bağlı ciddi bir araşdırma yazılmamışdır.

d) "Leyli və Məcnun" məsnəvisi

Türk füzulışünaslığı deyir ki, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" məsnəvisi bu mövzuda türkcə yazılmış əsərlərin zirvəsidir, üç min doxsan altı beytdir. Bu məsnəvinin Türkiyədə və başqa ölkələrdə çoxsaylı əlyazmaları var. 987/1579-cu ilədə hazırlanmış ən əski əlyazma nüsxəsi Topqapı Muzeyi kitabxanasındadır. Türkiyə kitabxanalarında "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin iyirmi üç əlyazma nüsxəsi var. Nəcməddin Xəlil Onan Ağah Sırrı Ləvənd "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin nəşri, tənqidi mətninin hazırlanması, araşdırılması üçün ciddi işlər görmüşlər.

e) "Bəngü badə" məsnəvisi

Məhəmməd Füzulinin "Bəngü badə" məsnəvisi türkcə yazılmışdır, dörd yüz qırx dörd beytdir, Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf olunmuşdur. Bu məsnəviyə şairin külliyyatında yer verilmiş, tənqidi mətni hazırlanmış, şərhlər yazılmışdır.

ə) "Həft cam" məsnəvisi

Məsnəvinin bir adı da "Saqınamə"dir, farscadır, üç yüz iyirmi yeddi beytdir, təsəvvüfi mənası var, mistik əsərdir. Türk füzulışünasları məsnəvinin fərqli əlyazmaları əsasında tənqidi mətnini hazırlamış, Füzulinin farsca divanına daxil etmişlər. Əli Nihad Tərlan "Həft cam" məsnəvisini türk dilinə tərcümə etmişdir.

f) "Hədisi-ərbəin"

Bu, Allah Rəsulunun qırx hədisinin tərcüməsidir, Füzuli seçdiyi hədisləri şeirlə tərcümə etmişdir, qeyd edək ki, Füzulinin, Nəvainin, Molla Caminin tərcümə etdiyi hədislər eynidir. Şair tərcümə etdiyi hədislərə nəsrə ön söz yazmış, hər hədisi dörtlük biçimində tanıtmışdır. Əbdülqadir Qaraxanın, Kamal Ədib Kürkcüoğlunun "Hədisi-ərbəin" əsərinin nəşri, araşdırılması, təqdimi üçün gördüyü işlər tədqirəlayiqdir.

g) "Hədiqətüs-süəda"

Məhəmməd Füzuli bu əsərini nəsrə yazmışdır, ana mövzusu imtahandır, şəhidlikdir, Kərbəla faciəsidir. Şair "Hədiqətüs-süəda" əsərini yazarkən Hüseyn Vaiz Kaşifinin "Rövzətüş-şühəda"sın əsas qaynaq seçmiş, şeirlərə də yer vermişdir. Türkiyə kitabxanalarında əsərin çoxsaylı əlyazmaları var. Səlahəddin Güngör əsərin dilini sadələşdirərək çap etmişdir.

ğ) Füzulinin məktubları

Şairin türkcə beş məktubu var, Nişancı Cəlalzadə Mustafa Çələbiyə, Mosul əmiri Əhməd bəyə, Bağdad valisi Ayaz Paşaya, Qazı Əlaiddinə, Sultan Süleyman Qanunin oğlu şahzadə Bəyazidə yazmışdır. Məktublar Füzulinin həyatını, mühitini, əlaqələrini, eləcə də ədəbi kimliyini tanımaq üçün önəmli qaynaqlardır. Türk füzulşünasları şairin məktublarının tapılması, nəşri, araşdırılması üçün ciddi işlər görmüşlər.

h) "Rindü zahid"

Məhəmməd Füzulinin nəsrə yazdığı bu əsər farscadır, içində şeirlər də var, şairin irfani dünyagörüşünü tanıdır, elmlə irfan, alimlə arif, ağılla qəlb, mədrəsə ilə təkkə qarşılaşdırılır. Əsərin çoxsaylı əlyazmaları var. Kamal Ədib Kürkcüoğlu "Rindü Zahid"-in tənqidi mətnini hazırlamış, çap etmiş, Mustafa Səlim isə bu əsəri türk dilinə tərcümə etmişdir.

x) "Səhhət və mərəz"

"Səhhət və Mərəz" Füzulinin nəsr əsəridir, bu adları da var: "Hüsn və eşq", "Səfərnəməyi-ruh", "Ruhnamə", "Münazarayi-ruh vəl-cəsəd". Şair bu əsərində ruhla bədən (maddənin) əlaqəsini irfani baxımdan izah etmişdir. Əsərin çoxsaylı əlyazmaları var, Əbdülbaqi Gölpınarlı "Səhhət və Mərəz" əsərini tərcümə və çap etmişdir.

i) "Müəmma risaləsi"

Bu risalə farscadır, Füzulinin şairlik bacarığını göstərmək baxımından önəmlidir. Şairin otuz doqquz müəmması var. "Müəmma risaləsi"-ni Kamal Ədib Kürkcüoğlu çap etmişdir.

ı) "Mətlə-əl-ətiqad"

Məhəmməd Füzuli bu elmi əsərini ərəbcə yazmışdır, kitabın tam adı belədir: "Mətləəl-ətiqad fi mərifətil-məbdə vəl-məad". Şair bu kitabda kəlamî görüşlərini açıqlamış, yunan və müsəlman filosofların fikirlərinə yer vermişdir. Məhəmməd Tavit Tancı əsəri türk dilinə tərcümə etmiş, ön söz, şərhlər yazmışdır. "Mətləəl-ətiqad" 1962-ci ildə çap olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əlyar Sətərli, Xəlil Yusifov Azərbaycan Ədəbiyyat tarixi Bakı, "Ozan" 2008.
2. Mir Cəlal Paşayev "Füzuli sənətkarlığı Bakı, 2005.
3. Əlyar Sətərli, Xəlil Yusifov Azərbaycan türk Ədəbiyyatı. 1993.
4. Məhəmməd Füzuli əsərləri 5 cildə 1985.
5. F. Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı I cild.B.1979.
6. M. Quluzadə MN. Füzulinin lirikası B.1965.

**MƏHƏMMƏD FÜZULİ TÜRK DÜNYASININ ƏVƏZOLUNMAZ
MƏNƏVİ SƏRVƏTİDİR**

Seymur Süleymanov, dosent
Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini
seymursuleymanov71@mail.ru
Sahibə Nəsirova
Kompüter mərkəzinin müdiri
sahibanasirova1963@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuş Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan bədii fikir tarixinə, eləcə də türkdilli xalqların ədəbiyyatına gətirdiyi ən gözəl keyfiyyətlərdən bəhs edilir.

Eyni zamanda məqalədə Məhəmməd Füzulinin mənəvi ustadı Nizami kimi, türk dilinin “geniş söz meydanı” tapmasının vacibliyindən söhbət açılır.

Açar sözlər: lirika, ədəbi abidələr, ədəbi-bədii miras, nağıl-dastan, milli mövqe.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir.

Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də söz sənətini xalqa çatdırmaqdır. Şair məsnəviyə də, bədii nəsrə də, lirikanın qəsidə və sair növlərinə də öz yaradıcılığında əhəmiyyətli dərəcədə yer vermişdir. Lakin eyni zamanda o, çox gözəl bilirdi ki, xalqın rəğbətini, kütlələrin məhəbbətini qazanan, onun ürəyinə ən çox yol tapan şeir qəzəldir. Şairin fikrincə, başqa əsərlərdə rəmz, müəmma olduğu üçün onlar yalnız ziyalılar və alimlər tərəfindən yaxşı anlaşılır. Eşq, məhəbbət tərənnüm edən qəzəl isə gözəllərin ruhunu oxşayır. Füzulinin lirikası əsl məhəbbət və həyat poeziyasıdır. Onun ideya və bədii qüdrəti insan qəlbinin duyğu və həyəcanlarını, azadlıq və səadət həsrətini, insan gözəlliyini böyük sənətkarlıqla tərənnüm etməsindəndir. İstər ideya məzmunu, istərsə də forma etibarilə çox zəngin və rəngarəng olan Füzuli lirikasında insan məhəbbətinin tərənnümü əsas yer tutur. Böyük sənətkarın əsərlərində məhəbbət dərin ictimai-bəşəri mahiyyət daşıyır. Füzulinin anlayışında məhəbbət insanın gözəlliyinə və kamalına pərəstiş, coşqun həyat sevgisi, insanpərvərlik, dostluq, vəfa və sədaqət deməkdir.

Füzuli sənəti, zəngin şeir yaradıcılığı öz xalqının malik olduğu böyük ədəbi-bədii mirasa əsaslanır. Füzuli lirikasının əsl qüvvət və qüdrət mənbəyi xalqdır, həyatdır. Söz sənətimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri olan Füzuli şeiri yalnız yüksək mədəni inkişaf nəticəsində yarana bilərdi. Füzuli üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində türkdilli xalqların mədəniyyətini, fars və ərəb dillərində

yaradılmış elmi, ədəbi abidələri əsaslı sürətdə öyrənmiş mütəfəkkir bir sənətkardır. Onun çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığında əsas, həlledici yer tutan lirikası Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafının qanunauyğun bir yekunu kimi bir tərəfdən doğma xalqın gözəl bədii ənənələri, digər tərəfdən də qədim mədəniyyətə malik olan Yaxın Şərqi mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapmışdır. O, Nəsimidən sonra ana dilimizdə Azərbaycan şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdı. Onun çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığında əsas, həlledici yer tutan lirikası Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafının qanunauyğun bir yekunu kimi bir tərəfdən doğma xalqın gözəl bədii ənənələri, digər tərəfdən də qədim mədəniyyətə malik olan Yaxın Şərqi mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapmışdır. Füzulinin Azərbaycan bədii fikir tarixinə, eləcə də türkdilli xalqların ədəbiyyatına gətirdiyi ən gözəl keyfiyyətlərdən biri müasirlikdir. Şair öz qəsidələrində xalqın təcrübəsinə arxalanan müdrik həyat müəllimi, elmin nailiyyətləri ilə silahlanmış bir alim, kütlələrin ağır həyatını dərinlən duyan və onların mənafeyini müdafiə edən həssas, humanist şair kimi qarşımızda canlanır. Öz sələfi Nizami Gəncəvinin yolunu davam etdirən Füzuli əsərlərində birinci növbədə xalqın qayğısına qalan insanpərvər hökmdar, ədalətli ictimai quruluş haqqında düşündürdü.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəladə anadan olmuşdur. Bu dəqiq məlumat onun farsca divanının müqəddiməsində qeyd olunur:

*Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeirim,
Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun müştəğidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləl, nə mirvaridir,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.*

Füzulinin folklor aləmindən necə göründüyünü təhlil edərkən, Füzuli və folklor əlaqələrinin araşdırılması təsadüfi yox, səciyyəvi faktlar əsasında aparılmışdır. Səciyyəvi faktların üzə çıxarılması isə Füzulinin ədəbiyyatımız qarşısındakı tarixi xidmətlərini nəzərə almaqla mümkündür.

Füzulinin tarixi xidmətlərindən biri “düşvarı asan eləməsi” – Azərbaycan-türk ədəbi dilini əlçatmaz bir zirvəyə qaldırmasıdır.

Belə bir çətin işi görərkən Füzulinin qidalandığı qaynaqlar sırasında Yunis İmrədən, Nəsimidən və Xətəidən əvvəl canlı xalq danışığı dili və bu dilin üstündə bərqərar olan xalq ədəbiyyatı durur. Məlum məsələdir ki, xalq ədəbiyyatı ümumbəşəri olduğu qədər milli mahiyyətlidir. Bu milliliyin ən mühüm göstəricisi düşüncə tərz, idiomatik sistemə əsaslanan və tərcümə olunması bir çox hallarda çətinlik törədən canlı dildir. Füzuli ərəb-fars tərkiblərindən geniş istifadə etsə də, onun dilində Azərbaycan türkcəsinin qayda-qanunları, o cümlədən idiomatik sistemi diqqət mərkəzindədir. Füzulinin işlətdiyi idiomatik ifadələrdən bir neçəsini yada salaq: yelə vermək, ayaqdan salmaq, baş çəkmək, əldən getdi, ayaq basmaq, əl vermək, gözü sataşmaq, özünü göstərmək, qara bağırı qan etmək, ayağını kəsmək (gəlməmək mənasında), qan-yaş tökmək, üz döndərmək, canına od salmaq, alnı açıq, üzü ağ olmaq, xəbər tutmaq, qurban olmaq və s. Dilin idiomatik sistemindən yerli-yerində istifadə etmək Füzulinin bədii üslubuna nağıl-dastan elementlərinin daxil olmasına zəmin yaradır.

Böyük məfkurə və duyğu şairi, eyni zamanda böyük filosof və islam inancı daşıyıcısı M. Füzuli özünün türk, dilinin türk dili olduğunu zaman-zaman bəyan etməsilə diqqət çəkir:

*Ey feyzərəni ərəbi-türki-əcəm!
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-ələm.*

*Etdin füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Mən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm.*

Bu rübaini sadə şəkildə şərh etsək: (Ey, ərəbin, türkün, əcəmin bərəkət yetirəni (Allah-Təala). Ərəbi aləmin gözəl, aydın danışan insanı, əcəmi də İsa kimi gözəl, bəlağətli danışan söz sahibi etdin. Mən türk dillidən də iltifatını (lütfünü) əskik etmə).

M.Füzuli nəinki özünü türk adlandırır, eyni zamanda türk dilinin təəssübünü çəkərək öz doğma dili olaraq bu dildə ədəbiyyat yaratmağın vacibliyini də irəli sürür və bu mövqeyi farsdilli ədəbiyyata qarşı qoyur. Halbuki şairin istər ərəb, istər fars, istərsə də türk dilində yazdığı möhtəşəm əsərlər dillər əzbəridir. Eyni zamanda şairin hər üç dildə divanı vardır. Lakin Füzulinin soykökü nə olan tükənməz sevgisi və böyük Vətən anlayışı onu bu dilə biganə qalmağa qoymur. Şair bu barədə bir “qitə”sində yazır:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm, kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutu nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Növbahar olğac tikəndən bərgi – gül izhar olur.*

(Fars dilində yazılan poeziya nümunələri ona görə çoxdur ki, türk dilində incə şeir yaratmaq çətindir. Çünki daha çox şairlik istedadı tələb edir. Elə bu səbəbdən də əlinə qələm alan bir çoxları türk ləhcəsinin tərkibinin şairə uyğunluğunu qəbul edə bilmədiyindən bu dildə rabitəsiz və dolaşq sözlər söyləmişlər.

Məndə uyğunluq olsa bu çətini asan edib bu dildə gözəl və incə nümunələr yaradaram.

Necə ki, yeni bahar gələndə tikanların üstünü gül yarpaqları örtür.

Füzulinin bu milli mövqeyi onun bir qitəsi ilə sona yetmir. Bütün Şərq və eləcə də dünya ədəbiyyatının mükəmməl abidəsi olan “Leyli və Məcnun” əsəri də məhz bu ardıcıl münasibətin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Füzuli Leyli və Məcnun əfsanəsinin fars dilində işlənmiş nümunələrinə işarə vurduqdan sonra ona bu əfsanəni türk dilində yazmaq təklifinin verildiyini diqqətə çatdırır. Çünki “ətrak” (türklər) də bu əfsanə doğma dildə işlənməmişdir. Şair bu qəmli dastanı yazmağın çətinliyini də gözə alır, lakin onu yazmaq qərarına gəldiyini, sanki əlinə düşən fürsəti dəyərləndirdiyini elan edir:

Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı əsəri “türk dilində yazılan əsər” adlandırması dilimizin türk dili olmasından xəbər verməklə bərabər eyni zamanda istər Nizami dövründə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə gedən türklük mücadiləsinin təsadüfi hadisə olmamasını göstərir. Millət və ümmət məsələsini bir-birinə qarşı qoyan diletantlardan fərqli olaraq məhz Füzuli də mənəvi ustadı Nizami kimi, türk dilinin “geniş söz meydanı” tapmasının vacibliyindən bəhs açır və bu istiqamətdə gözəl ədəbi əsərlər yaradır. Biz eyni mahiyyətdən yanaşaraq ustad Nizaminin də türkcə divanının mövcudluğu ehtimalını irəli sürürük. Daha doğrusu, bu yönündəki fərziyyələri təsdiq edirik. Ümmət və millət məsələsinə gəlincə, dərin təfəkkürlü görkəmli şəxsiyyətlər soykökü ilə inanc əxlaqını heç zaman bir-birinə qarşı qoymamış, əksinə təsdiq etmişlər. Elə bu baxımdan da Nizami də, Füzuli də həm böyük İslam əxlaqı daşıyan müdrik şəxsiyyətlər olmaqları ilə birlikdə eyni zamanda bir millətin övladı idilər və bunu inkar etmədilər.

Füzuli dahi şair kimi Azərbaycanda həmişə hamının qəlbindədir. Bu da ona görədir ki, Füzuli doğrudan da azərbaycanlıdır və Azərbaycana mənsubdur. Füzuli yalnız öz doğma vətəni Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə, Avropada və Rusiyada tədqiq edilib, öyrənilmiş, yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi ölməz sənətkarlardandır, bu gün xalqımız şairin zəngin irsindən bəhrələnir və hər zaman bəhrələnməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II nəşr Bakı, 1992, 384 s
3. Həmid Araslı, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan, 1958.
4. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
5. Məhəmməd Füzuli “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 1983, 244 səh.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN SOSIAL- SİYASİ İDEYALARI VƏ İNSAN HAQLARI

Baxış Ələsgərov, dosent

***“İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdürü
elesgerov.adpu@mail.ru***

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından geniş bəhs edilmişdir. Füzuli yaradıcılığında xurafata və ədalətsizliyə qarşı mübarizədə üst mövqedə durur.

Məhəmməd Füzuli; Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında çox mühüm bir şəxsiyyət olaraq qalır. Onun əsərləri bu gündə oxunur, təhlil edilir və bəşəriyyətin əbədi dəyərlərini əks etdirən bir güzgü kimi xidmət edir. Onun yaradıcılığı, Şərq mədəniyyətinin zənginliyini və onun ədəbi ənənələrini bu günümüzdə qədər yaşadır.

Açar sözlər: Dünya mədəniyyəti, mütəfəkkir, ədalətsizlik, Füzuli yaradıcılığı, əsilzadə.

Məqaləmizə başlamazdan öncə Ulu Öndər Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin haqqında söylədiyi sözlə başlamaq istəyirəm. “Füzuli təkcə Azərbaycanın, Şərqin deyil, bütün bəşəriyyətin dahi mütəfəkkiridir”

Ulu Öndər Heydər Əliyevin görkəmli Azərbaycan ziyalı və incəsənət xadimləri haqqında söyləmişdir: “Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq. XX əsrdə Azərbaycan dünya mədəniyyətinə, dünya elminə böyük töhfələr vermişdir. Bizim böyük alimlər, yazıçılar, şairlər, memarlar, rəssamlar, bəstəkarlar, musiqiçilər həm Azərbaycan xalqının elmini, mədəniyyətini, təhsilini zənginləşdirmiş, həm də bütün dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermişlər.

Cəmiyyətdəki sosial təbəqələşmə Nizami və Nəsimi kimi, Füzulini də dərinlən narahat etmişdir. Sosial bərabərsizlik - cəmiyyətin yuxarılarına və aşağılara parçalanması mövcud olan bütün bələlərin fəvqündə durur, labüd ədalətsizliklərə, zülmə və istismara rəvac verirdi. Zəmanənin sərt qayda-qanunları cəmiyyətdə sosial bərabərlik yaratmağın fərqində deyildi. Füzulini isə belə quruluş, təbii ki, qane etmirdi və edə bilməzdi. Sadə xalq kütləsinə bütün varlığı ilə bağlı olan və onun taleyini düşünən humanist mütəfəkkir insanların əsil-nəcabətinə, varına-sərvətinə görə deyil, bilik və bacarığına görə qiymətləndirilməsinə üstünlük verirdi. Onun nəzərində cəmiyyətə fayda verən, onu maddi nemətlərə

çatdıran insan, bir də başqalarının zəhməti hesabına yaşayan, sadə adamların nemətlərindən faydalanan müftəxor insan var idi. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən, o, cəmiyyətin əmlak kriteriyasına görə ikiyə bölgüsünün tam əleyhinə çıxmışdır. [1]

Qurtuluşu haqsız dünyadan uzaqlaşmaqda zənn edən Füzuli, ilk növbədə əyilməzlik nümayiş etdirirdi. O, bir qarın çörək üçün varlıya əl açmağı nə özünə, nə də müasirlərinə rəva görmürdü. Alçağa əl açıb təhqir olunmaqdan, yoxsulluq qürurunu qoruyub-saxlamaq daha yaxşıdır. Yoxsulluq rütbəsində ali olmaq, hər hansı varlının himayəsinə sığınıb alçalmaqdan daha üstündür. Mütəfəkkir bunun puçluğunu qeyd edərək, haqsızlıqlar dünyasından uzaqlaşmağı üstün tutur. Çünki yaşamaq üçün əmirə və ya şaha xidmət göstərmək mənasızdır.

Mütəfəkkir bu fikirlərini təsadüfi söyləmir. Nəinki insan, hətta "zəmanənin" özü "qalib iradədən yardım istəyir". Həqiqi mənliyə və təkəbbürə malik insan nəfsinin deyil, iradəsinin hökmü ilə hərəkət etməlidir. Füzuliyə görə, "dünya bəla yeridir, müsibət və zəhmət məhəllidir". Dünya deyilən bir məkanda yalnız ağıl və zəka, mətin iradə qalib gəlir.

Füzuli romantizminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri xoşbəxt gələcəyə olan dərin inamdır. Mütəfəkkir zəmanənin ədalətsizliyindən şikayətlənsə də, xalqın ağır həyatından kədərlənsə də, ədalətin qalib gələcəyi günə də böyük ümidlərlə baxırdı. R.Məmmədov yazır: "Füzuli dövrün haqsızlıqlarını tənqid etməklə məhdudlaşmır, bəzən gələcək haqqında romantik arzulara dalırdı. Onun belə ictimai-utopik (sosial utopiya-kursiv bizimdir) xarakterli arzularına görə elə bir zaman gələcəkdir ki, cəmiyyətdə mövcud olan qaranlıq buludlar pərdəsi aradan qalxacaq və ədalət mənbəyindən sızıb gələn mərhəmət suyu fırtınalar sarsıntısından fəna tozu bulmayacaq, bu gün insanın yaşamasına buxov olan bütün maneələr bu və ya başqa qüvvə vasitəsilə aradan qalxacaqdır". Bununla yanaşı, Füzuli romantizmi özündə həyati reallıqları da ehtiva edir.

Füzulinin romantik, lakin ideya-məzmununa görə həyati reallıqlardan ibarət olan sosial-siyasi ideyalarının başlıca daşıyıcısı olan Məcnun öz ideallarına görə yaşadığı cəmiyyətin gedişini qabaqlamışdır. Buna görə də, onun baxışları müasiri olduğu cəmiyyətin qayda-qanunları, köhnəlmiş və artıq çox geri qalmış adətləri ilə ziddiyyət təşkil edir. [2]

Füzuli azadlıq arzularını zəncirləyən hər bir təşəbbüsün əleyhinə çıxır. Orta əsrin ağır, sıxıcı həyatını, ...insan azadlığını zəncirləyən buxovlarını qırmaq iqtidarına malik olmayan Füzuli, azadlığı məhəbbət aləmində, könül aləmində tapır. Burada, bərabərlik aləmi adlandırdığı eşq fəzasında insanın xoşbəxt olacağını təsəvvür edir. "Hər könül özünə bir padşahdır, hər kəs öz daxili aləmində sultanlardan, şahlardan yüksəkdir" fikr ilə yaşayan sənətkar, özünü Şərq aləmində eşqin ən sadıq və məşhur surətləri olan Məcnundan, Fərhaddan ...üstün tutur".

Füzulinin müasiri olduğu dövr bərabərlik tanımırdı. Hökm etməklə realizə olunan feodal hüququ bərabərliyi şəxsiyyət üçün yasaq edirdi. Yalnız varı-sərvəti olanlar, məzlumların istismarı bahasına özü üçün saxta "feodal", "əsilzadə" titulu qazananlar hüquqca bərabər idilər. İnsanı müti vəziyyətə salan feodal-patriarxal cəmiyyətində bərabərliyin olmaması Füzuli kimi qüdrətli şəxsiyyətdə narahatlıq hissi doğurmaya bilməzdi. "Sakinəm bir yerdə kim, yox etibarım zərrəcə" deyən mütəfəkkir yaşadığı quruluşa münasibətdə nifrətini gizlədə bilmir. Bu nifrət təsadüflərdən deyil, real gerçəkliklərdən doğurdu. "İnsanın və onun mənəviyyatını bütün gözəlliklərdən yüksək tutub, onu yüksək qiymətləndirən sənətkar, ləyaqətsiz, insana yaraşmayan sifətlərə malik olanların da mövcud olduğunu görür, öz əsərlərində bunlara qarşı nifrət və kinini ifadə edirdi. Füzulinin yaşadığı cəmiyyətdə insan

ləyaqətini alçaldan feodallar hökmranlıq edirdi". Füzulinin belə zamanədən ədalət gözləməməsi təbii idi. Ədalət hissi hamıya deyil, mənəviyyatı təmiz olan xeyirxah və alicənab insanlara xas olan keyfiyyətdir. Füzulinin tənqid obyektı olan o dövrün padşahları, sultanları və müxtəlif rütbədən olan hakimləri bu keyfiyyətdən məhrum idi. Füzuliyə görə, "ədalət minətinin tərzini ol pak məndən sor".

Müasiri olduğu cəmiyyətdə hüquq və əxlaqın əlaqəsindən danışan şair geniş imtiyazlara, dini və mülki hüquqlara malik olan feodal və dini məhkəmə işçilərinin bu hüquqlardan sui-istifadə etməsini, əxlaqca pozğun və düşkün olmalarını göstərir. Haqq şəriət hakimləri olan qazıları hökm taxtına sahib etmiş, onlara geniş hüquqlar vermişdir. Tamahkar və rüşvətxor qazılar isə hökm çıxararkən xəta işlədir, rüşvət aldıqlarından, çirkin işlər gördüklərindən şəriət qanunlarını kobudcasına pozurlar. Şair belələrini haqq və ədalət naminə düzgün hərəkət etməyə, çirkin və alçaq işlərdən əl çəkib əxlaqca yüksək olmağa çağırır.

...Şair feodal hədudlarını qoruyan və təmsil edən zadəgan-əyan təbəqəsinin əxlaqını tənqid edir, onların öz dili ilə feodal hüquqları və əxlaqının ifşasını verir. Şair bu çirkin işlərə, bəd əməllərə, əxlaqi düşgünlüyə təəccüb etdikdə, məlum olur ki, bu, onların (yəni feodal əxlaqını təmsil edənlərin) başdan-ayağa adət etdikləri sifətlərdir.

Zülm və zorakılıqla, istismarla, haqsızlıqla barışmaq, yaxud belə hallara laqeydlilik, cəmiyyətin hökmran qüvvələrinə və ideologiyasına müti olmaq, qaniçənlərin qarşısında boyun əymək, yalana və riyakarlığa göz yummaq Füzulinin sosial-siyasi mövqeyinə tamamilə yaddır. O, yaşadığı zamanənin əzab və izzətlərinin canlı şahidi kimi nə müstəbidliyə, nə də qəddarlığın daşıyıcıları olan sultanlara və şahlara tabe olmamışdır. Başqa sözlə, humanist mütəfəkkir böyük haqsızlıqlarla qarşılaşsa da, möhkəm iradə dönməzliyi nümayiş etdirir, zalım hakimlərə məğlub olmur, zamanəsinin hər cür cövr və cəfasına mərdliklə sinə gərirdi.

İnsan təbiətini pozan fənalıqları tənqid edən Füzuli, eyni zamanda, paxıllığı pisləyirdi. İstedadlı, qabiliyyəti olmayanların yaradan hünər sahiblərini gözdən salmağa çalışmalarını naqislik hesab edirdi. İnsan boşboğazlıqla deyil, yaratmaqla, xeyirxah işlə öyünə bilər. O, paxıllığı, başqasının zəhmətini alçaltmağa çalışanları tənqid edirdi. [3](səh.)

Mütəfəkkirin ideyasına görə, paxıllıq insanın qəlb qaralığından, mənəvi yoxsulluğundan irəli gəlir. Yaradıcı insanda paxıllıq hissi olmur. Belə adam insan əli ilə yaradılan hər şeyə sevinir. Qurmağa və yaratmağa meyilli olan insanların qəlbində həmişə fərəh hissi olur. Ədalətsizlik, nanəciblik və digər rəzalətlər xeyirxah və mərhəmətli insanlara daim yad olmuşdur. Füzuliyə görə, insanın mənfi xarakterinə dəlalət edən paxıllıq istedadsızlıqdan və cahillikdən irəli gəlir. Xeyirxah təbiətli olmaq, hiylədən, məkrdən təmizlənmək insan üçün bir xoşbəxtlikdir. Hətta pisliliyə qarşı yaxşılıq etmək, düşmənləri belə özünə dost etmək xoşbəxt xasiyyətdir.

Həyat həqiqətlərinin cəsarətlə ifadə edilməsi Füzuli yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Mütəfəkkiri narahat edən və hiddətləndirən mühüm məsələlərdən biri cəmiyyətdə hakimiyyətin nadan və cahil adamların əlində olmasıdır. O, "Rindü- Zahid" əsərində yazır: "...Məmləkətin işləri cahilin əlindədir, alimin tədbirlə öz güzəranını əldə etməsi ondan daha asandır. Əgər dünya işlərinin əsasları ağıllıların əlində olsa, onda cahil adamlar istedadın olmaması üzündən onu çətinliklə qəbul edər".

Füzulinin məntiqinə görə, dünya yaşamağı bacaranların evidir. "Həqiqət əhlinin dünyanı pis qələmə vermələri onun yaxşılığına işarədir. Onu məzəmmət edənlər dünyanın sevimli, istəkli olmasını söyləmək istəyirlər. Bil ki, dünya kamil Yaradanın asarının məzhəridir. Dünya ariflər üçün rəhbər,

cahillər üçün yolkəsən bir səddir. Xoş o adamin halına ki, dünyanı əldə edə, ona bağlanmaya, dünyanı çətin əldə edib asan buraxa". Bununla yanaşı, mütəfəkkir yaşadığı dünyanın mənzərəsini başqa şəkildə də görür. Gerçəklik nə ariflərin, nə də cahillərin düşündükləri kimi deyil. Dünyanın gərdişi arifləri layiqincə qiymətləndirmir, əksinə, onların nüfuzuna xələl gətirir, cahilləri isə göylərə qaldırır, onlara mal-miknət, izzət və hörmət, hələ üstəlik, hakimiyyət də verir. Budurmu ədalət? Dünyanı, insanı və həyatı, zəhməti sevənlərin haqları ayaqlar altına atılmışdır. "Zülmə düçar olmuş insanın qanlı göz yaşı hər tərəfi bürümüş, ictimai həyat tamamilə ölgün xarakter almışdır. İnsanla onu əhatə edən gerçək ictimai həyat arasında ciddi ədavət və əkslik yaranmışdır".

Görkəmli mütəfəkkirin sosial-siyasi görüşlərində orta əsrin feodal üsul-idarəsinə, zamanənin qeyri-demokratik qanunlarına və bütövlükdə, feodal-patriarxal quruluşuna qarşı dərin müxalifətçilik mövqeyi ifadə olunur. O, mövcud quruluşun nöqsanlarını və ədalətsizliklərini sadə xalq kütlələrinə üz verən bədbəxtliklərin əsas mənbəyi kimi qiymətləndirir. Füzuli öz tərəqqipərvər və ardıcıl mövqeyi ilə həmişə xalqın tərəfində olan, onun köklü mənafeələrinin müdafiəsinə çalışan mütəfəkkir - vətəndaş olmuşdur. [3]

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə feodal idarəetmə üsul və metodlarının törətdiyi sosial bəlalar dövlət məmurlarının azgınlığı, tamahkarlığı, müftəxorluğu və rüşvətxorluğundan irəli gəlmişdir. Ən dəhşətli hallardan biri isə dövlət işlərinə məsul olan məmurların və digər vəzifə sahiblərinin törətdiyi əməllərin cəzasız qalması idi. Məsələ burasındadır ki, feodal dövlət və hökumət siyasətinin gedişini, istiqamətlərini də bacarıqsız və idarəetmə işində qabiliyyəti, biliyi, təcrübəsi olmayan məmurlar müəyyən edirdilər. Bütün bunların nəticəsi idi ki, insan haqlarının pozulması, ədalət şərtlərinə əməl edilməməsi, şərəf və ləyaqətin təhqir olunması və s. feodal üsul-idarəsi üçün səciyyəvi olmuşdur.

Ötən yüzilliklərdə olduğu kimi, XVI yüzillikdə də dövləti idarəetmə sahəsində təzahür edən qüsurlar və nöqsanlar demokratik dünyagörüşlü ziyalıların, o cümlədən Füzuli kimi dahi humanistin diqqətindən yayınmamışdır. Füzuli, ümumiyyətlə feodal dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini düzgün dərk etmiş, bu hakimiyyətin apardığı siyasətlə barışmamışdır. Bu barışmazlıq onun "Şikayətnamə" əsərində öz parlaq ifadəsini tapmışdır. F.Qasımzadə haqlı olaraq yazır ki, "Şikayətnamə"ni, Füzulinin ictimai-siyasi görüşlərini müəyyən etməkdə ən vacib və dəyərli mənbə saymaq olar. Burada onun ictimai-siyasi görüşləri ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Bu əsrlə demək olar ki, Füzulinin mütərəqqi ictimai-siyasi görüşlərinin təkamülü tamamlanır. Mütəfəkkir burada dövrünə olan mənfi münasibətini, hakim dairələrə olan nifrətini açıq-aydın söyləmişdir.

"Şikayətnamə" orta əsrlər dövründə feodal dövlət aparatının, dövlətin idarəetmə sisteminin, dövlət məmurlarının, həmçinin feodal dövlət hakimiyyətinin səciyyələndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosial-siyasi məzmunlu əsrlərdən biridir. Bu əsər şikayətdən, kəskin etiraz və hiddətdən daha çox şahlara və sultanlara, feodal dövlət idarələrinin məmurlarına, onların əməllərinə qarşı kəsərli ittihamnamədir. Çünki Füzuli orta əsr feodal hakimiyyət dairələrinin işinə, həqiqi mənada, ibrətamiz siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Bu, o dövrdə ədalətsizliyin ayaq tutub yeridiyi şəraitə bütün çılpalığı ilə xarakterizə edən sosial-siyasi mahiyyətli sənət nümunəsi, siyasi-ədəbi abidədir.

"Şikayətnamə" zamanəsinin sosial-siyasi proseslərini nəzərdən qaçırmayan, gördüklərini düzgün qiymətləndirməyi bacaran və məntiqi nəticə çıxaran böyük mütəfəkkirin sosial-siyasi

görüşlərinin zirvəsidir. O, kiçik həcmli əsərdə bütöv bir quruluşun, sistemin parlaq mənzərəsini yaratmaqla yanaşı, riyakarlara və rüşvətxorlara, süründürməçilərə və bürokratlara, tamahkarlara və müftəxorlara, nankor və nadanlara, nəhayət, haqqı və ədaləti unudub rəzilliklərə rəvac verən vəzifə sahiblərinə və mənəbpərəstlərə əsl ibrət dərsi vermiş, onları yol verdikləri əməllərə görə cəsarətlə təqsirləndirmişdir. Füzuli dövlətin vəzifəli şəxslərinin əxlaqsızlığını çox sadə bir dillə, bəzəksiz-düzəksiz belə təsvir edir: "Salam verdim - rüşvət deyildir deyə almadılar. Hökm göstərdim - fəidsizdir deyə müləfit olmadılar... Dedim: "Mənə bəratı-təqəüd vermişlər..." Dedilər: "Ey miskin! Sənin məzamilinə girmişlər və sərməyi-tərəddüd vermişlər ki, müdam fəidsiz cidal edəsən və nəmübarək üzlər görüb, nəmülayim sözlər eşidəsən".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan jurnalı. Bakı, 2024..
2. İnternet materialı.
3. Əsrin səsi və əbədi zirvəsi. Bakı, 2024.
4. Lütviyyə Əsgərzadə. Bakı, 2024.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ HAQQINDA

Tahir Kərimli, b/m.

***“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri
tahir.kerimli52@mail.ru***

Xülasə: Məqalədə qeyd edilir ki, Şərq mədəniyyətini qiymətli inci əsərləri ilə zənginləşdirən ustadlardan biri də Məhəmməd Füzulidir. Hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşıl原因, oxucusunu ülvı ideyalarla yaşamağa çağırın və pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutan Məhəmməd Füzuli həm bir elm adamı kimi, həm astronom kimi, həm psixoloq, filosof kimi, həm bioloq kimi, həm həkim kimi, həm də musiqiçi kimi bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Füzuli elmin müəyyən bir sahəsinə aid xüsusi bir əsər yazmasa da hər bir əsərində rast gəldiyimiz fikirlər və mülahizələr bizə onu deməyə əsas verir ki, Füzuli elmi təfəkkürün zirvəsində dayanmışdır. M.Füzulinin əsərlərini oxuduqca görürük ki, Füzuli həm də yüksək mülahizəyə malik bir pedaqoq olmuşdur.

Açar sözləri: Şərq mədəniyyəti, əxlaq tərbiyəsi, psixoloq, filosof, astronom, pedaqoq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 25 yanvar 2024-cü ildə hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşıl原因, oxucusunu ülvı ideyalarla yaşamağa çağırın və pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutan Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyi ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır.

Şərq mədəniyyətini qiymətli inci əsərləri ilə zənginləşdirən ustadlardan biri də Məhəmməd Füzulidir. Hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşıl原因, oxucusunu ülvı ideyalarla yaşamağa çağırın və pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutan Məhəmməd Füzuli həm bir elm adamı kimi, həm astronom kimi, həm psixoloq, filosof kimi, həm bioloq kimi, həm həkim kimi, həm də musiqiçi

kimi bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Füzuli elmin müəyyən bir sahəsinə aid xüsusi bir əsər yazmasa da hər bir əsərində rast gəldiyimiz fikirlər və mülahizələr bizə onu deməyə əsas verir ki, Füzuli elmi təfəkkürün zirvəsində dayanmışdır. M.Füzulinin əsərlərini oxuduqca görürük ki, Füzuli həm də yüksək mülahizəyə malik bir pedaqoq olmuşdur. Füzuli öz elmi və düşüncələrini irəli sürərkən lazım gələndə Sokratdan, Platondan, Aristoteldən, Miletli Falesdən, Anoksaqordan, Miletli Empedokldan, Pifaqordan, Plutarxdan, Heraklitdən, İbn Sinadan, digərlərindən də sitatlar gətirir və bu kimi alimlərin fikrini ehtiramla şərh edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Füzuli ilk öncə panteistdir. O, hər bir varlıqda, hər bir hadisədə Allahın təzahürünü, onun özünü görür, bu bütün müqəddəs varlıqlara, ilahi şəxsiyyətlərə – Məhəmməd Peyğəmbərə, həzrəti Əliyə, onun övladları imam Həsənə, imam Hüseyinə aiddir. Deməli, Məhəmməd Füzuli belə qənaətə gəlir ki, Allah hər şeydə vardır, o hər şeydə mövcuddur, buna görə də əslində gizlin deyildir. M.Füzuli sevmək üçün nəcib sifətlər, zəngin mənəviyyət, əhdə vəfalı olmağı təbliğ edirdi. Əxlaqın mənşəyi və mahiyyətini düzgün aydınlaşdıran Məhəmməd Füzuli belə nəticəyə gəlir ki, əgər məsələ ata sözünü və ya müdrik sözləri sadəcə əzbərləməkdən ibarət olsaydı, onda əxlaq tərbiyəsinə ehtiyac qalmazdı, retsep və düsturlar verməklə cəmiyyətdəki əxlaqi qəbahətləri asanlıqla aradan qaldırmaq olardı. Əxlaqi prinsip və qayələrin toqquşduğu bir cəmiyyətdə yaşayıb-yaradan Məhəmməd Füzuli həyatın hər növ haqsızlıqlarına ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa, zorakılığa qarşı daim qiyam qaldırmışdır.

Lütfün əlası sözün mənasını bilməkdir – deyən Məhəmməd Füzuli az sözlə nəcib insani xüsusiyyətləri obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Söz sənətinin dahi ustadı “Füzuli özünün az bir zamanda böyük şöhrət qazanmasına baxmayaraq, biliksiz şeirin təməli olmadığını bilərək, elmləri dərindən öyrənməyə başlamışdır”.

Bədii təfəkkür dairəsi geniş və zəngin olan Füzuli qəzəl, qəsidə, tərcibənd, tərkibənd, müxəmməs, təxmis, mürəbbə, qitə və s. geniş istifadə etmişdir. Füzuli “şeyrə hər şeydən əvvəl, həyatın məhsulu, “qəlb xəzinəsinin gövhəri” kimi baxır”. Fikrin obrazlı şəkildə ifadəsi, az sözlə geniş məna vermək qabiliyyəti şairin qəsidələrinə də aid xüsusiyyətlərdəndir. Şərq klassik poeziyasının bütün şəkli xüsusiyyətlərindən özünə məxsus bir sənətkarlıqla istifadə edən Füzuli əsərlərini boş və mənasız sözlərlə doldurmaqdan çəkinmiş, ərəb, fars və Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyyətlərini mənimsəyərək hər sözünə, hər bir ifadəsinə dərin məna və orijinal xüsusiyyətlər verməyə çalışmışdır. Şərqşünas Bertelsin dediyi kimi, bu qəsidələr məntiqə bitkin, bədii cəhətcə bütövdür. Bu qəsidələrin beytlərinin yerini dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Öz hisslərini bədii nitqi ilə ifadə etmək bacarığı Füzuli qəsidələrinə xüsusi gözəllik verərək şeirin məna dairəsini genişləndirmişdir. Bədiiliyin pedaqoji-psixoloji və fəlsəfi sirləri qeyd etdiyimiz kimi Füzulinin şeirlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bütün bunlar şairin qəsidələrini yüksək qiymətləndirməyə haqq verir.

Hər bir füzulişünasa aydındır ki, Füzuli bütün yaradıcılığı boyu çalışmışdır ki, ərsəyə gətirdiyi əsər özündən əvvəlki və müasirlərinin əsərlərinə bənzəməsin. Bu fikirlə bağlı Füzuli yazır: “Qəzəlin özünəməxsus bir dili və müəyyən bir kəlmə aləmi vardır. Təsədüfən, məndən əvvəl gələn şairlərin hamısı yüksək anlayışlı, dərin düşüncəli insanlar imiş. Qəzəl üslubuna yarayan hər gözəl ibarəni, incə məzmunu elə işləmişlər ki, ortada bir şey qalmamışdır. İnsan onların bütün yazdıqlarını bilməlidir ki, çalışıb vücuda gətirdiyi əsərlərdə özündən əvvəl söylənən mənalar olmasın. Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağrımın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam (şeirlərim

sırasına salmamışam). Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə mənə gövhərini deşmişəm. (Bunu görənlər:) bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir – deyər-deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm”.

Şərq ədəbiyyatında qəlb şairi, eşq və məhəbbət nəğməkarı kimi tanınan Füzulinin şeirlərinə qida və can verən yeganə amil və hərəkətverici qüvvə məhəbbətdir.

*Dil yaxşıdır ki, Allahın birliyini söyləsin,
Əgər elə olmasa, ağızda dil olmasa yeydir.
Eşq olsun o kamil yaradana ki, iki aləm də,
Onun cızmış olduğu kainatın əbədi naxışdır.*

Bu beytlər yüksək məhəbbətlə sevən bir aşıqın real duyğularıdır. Füzuli Allaha xitabən deyir ki, sən yəqinsən, bəsbəllisən, zənnə, təqlidə gülmək lazımdır. “Doğrudan da, şair məşuqun sifətindən danışanda, o həqiqi sevgilinin ehtiyacsızlığının kamalını göstərərəkən sadıqdır...” – deyir. Füzuli deyir ki, hər kim ruhun bədəndə necə zahir olmasını, ruh ilə bədənin eyniyyət və fərqlənmə cəhətlərini bilsə, Tanrının da şeylərdə necə zahir olmasını, Tanrı ilə şeylərin eyniyyət və fərqlənmə cəhətlərini bilər və beləliklə, hər kim “özünü tanısa Tanrısını da tanıyar”.

İslamiyyətin dini prinsipləri şairin əxlaqi görüşlərində üzə çıxır. Mütərəqqi fikirlər təbliğ edən şairin dini əsərlərində belə (“Hədiqətüs-süəda”, “Məslə ül-etiqad” və s.) şairin humanist ideyaları, həyati əməlləri oxucunu təsir altında saxlayır.

M.Füzulinin sevgisi və ya sevgilisinə iki aspektdən yanaşa bilərik. Birinci sevgisi Ulu Tanrı və ya ilahi məhəbbətə, sonra Məhəmməd Peyğəmbərə, Həzrəti Əliyə və onun övladları imam Həsən və imam Hüseyinə əsaslanır ki, biz bunları mütləq ruh adlandırırıq, cismani sevgi, həmçinin ilahi bir varlıq sayırıq. Füzuli öz divanına Əlini mədh edən qəsidə ilə başlayır. Əlini ibtidasız əvvəl, sonsuz axır, peyğəmbərə yardım edən, vəlilərin görən gözü, üzünün nurlu parıltısı ilə, öz ziyasından bir günəş yaradan haqq ilə olan adlandırır, haqqın ondan göründüyünü, haqq ilə əbədi olduğunu söyləyir və qəsidənin bir yerində “Ali-Əba”dan danışır, onlara and içir.

*Mənim həmişə işim tək Əlini tərifdir,
Bir özgə işlərə yoxdur könüldə vəqt, məcal.
Mən and içib demişəm yüz kərə Əli haqqı,
Nəcəfdən özgə məni çəkməyir nə şərq, nə şimal.
Füzuli arzu edir müjdeyi-əta eşidə,
O da həmişə yazsa böylə mədhi – Heydərü Əli.*

M.Füzulinin tərənnüm etdiyi gözəl, öz təbirincə desək misilsiz təsir qüvvəsinə malik ideal gözəldir. O elə gözəgörünməz lətafətə malikdir ki, onun lətafətinin çoxluğunu idrak nəzərə alsaydı hiss qüvvələri zəifləyərdi. Bədr zühurunu onun camalı ilə kamala yetirmişdir. O bir gözəllik sahibidir ki, baxışı, xətti, xalı, qəddi ilə aşıqları cəlb etmişdir. Mələhətdə yeganədir. Bir işıqlı ulduzdur ki, səyyarələrin mərkəzindən ən uzaq nöqtəyə çatmışdır. Qaməti bir şaxədir ki, ruh bağçasında aşıqların göz yaşı ilə artmış, böyümüşdür.

Bu və ya buna bənzər beytlərində şair “vahid dost”unu (Yaradanı) xüsusi qüvvət və ehtirasla yüksəklərə qaldırır. “Füzuli eşqinin mənasını hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün çox mühüm bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır”. M.Füzulinin qəsidələrindəki eşq-məhəbbət fəlsəfəsi dərin ictimai, əxlaqi mənaya malikdir.

M.Füzulinin şeirlərində xalqın zamanədən narazılıq, həyatdan şikayət motivləri mühüm yer tutur. Orta əsr mühiti, rəzalət və riyakarlıq xalq kimi şairə də o qədər iztirab vermişdir ki, bəzən fikirlərində dünyada düzlük olmadığı qərarına gəlmişdir.

*Rəhm qıl, rəhm xəlqə kim, Həqdən
Bulasan aqibət cəzayi-əməl.
Xəlqə sən rəhm qılmayınca, sana
Rəhm qılmaz Xudayi-əzzə və cəll.*

M.Füzuli qəsidələrində və ya “Şikayətnamə” əsərində hakimlərin, zülmkar şahların hakimiyyəti altında yaşayan xalqın həmişə əzab-əziyyətdə olacağına işarə edərək “Vay olsun o məmləkətin halına ki, hakimi zalimdir” – deyir. Füzulinin böyüklüyü bundadır ki, o, nədən yazır-yazsın, ictimai hadisələrə biganə qalmamış, zamanın nəbzini tuta bilmişdir.

Füzulinin qəsidələrində əxlaqi fikir və qayələr də mühüm yer tutur. “Böyük mütəfəkkirin eşqi, məhəbbəti insan həyatının, insan qəlbi və hisslərinin əsas qayəsi saydığını, eşqin şairin yaradıcılığında tərənnüm edilən başlıca motiv olduğunu demək olar ki, Füzuli irsini tədqiq edən bütün alimlər söyləyirlər. Bu füzulişünaslıqda şəksiz-şübhəsiz qəbul edilmiş bir məsələdir”. Müxtəlif əxlaqi prinsip və qayələrin toqquşduğu bir cəmiyyətdə yaşayıb-yaradan şair bu məsələyə etinasız qala bilərdimi? Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli bütün varlığı ilə ülviləşdirdiyi, ləkəsiz bir gövhər qədər saflaşdırıcı məhəbbəti ən yüksək əxlaqi sifət sayır, ilahi eşqi bütün dünya eşqinin fəvqündə tutaraq, başqa xoşagəlməz əməlləri şeytani əməl olduğunu göstərərək yaramaz işlərdən uzaqlaşmağı məsləhət görür.

*Günahdır eşqdən özgə əməllərin hamısı
Eyib deyilmi, günah işləyib, olum rüsva?*

Qəsidələrdə həsəd əhli, paxıl və alçaq adamlar xeyirxah insanlara, nəcib və ali şəxslərə qarşı qoyulur. Burada təmiz əxlaqi sifətlərə malik insanlar çirkin adamların fasiləsiz hücumuna məruz qalırlar.

*Məzəmmət əhli bizi dəhərdə edər təhqir,
Nə vəsldən bir əsər var, nə rəhmdən bir əsər.*

Yaxud:

*Kədərlənir ürəyim tənələr eşitdikcə,
Odur ki, dinləmirəm tənə, vermirəm mənə.*

M.Füzuli hər bir qəhrəmanını lirik üslubda təsvir edir. Hadisələri daha çox prosesdə qələmə alan Füzulinin qəhrəmanları daxilən yetişir, mənəviyyatca tamamlanırlar. Füzulinin yaradıcılığındakı surətlərin çoxu köməkçisizdir. Daxilən böyük, namuslu və vicdanlı insanlar əksərən tək, kimsəsiz təsvir

olunur. Mərd insanların köməksizliyi bir neçə səbəblə əlaqədardır. Əvvələn Füzuli göstərmək istəmişdir ki, bu insanları köməksiz edən yaltaqlıqdan, paxıllıqdan uzaq olmaları, namuslu əməklə yaşamaları, heç kimə boyun əyməmələridir. Füzuli həyatın hər növ haqsızlıqlarına “ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa, zorakılığa qarşı” daim qiyam qaldırmışdır.

Riyakarlıq və paxıllıq kimi pis əxlaqi sifətlərin tənqidinə Füzulinin qəsidələrinin, demək olar ki, əksəriyyətində rast gəlmək mümkündür. “Vay olsun o şəxsə ki, riyakarlıqla ömür keçirir” – deyən şair belə şəxslərə, hətta nəsihət etməyi də yersiz hesab edir: xeyirxah və nəcib insanları onlardan çəkinməyə çağırır: “Çirkin adamların müəşirətindən həzər et” – deyir.

M.Füzuli “insanın əxlaqi keyfiyyətlərinə yüksək qiymət vermiş”, insanın əxlaqının təmizliyindən danışaraq böyük bir nəsihətçi, müdrik ustada çevrilmişdir: “Zatən təbiətim alçaq işlərdən uzaqdır”, “fəsad işlərə adət etmədim”, “qəlbim həmişə həqiqətə mail olmuşdur”, “məcaz zəncirlərinə müqəyyəd olmadım” – deyərək oğurluq, tamahkarlıq, mütilik kimi sifətləri ifşa edir, faydalı, vəfalı, ədəbli olmağı, fəsad işlərdən uzaq olmağı təbliğ edir, insanları sədaqətə, etibarlılığa, ata-anaya, Vətənə, torpağa, eşqə, məhəbbətə, öz ülvü duyğularına sədaqətə çağırır.

Çox zaman fikirlərini açıq söyləyə bilməyən Füzuli zəmanədən narazılığı cananın cövr və cəfasında çəkdiyi əziyyət və işgəncə pərdəsi ilə örtürdü. Zamanında hər bir arzusunun maniələrlə pərdələndiyini gördükdə kədərlənir, bir çıxış yolu tapa bilmədikdə cəmiyyətdən uzaqlaşib gizlində yaşamaqla nicat tapacağına ümid bəsləyirdi. “Paxıllıqdan, cəmiyyətdən uzaqlaşmaqla bir mağarada gizləndim, düşmənlərin qorxusunu bilməmək üçün mənə bu qələdə doğru yol göstərildi”. Belə mistik motivlər Füzuli dövründə olan ictimai bərabərsizliyin, zülm və əsarətin nəticəsidir. Məhz bu cür haqsızlıqlar şairi “faniyi-mütləq”ə sığınmağa məcbur edir.

*Gətirdi təngə nakəslər məni, arzum budur daim,
Nə mən bir kəslə, nə də bir kəs mənimlə aşına olsun.
Fəqət, hümmət məni istər görə dünyadə müstəğni,
Təbiətə o istər hər gədə padişah olsun.
Gədə tək ummaram pay süfrəsindən hər kəsin, əmma,
Könül istər Əlinin asitanında gədə olsun.*

Əgər şair bir tərəfdən kədərlənir, dünyadan əl çəkib “üzlət” aləminə (bir tərəfə çəkilib təkbaşına oturma mənasında) sığınmağa can atırsa, digər tərəfdən zülm və haqsızlıqlar dünyasında özünü bütün çırkınlıqların fəvqündə tutur, sənətinə, qüvvəsinə, ideyalarının qüdrətinə, fənası olmayan bir bəqaya çatacağına o qədər inanır ki, bu hal onu sevindirir. Füzulinin “fikrincə, insan faydalı əməlləri ilə cəmiyyətə xeyir verməyi bacarmalı, bununla da özünü tanıtdırıb, etibarlı mövqə kəsb etməlidir. Əks təqdirdə onun varlığı kimsə tərəfindən hesaba alınmaz”.

Qeyd edək ki, “Füzulinin əsərlərindən xoşlanmayan adamlar” da olmuşdur. Şairin şeirlərindən danışan bəzi “tədqiqatçılar” şairin qəzəl və qəsidələrini “sönük”, “hissdən məhrum”, “yaxşı şeir vəsfinə layiq olmayan önəmsiz” əsərlər kimi qələmə verməyə cəhd edirlər. Təbii ki, fikirlərin elmi həqiqətdən uzaq olduğunu iddia etməyə kifayət qədər əsas vardır.

M.Füzulinin adı nəinki Azərbaycan, bütün Şərq və Qərb üçün doğma və əzizdir. Çünki Füzuli yaradıcılığı boyu xalqımızın ən nəcib duyğularını, yüksək və humanist əməllərini tərənnüm edən

əvəzolunmaz bir sənətkar, böyük bir insan olmuşdur. “Şair zaman-zaman oxunduqca həyat nəfəsi sətirləri insanı arif olub ömrün mənasını dərk etməyə, gözəlliyi duyub yaşamağa, dünya nemətlərindən həzz almağa çağırmışdır”. Bu mənada, pedaqoji fikrin fəxri olan dahi şair Füzulinin ədəbi-pedaqoji irsi Qərbi Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir.

Bu gün ariflərin könlündə yaşayan Füzulinin müxtəlif məzmunlu əsərlərində, qəzəl və şeirlərində estetik təsir imkanları Azərbaycanın korifey sənətkarları tərəfindən tərənnüm olunmuş və bu gün də tərənnüm olunmaqdadır. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Mirzə Məhəmməd Həsən, Cabbar Qaryağdıoğlu, Əbdül Həsən xan İqbal, Seyid Şuşinski, Bülbül, Xan Şuşinski, Mütəllib Mütəllibov, Sara Qədimova, Rübabə Muradova, Şövkət Ələkbərova, Zeynəb Xanlarova, Zülfü Adıgözəlov, Əbülfət Əliyev, Qulu Əsgərov, Mais Salmanov, Süleyman Ələsgərov, Hacıbaba Hüseynov, Yaqub Məmmədov, Ələsgər Abdullayev və digərləri toy-düyündə, ümumxalq şənliklərində, ağır-əziz məclislərdə Füzulinin “Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti candır”, “Nələndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd”, “Səfayi-vəsli-qədrin hicr ilə bimar olandan sor”, “Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım”, “Dün sayə saldı başımə bir sərvə-sərbülənd”, “Sərvə-azad qəddinlə mənə yeksan görünür, Nəyə sərgəştə olan baxsa xuraman görünür”, “Pənbeyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənəm”, “Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər mənə”, “Saqiya, cam tut ol aşiqə kim qayğuludur” və s. kimi qəzəllərini muğam və təsniflərdə sevə-sevə, duya-duya, ilhamla oxumuşlar.

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması neçə-neçə müğənninin səhnə sənətində, habelə muğam ifaçılığında kamilləşməsi yolunda bir məktəb, yarış səhnəsi olmuşdur. Yaradıcılığı ümman dolu olan Məhəmməd Füzulinin pedaqoji ideya və görüşlərinə ulu öndər Heydər Əliyev belə dəyər vermişdir: “Biz bu gün də, gələcəkdə də öz həyatımızda, öz işimizdə Füzulinin yaratdığı mənəvi dəyərlərdən istifadə edərək xalqımızı xoşbəxt gələcəyə aparacağıq”.

Sonda belə nəticəyə gəlirik: Məhəmməd Füzuli əsərlərində təlim-tərbiyə haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. O, təhsilin əsası kimi savad təliminə ciddi fikir verilməsini tələb edirdi. Hesab edirdi ki, ibtidai təhsil dövründə şagirdlər savadlı yazmağa, yaxşı nitq mədəniyyətinə və “sözü mərifət geyimi ilə təqdim etməyə” alışmalı, müvafiq bacarıq əldə etməlidirlər. Bu keyfiyyətlər olmadan verilən təhsil maarifə qarşı baltaya çevrilir.

Füzuliyə görə elmə, biliyə sahib olmağın əsas yeri məktəbdir.

Məhəmməd Füzuli əsərlərində elmə yüksək qiymət verir, onu insan mənəviyyatını, ləyaqətini yüksəldən, insan azadlığına kömək edən bir vasitə hesab edərək yazırdı: “Elmdir bəis rifayət xalq” (Xalqın rifahı elmdədir).

Füzuliyə görə elmin yolu daşlı-kəsəklidir. Onun sahibi olmaq üçün səy göstərmək lazımdır. Bu yolda daha çox səy göstərən insanın dəyəri də yüksəkdir. Elmə yüksək qiymət verən Məhəmməd Füzuli belə hesab edirdi ki, elm nadan əllərə düşməməlidir. Onun nəticələrindən insanlar bəhrələnməlidir.

Özünü tanıyan Tanrısını da tanıyar – görüşündə olan Məhəmməd Füzuli “Hədiqətüs-süəda”, “Məsələ ül-ətiqad” və s. kimi dini əsərləri ilə Ulu Tanrını, Məhəmməd Peyğəmbəri, Həzrəti Əlini və onun övladları imam Həsən və imam Hüseyni mədh etmiş, onları humanist ideyalar carçısı adlandırmışdır;

Məhəmməd Füzulinin əxlaqi fəzilətlərə verdiyi yüksək qiymət bu gün də öz tərəvətini itirməmişdir;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mənbə: Misir Mərdanov. Azərbaycanın təhsil tarixi. “Təhsil” nəşriyyatı, 2011-ci il. Bakı, I cild, 295 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri(birinci cild). Bakı-1988
3. Qəzənfər Paşayev. Sənət düşüncələri. Bakı-1997.
4. www.imm.az saytına istinad.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ DÜHASI

Sabir Məmmədov

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti

vilayetmemmedov1980@mail.ru

Cəfərov Fəzil Tatarxan oğlu

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti

faziljafarov@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə XVI əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dühası Məhəmməd Füzulinin elmi, dünyagörüşü, poeziyası ilə ədəbiyyatımızı bəzəyən mütəfəkkir bir şəxsiyyətdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan böyük düha olduğu məqalədə şərh olunmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, düha, şair, mütəfəkkir, poetik dünya.

Məhəmməd Füzuli (1494 – 1556) – Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük klassiklərindən biri, dünya ədəbiyyatının görkəmli şairi və mütəfəkkiridir. O, həm də Türk, Ərəb və Fars dillərində şeirlər yazaraq zəngin və unikal bir poetik dünyaya imza atmışdır. Füzuli, xüsusən, 16- ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm yer tutan və “füzuli dühası “ olaraq tanınan bir şəxsiyyətdir. Füzulinin poetik dünyasında əsasən bir neçə mühüm istiqamət mövcuddur. İlk növbədə, şairin əsərlərində məhəbbət və insanın mənəvi dünyası ön planda olmuşdur. Lirikaya, xüsusilə “Leyli və Məcnun “ adlı əsərində, o sevgi və tənhalığın dərin fəlsəfi məqamlarını tədqiq etmişdir. Bu əsər, sadəcə, məhəbbət dastanı olmaqla qalмайıb, həm də insanın mövcudluğunu, əzablarını və həqiqəti axtarışını simvolizə edən bir fəlsəfi əsərdir[1:2].

Füzuli, Hənəfi məzhəbinə mənsub olsa da onun əsərlərindəki dünya görüşü və fəlsəfi baxışları daha geniş bir əhatə dairəsinə malikdir. O, həm dini, həm də fəlsəfi aspektləri birləşdirərək insanın daxilindəki mənəvi dərinliyi açmaq istəyib. Füzulinin şeirlərində bir çox zaman “içki”, “ meger”, “şarap” kimi simvollarla qarşılaşırıq, bunlar isə insanın həqiqətə yaxınlaşma yolları olaraq təqdim olunur.

Füzulinin həmçinin, Allahın mövcudluğuna, insanın onunla birləşməsinə dair dərin düşüncələrə yer verib. Onun poeziyasında sufi təsəvvüf ənənələrinin izləri açıq şəkildə görünür. Bəzi əsərlərində ruhun təmizlənməsi və Allahla birləşməsi ideyası, insanın mənəvi yolculuğunda ən yüksək hədəfi ifadə edir[3:4].

“Bir gün ki, dey əlamətin etmişdi aşikar” qəsidəsində əks olunmuşdur:

Bir gün ki, dey əlamətin etmişdi aşikar,

*Tutmuşdu üz füsürdəliyə təbi-ruzigar.
Badi-xəzan yetib hərəkəti-şəni ilə,
Hər yan dirəxt rəxtini etmişdi tarimar.
Sərsər hücumu qarətə-bustanə əzm edib,
Əslilə qoymamışdı ağaclarda bərgü bar.
Bərgini şaxi-gül yelə vermişdi sərbəsər,
Yəni təcəmmülünə cahanın nə etibar?!
Təyy qılmış idi səbzə bisatını busitan,
Yəni ki, mötəbər degil əsbabi-müstəar.
El böylə fəsilərdə təmənnayə-künc edər,
Mən eylədim səba kimi gülşən yana güzar.
Bir bağə düşdü rəhgüzərim gördüm onda cəm,
Tərtibi-eyş qılmağa əsbab hər nə var.
Dolmuş qədəh şərab ilə gəlmiş araya kim,
Gər lələ getdi isə, mənəm şəmi-lələzar.
Minayi-səbz lütfə durmuş əyağə kim,
Gər qönçə fani oldu, mənə ömri-payidar.
Gəlmiş kəbab dövrə və söylər ki, ey qədəh,
Hərgiz tutarmı xidməti-yaran edən qərar?
Hər türfə nəxt bərgi-xəzan ilə bağlamış,
Meyli-imarət eyləyibən taqi-zərnigar.
Yığmış fəzayi-bağə xəzan bərgi xiştlər,
Guya həva hücuminə tutmaq dilər həsar.
Əlqissə, ol bisatidə mən gərmi-şövq olub,
Aldım mətai-zövq, verib nəqdi-ixtiyar.
Oldum təmam qərqeyi-dəryayi-şövqü zövq,
Dutdum təriqi-rabiteyi-əqldən kənar.
Hər dəm bir iltifatə fəda eylədim xirəd,
Hər ləhzə bir həvəsdə nisar eylədim vüqar.
Hər kim əyağ sundu mənə, mən ayağına
Cinsi-həvasü nəqdi-xirəd eylədim nisar.
Ərvahi-qüds bəzmi imiş, onu bilmədim,
Mən məstü bixud oldum, olar qaldı huşiyar.
Bişmiş düşmüşəm mütəğəyyir mizaj ilə,
Qafil ki, leyldirmi keçən dövr, ya nəhar.
Olmuş hücumu-hadisədən huş münhəzim,
Qılmış səfayi-əql meyi-tirədən firar.
Bir ləhzeyi ki, seyyəli-idraki-müstəqim,
Nagəh götürdü ayineyi-təbdən gübar.
Açdım gözümü görmədim ol bəzmdən əsər,
Həqqə budur təbiəti-dünyayi-bimədar.*

*Qılmaz qamu qəziyyədə əmrinə müstədam,
Olmaz cəmi-əmrə bünyadi üstivar.
Gördüm yerim fəzayi-bisati-sürur ikən,
Olmuş məziqi-məzbəleyi-əczü inkisar.
Həmsöhbətim cəmaəti-əhli-qəbul ikən,
Olmuş nədimü həmnəfəsim neçə murü mar.
Cismim cəfayi-şiddəti-bərd ilə natəvan,
Başım bəlayi-hadisə daşıyla səngsar.
Əhli-cəfa tənimdə olan kisvətim alıb,
Qoymuş məni bürəhnəvü lərzənü xarü zar.
Nə bir rəfiq kim, ola ol dəmdə dəstgir,
Nə bir ənis kim, ola ol qəmdə qəmgüsar.
İyzəd üzümə bağlamış əbvabi-rəhmətin,
Yəni budur nəhayəti-üsyani-badəxar.
Çox badə bəzmi-dövrə nuş etmişəm, vəli,
Mən hiç meydə görməmişəm bu sifət xumar.
Həm zillət ilə dərgəhi-xaliqdə münfəil,
Həm heyrət ilə xəlq arasında şərmsar.
Dövrənə eylədim bu müsibətdə etiraz:
Key çərxi-bimürüvvətü bəd əhdi-nabəkar.
Bir ömrdür ki, məcməi-əhli-kəməldə,
Eyşü nişat ilə içirəm cami-xoşgüvar.
Hərgiz özümü görməmişəm böylə bişüur,
Hərgiz özümü görməmişəm böylə xakisar.
Meyxanələr mücaləsətindən alıb sürur,
Mey təbimə olurdu fərəhbəxşü sazigar.
Hala nə vaqə oldu ki, verdin bu gün mənə,
Nöqsani-irzü malü şikəsti-təni-fikar?
Dövrən cavab verdi məni-natəvanə kim:
Ey xəstə! Bu müsibətə səbr eyləgil şüar!
İyzai-cismü can nəsihətdürür sənə,
İdrak əhlisən, bu nəsihətdən etmə ar!
Aldanma mey nişatinə vü demə dəmbədəm
Kim, nişə böylə onu hərəm etdi girdkar?
Hər əmrü nəhyə ibrət ilə etibar qıl,
Hər işdə etibari şüar eylə zinhar!
Dəf oldu ol müsibətü ondan əyan olan,
Təhqiqi-sirri-hikməti-həq qıldı payidar.
Gər getdi rəxt, nəxl kimi qılma iltirab,
Səbr et kim, küdurətə həm yoxdur etibar.
Bu rəsmdir, bürəhnə olub qışda hər dirəxt,*

Təcdidi-kisvət eyləmək əyyami-növbəhar.
Sən həm nihali-növrəsi-gülzari-eşqsən,
Gər getdi bərg, xatirinə yetməsin qübar.
Kəsmə bəhari-lütfü kərəmdən ümidini,
Təcdidi-rəxti-tazəyə olgil ümidvar.
Cüzi xəsarət ilə məlul olma, şükr qıl,
Bəg xaki-dərgəhinə fəda böylə səd həzar.
Bu bəhri-niylgun min mövc hər saət əyan eylər,
Ülül-əbsarə bir-bir kəşfi-əsrari-nəhan eylər.
Nişani-kəsrəti-əşya dəmadəm əhli-təqlidə
Rümuzi-nükteyi-tövhibi-həq xatirnişan eylər.
Bəyani-macərayi-masələf hal əhlinə bir-bir
Zəbani-halilən keyfiyyəti-qüdrət bəyan eylər.
Tənəümdə qürurü fəqrdə hirmən şüar etmə
Ki, hikmət bu iki halətdə xəlqi imtahan eylər.
Verür fəqr içrə şükr əhlinə qədri-Musi-yi-İmran
Tənəüm içrə tərək əhlin Süleymani-zaman eylər.
Xoşa ol kim, bilib fəqri tənəüm, mülki-dünyanın
Yoxun eylər təsəvvür var, varın yox güman eylər.
Ziyanü sudini dəhrin fəna fəhm eyləyən arif,
Həyatın sud sövdasilə sərf etsə, ziyan eylər.
Yamanlıq, yaxşılıq keyfiyyətin məlum edən aqıl,
Yamanlıq edənə yaxşılıq etməzsə, yaman eylər.
Fələk guya dəgil əhli-fərasət kim, fəna əhli
Cəfasından onun peyvəstə fəryadü fəğan eylər.
Mən ondan istəram təzimü təkrimü təvanalığ,
Məni gün-gündən ol zarü zəifü natəvan eylər.
Tənəümdə zəfərdən bir üstüxan qalmış durur, gərdun
Müdam ol üstüxani qəm xədənginə nişan eylər.
Nəçün kim xakidani-ələmi-süflidə adətdir,
Kəmandar ox atan saət nişanın üstüxan eylər.
İrəşməz kimsədən əhvalimə feyzi-nəzər, bəs kim
Məni zəfi-bədən daim nəzərlərdən nihan eylər.
Könül viranəsin məmur qılmaq qəsdinə çeşmim,
Üzarim üstünə cədvəl çəkib, sular rəvan eylər.
Bieyni eylə kim, cədvəl çəkib sular qılıb cari,
Əmiri-kamiran viranə yerlər abadan eylər.
Məhi-ovçı-səxa Əlvənd bəg, kol mədələt pişə
Ki, ədli hər zaman ruhi-rəsuli şadman eylər.
Zəhi saleh ki, daim iqtidayi-əmri-mərufun
İtaət əhlini asibi-duzəxdən zəman eylər.

*Ona qılsın itaət buyruğıylən eyləsin taət.
Qiyamət vaxtı hər kim meyli-güzləri-cinan eylər.
Verir Quran yerinə sihhəti-taət əgər zahid,
Namaz içrə duayı-dövləti virdi-zəban eylər.
Əgər təlim versə surəti-divarə əhli-dil,
Qılıb kamil qamu mənidən onu nüktədən eylər.
Əya pakizə əxlaqü fəlakqədrü mələksiyərət
Ki, hər nakamə yetsə, iltifatın kamiran eylər.
Bahar əyyaminə gər feyzi-əxlaqın əsər salsə,
Havasini qılır canbəxşü əbrin dürfəşan eylər.
Xəzan fəslini gər təbi-lətifin tərbiyə qılsa,
Tökər altun vərəqlər adını bərgi-xəzan eylər.
Kəməli-himmətin çün mülk təmirinədir sai,
Qamu səhraləri, əlbəttə, bağü busitan eylər.
Bu gündən sonra qalmaz hiç viran mülk, heyranəm
Ki, ciğd abad yerdən qaçsa xanda aşiyən eylər.
Bu gündən sonra səhralər olur mərdümnişin, yarab,
Əgər vəhşi gəlib ram olmasa, qanda məkan eylər?
Verir təmir mülki-bayirə barani-ehsanın,
Nəçük kim, abi-Xizr əmvati həyyi-cavidan eylər.
Sənə taət yetər ancaq bu kim, daim həvadisdən
Xələyi q hifzini məhruseyi-əmnü əman eylər.
Xudavənda, sənə mənsubdur əhkami-şəriyyə
Nəçük gərdun mənə dövründə cövri-bigəran eylər.
Nə heyf etdim ona kim, dönə-dönə heyf alır məndən,
Nəsin öldürmüşəm kim, ləhzə-ləhzə qəsdi-can eylər?
Günahsız bağrımı qan eylədi, caizmidir beylə
Rizayi-həqq üçün bir sor ki, nəhəqq nişə qan eylər.
Füzulidən götürmə sayeyi-əltafü ehsanın,
Kəməli-ədlini zikr ilə məşhuri-cahan eylər.
Ümidim var kim, ta asimandır dövrən dair,
Sənin rəyincə olsun dövrələr kim, asiman eylər.*

Füzulinin ən məşhur əsərlərindən biri “Leyli və Məcnun” dastanı olmaqla yanaşı, digər mühüm əsərləri də mövcuddur. Bunlardan bəziləri:

1. “Divan” – Füzulinin şeirlərinin toplandığı əsərdir. Bu əsərdə şairin həm qəzəl, həm də rübailərindən istifadə etdiyi mükəmməl poetik nümunələr yer alır. Füzulinin Divanında həm sevgi, həm də insanın həyat və ölüm mövzuları dərinlən işlənib.

2. “Füsüs al- Həkim”-Şairin təsəvvüf fəlsəfəsinə aid əsəri olub, burada o, insanın mənəvi inkişafı ilə bağlı düşüncələrini və təlimlərini ifadə edir. Əsərin adı “Hikmətlər Xülasəsi “ mənasını verir və burada İslam filosoflarından olan İbn Ərəbi’ nin təsəvvüf nəzəriyyələrinə istinad edilir.

3. “Süheyl və Nürax”-Bu əsər, bir tərəfdən,mənəvi,digər tərəfdən,həqiqət axtarışı ilə bağlı mürəkkəb düşüncələrə işarə edir.Əsərdəli iki obrazın dialoqları,insanın özünü tapma və təkmilləşmə yolundakı mübarizəsini əks etdirir.

Füzuli,ədəbi üslubunun zənginliyi ilə tanınır.O,dil və ifadə ilə bağlı sərhəd tanımır,bir çox dövrün ədəbi ənənələrini öz əsərlərində birləşdirir.Əsərlərində bədii vasitələrdən ,xüsusən metaforlar və simvollarından istifadə etməklə ,anlamanın çox qalılığını vurğulamışdır.Həmçinin,şairin dilindəki ritmik və melodik xüsusiyyətlər ona xüsusi bir poetik cazibə bəxş edir.

*Ey xoş ol günlər ki, rüxsarın mənə mənzur idi,
Çeşmi-ümmidim çirağı-vəslədən pürnür idi.
Qürb şövqi afiyətbəxşi-təni-bimar idi,
Vəsl zövqi rahətəfzayi-dili-məhcur idi.
İzzətim şəmi münəvvər, taleim əzmi qəvi,
Dövlətim hökmü rəvan, eyşim evi məmur idi.
Daməni-iqbalimə gərdi-təərrüz yetməyib,
Çeşmi-hasid çöhreyi-cəmiyyətimdən dur idi.
Adəm idim, qürbi-dərgahında bolmuşdum qəbul,
Mənzilim cənnət, meyim kovsər, ənisim hur idi.
Bəxt mətlubim müyəssər qılmağa məhkum olub,
Dəhr əsbabim mühəyya qılmağa məmur idi.
Hər dua qılsam təvəqqüfsüz olurdu müstəcab,
Hər təmənnə eyləsəm, ehimalsız məqdur idi.
Hicr vəhmindən yetirməzdim küdurət könlümə,
Gərçi dövrünün müxalif gəzməgi məşhur idi.
Nola gər salsa Füzulini qəmi-hicranə çərx,
Vəsl əyyamında ol qafil ikən məğrur idi.*

Şair “Ey xoş ol günlər ki, rüxsarın mənə mənzur idi” qəzəlindədə bu poetik vasitələrdən istifadə etmişdir[5:6].

Füzuli, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil,bütün İslam dünyasında və Şərq poeziyasında mühüm izlər buraxmış bir şəxsiyyətdir.Onun poeziyası,həyatı və düşüncələri insanın mənəvi axtarışının ,sevginin və tənhalığın dərinliyini nümayiş etdirir.Füzuli dühası,ədəbiyyatımızın ən qiymətli mirası olaraq,bu gün də böyük bir təriflə öyrənilir və təhlil olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Məhəmməd.Füzuli.Əsərləri,VI cildə , “Şərq-Qərb”, Bakı-2005.
- 2.M.C.Cəfərov.Füzuli düşünür, Bakı-2019 .
- 3.Əliyar Səfərli,Xəlil Yusifli,Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi,Bakı-2008 .
- 4.Sabir Əliyev .Füzulinin poetikası ,Bakı:Yazıçı ,1986.
- 5.Füzuli “Bəng və Badə”, Bakı:Azərənşr , 1993.
- 6.Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası(kitablar seriyası) III cild.
- 7.Səlim Rəfiq Rəfioglu ,Füzuli.Bakı: Elm və təhsil, 2019.

FÜZULİ YANGISI ZAMANIN, DÖVRÜN HARAYIDIR

Əli Əliyev

**“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dos.v.i.e.
eli.eliyev.54@mail.ru**

Xülasə: Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə incilər bəxş etmiş Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Orta əsrlər zamanəsinin ictimai dərdlərini təkrarolunmaz sənətkar bacarığı ilə cahana bəyan etmişdir. Bu məqalədə isə zamanəsinin ictimai dərdlərinə yangıyla haray çəkib əlac axtaran Füzulinin lirik şeirləri əsasında müasir prizmadan yanaşib dəyərləndirmələr aparmaqla şairin spesifik sənətkar olduğunu bir daha vurğulamışıq. Füzulinin əsas etiraz hədəfi dövr, zamanə və iqtisadi quruluşdur. Füzuli uzaqgörənliyini və xalqla vəhdətdə olduğunu, xalqın arzu, istəkləri ilə şərik olduğunu oxuculara yeni aspektdə çatdırmaq məqalənin elmi yeniliyidir.

Açar sözlər: Füzuli uzaqgörənliyini, Füzuli yangısı, Füzuli harayı, xalqın arzu.

Dahi Azərbaycan şairi, dünya şöhrətli Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı bütün dövrlərdə aktual əhəmiyyət kəsb etmiş və sevilə-sevilə oxucu marağına səbəb olmuşdur. Odur ki, XXI əsrdə də Məhəmməd Füzuli diqqət cəlb etmiş, sevimli Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən qiymətləndirilərək 530 illik yubileyinin keçirilməsi barədə fərman imzalanmışdır. Odur ki, bu məqalədə Füzulinin xalqla vəhdətini göstərməyə çalışdım.

Müasir baxış pizmasından yanaşib Füzulini dəyərləndirmək əsas məqsəddir. Füzuli uzaqgörənliyini və xalqla vəhdətdə olduğunu, xalqın arzu, istəkləri ilə şərik olduğunu oxuculara yeni aspektdə çatdırmaq məqalənin elmi yeniliyidir.

Tarixin yaddaş salnaməsinə əbədi hopmuş dahi Füzuli Azərbaycan xalqının təkrarolunmaz şəxsiyyətlərindəndir. Onun dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi (üç dildə: Azərbaycan, ərəb və fars) divanı, on dörd orjinal əsəri və iki tərcüməsi bu gün də müasirliyini itirmir, qəlbləri oxşayır, ürəkləri fəth edir.

Füzulinin böyüklüyü, XVI əsrdə xalqımızın ağır dərdlərini duyması və bu dərdlərə yana-yana ağlamasındadır. Bu yangı insanları bədbinləşdirmir, mübarizəyə ruhlandırır, dərdlərə dərman arayır. Füzuli yangısı və bu yangıdan doğan Füzuli harayı qəlbləri coşdurur, yaddaşlarda silinməz iz qoyur. Füzulini düşündürən, onu əbədi yangıya qovuşduran öz xalqının nisgilli taleyi və ağır dərdləridir:

*Bu qəmlər kim mənim vardlr, bəyirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar.*

Yəni, Füzuli bəyan edir ki, mənim qəmlərimi dəvənin başına qoysan, dəvə nazilib iynənin ulduzundan keçər, o, zaman cəhənnəm əhli cənnətə düşər. Füzuli bəlağətli hikmətlə dərdlərinin böyüklüyünü göstərmək üçün belə bir obrazlılıqdan, mübaligədən istifadə etmişdir.

*Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan etdiyimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdiyimdəndir. [1, səh.55].
Və yaxud:
Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşməni qəvi, tale zəbun. [1, səh.136].*

Füzuli acı-acı şikayətlənir, ancaq bu etiraflarda yanar qəlbin çırpıntıları duyulduğuna görə burada mübarizlik, barışmazlıq vardır. Füzulinin əsas etiraz hədəfi dövr, zamanə və iqtisadi quruluşdır:

*Qönçə kimi yəm, mənə pərişan,
Ağzım tutulub, içim dolu qan.*

“Şikayətnamə” əsərində süründürməçiliyi, bürokratizmi ifşa etməklə, dövrün “rüşvət” bəlasına yoluxduğunu bir cümlə ilə aləmə bəyan edir və bu cümlə uzun əsrlərdən bəri atalar məsələsinə çevrilib xalqın dilində işlənməkdədir:

“Salam verdim rüşvət deyildir deyü almadılar”...[3, səh. 298].

Və yaxud:

“Leyli və Məcnun” poemasında Leylinin dili ilə dövr və zamanəyə qarşı etirazını belə ifadə etmişdir:

*Dövrən ki, mənə məzadə saldı,
Bilmən kim idi satan, kim aldı. [3, səh.5].*

Füzuli dövrə, zamanəyə qarşı etiraz səsinə ucaltsa da, o dövrdə yaşayan insanların zamanə əlində bir oyuncaq olduğunu və özünün də bu axarda əzab çəkdiyini qeyd etməklə bərabər yenə də həqiqəti söyləməyi özünə adət etdiyi üçün fəxr edir:

*Fəryad ki, oyunbaz gərđişi-dövrən
Hiylə qapısını açmışdır əlan.
Onun hər oyunu hiyləsiz deyil,
Görən qəsdə nədir bu oyunundan?! [4, səh.442].*

*Zəmanə fitnəsinə adət etmişəm nə edim?!
Edər zamanəyə tabe adamları dünya.
Könül həqiqətə daim cahanda talibdir,
Məcaz qeydinə bağlanmağa verərmə riza?!*

Və yaxud:

*Mən qəmə öyrənmişəm, biqəm mənə lazım deyil,
Qəmdə zövq olsa əgər, ol həm mənə lazım deyil. [4, səh. 47].*

Həmçinin Füzuli dərdlərə çarə axtarmağı, dərddə adət etməməyi təbliğ edir.

“Dərdə adət etmişik, axtarmırıq hərgiz dəvə” söyləyir.

Füzuli yaradıcılığını izlədikcə iki dərd əhlinin şahidi olursan. Biri eşq sərkərdəsi olan Füzuli (“Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim, Bir hübabəm ki, həvadən doludur pırəhənim.” 1, səh112.), o birisi isə xalqın ağır dərdlərinə ağlayan Füzuli. Hər iki Füzulini birləşdirən cəhət isə ağır dərdləri görmək və bu dərdlərə yanmaq bacarığının ən yüksək pilləsində formalaşan Füzuli duyumudur:

*Kimə kim dərdimi izhar qıldım istəyib dərman,
Özümdən həm betər bir dərddə onu mübtəla gördüm.*

Füzulinin dahiliyi ondadır ki, nədən və nə barədə yazırsa, inildəyir, sızıldayır, odlara qalanır. Yanar od olub zəbanə çəkir. Yandırır, etiraz edir. Lakin özü-özünə dahi demir. Daim narahatdır, özündən narazıdır:

*Ömrüm nə mənasız, nə hədər keçdi,
Sənətdən hələ çox bixəbər keçdi.*

Füzuli sevir, sevilir və sevdilir, dərk edir, dərk olunur və dərk etdirir. Füzuli lirikasının təsir qüdrəti məhz bundadır:

*Cananı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər. [1, səh.56].*

Füzuli lirikası onun eşq sərkərdəsi, qəzəl ustası, təriqət aşığı olduğunu dünyaya bəyan edir.

Biz xalqımızın tarixən ağır dərdli olduğunu və uzun əsrlər boyu talan-qarət olunub, işgəncələrə məruz qaldığını lazımınca dəyərləndirib, əks etdirə bilmirik. Bu baxımdan məsələni dərk etməli və bütün fəaliyyət sahələrində ağır dərdlərimizi əks etdirib dünya miqyası səviyyəsində təbliğ etməliyik. Belə bir üsul mübarizə ruhunu artırır, düşmənlərə qarşı barışmazlıq tərbiyə edər, yaddaşsızlıq, unutqanlıq bələmizə son qoyar.

Biz Babəkin, Nəsiminin dözümlülüyünü deyil, ona edilən zülmün dərəcəsinə, işgəncənin ölçüyə sığmazlığını təbliğ etməliyik. Çünki yersiz dözümlülük, səbirli olmaq ideyasının təbliği köləlik fəlsəfəsindən irəli gələn haldır. Bu köləlik fəlsəfəsini təlqin edən min iki yüz il xalqımızı əsarətdə saxlayan ərəb-fars xilafətində, 70 il rus imperiyası daxilində axtarmaq lazımdır.

Xeyir elə həmişə xeyirdir, işin şərx başını fikirləşmək lazımdır. Odur ki, müdriklərimiz Füzulini dərk etməyənlərə, onun yalnız sevən bir aşiq olduğunu başa düşənlərə qarşı sanki bir ittiham kimi demişlər:

*Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı,
Dedilər:--bəxtəvər yaylağa çıxdı.*

Füzuli yangısını, Füzuli harayını Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” kitabında özünəməxsus şəkildə belə şərh etmişdir:

*“Hər tərəf əkslərimdir görünən, ya yığılıb
Gəldi su xəlqi sirişkim nəzzarəsinə.*

Şair göstərir ki, mən o qədər göz yaşı tökmüşəm ki, ətrafım dənizə dönmüş. Hər yana baxanda gözümə görünən suya dönmüş əkslərimdir, yoxsa su adamları mənim göz yaşımın tamaşasına gəlmişlər?!” [2. Səh.285].

Doğrudan da, biz 530 yaşlı karifeyin göz yaşlarından yaranmış bir cazibədar möcüzə dənizini seyr edərək, inci seçib, dürr arayırıq, ona görə də Füzuli kimi dühanı müasirlik prizmasından yanaşib, araşdırma aparmağımız daha məqsədəuyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli dünyasını müasir baxış prizmasından seyr etməklə bərabər, bu xəzinənin XVI əsrin çərçivəsində dövr, zamanə olayları olduğunu da unutmamalıyıq. Füzulinin öz sözləri ilə bunu belə tamamlamaq olar:

*Gərçi əhduhü möhnətim çoxdur,
Hiç kimdən şikayətim yoxdur,
Taleimdir mənə cəfa yetirən,
Hər bir anında min bəla gətirən.
Yoxsa dərgahi-padişahi-zaman....
Ola payəndə ta zəmani-qiyam. [1, səh.359].*

Göründüyü kimi dövr-zaman içində inləyən, sızlayan Füzuli bu zamanın dəvasını onun dəyişilməsində və gələcəkdə arayır. Belə təsəvvür etmək olar ki, müasir dövrümüz Füzuli ideyalarının nəticəsidir.

Həmçinin yuxarıdakı Füzuli misraları aşağıda söylənilmiş xalq hikmətindən doğan ideyanı xatırladır. Xalq çağırış edir:

*Haray ellilər haray,
Şana tellilər haray,
Dəhnəni sel aparıb,
Əli bellilər haray!*

Füzuli bu möhnətdə heç kimdən şikayəti olmadığını, “Taleimdir mənə cəfa yetirən” deməklə, sanki aşağıdakı xalq hikmətinin cavab bəndini söyləmişdi:

*Haray elli neyləsin,
Şana telli neyləsin,
Dəhnə çürük çıxıbdır,
Əli belli neyləsin!*

Şərh və izahlardan göründüyü kimi XVI əsrin qaranlıq dünyasından ürək yanğısı ilə bu günə səslənən, sanki bu günkü müstəqilliyi görən və arzulayan Füzuli ideyaları bu gün Vətənimizdə çiçək açmışdır. Müstəqilliyi bizə bəxş edən igid, cəsur oğullarımızla fəxr etdiyimiz kimi, Məhəmməd Füzuli xislətli karifey sənətkarlarımızla da qürur duyuruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzuli, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1992.
2. Məhəmməd Füzuli, Əsərləri(I cild), Bakı, 2005.
3. Məhəmməd Füzuli, Əsərləri(II cild), Bakı, 2005.
4. Məhəmməd Füzuli, Əsərləri(III cild), Bakı, 2005.
5. Həmid Araslı, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan, 1958.

FÜZULİ YARADICILIĞINDA ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR

Fəridə Mikayılova

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli öz əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərə yüksək qiymət vermişdir. Füzuli həyat və cəmiyyət hadisələrini dərinlən təhlil etmiş, yaşadığı mühitin çatışmazlıqlarına qarşı öz etiraz səsinə ucaltırmışdır.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə ölməz sənətkarın 500 illik yubileyinin keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında keçirilən dünya miqyaslı möhtəşəm sənət və mədəniyyət bayramı olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı klassik ədəbi-mədəni irsə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Açar sözlər: Qəzəl, qəsidə, ümumbəşəri, çağdaş, bədii irs, riyakar, humanizm

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Məhəmməd Füzulidir. Dahi şair Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyətini diqqətlə öyrənmiş, zəngin və çoxcəhətli bir irs

yaratmışdır. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində Şərq şeirinin müxtəlif şəkillərə malik əsərlər yaradan Füzuli hər şeydən əvvəl dərin humanizmi, ümumbəşəri dəyərlərə yüksək qiymət verməsi ilə seçilir. Onun şeirlərində xalqın nəcib qəlbi, müqəddəs arzulanan əks olunmuşdur. Şairin yaradıcılığında sevgi, məhəbbət mövzusu özünəməxsus yer tutur.

Füzuli şeirində məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, dostluq, mehribanlıq, fədakarlıq, səmimiyyət yaradan müqəddəs qüvvədir. O, insana gözəlliyi duymağı, dərk etməyi öyrədir, daxildən təmizliyə, şəxsi varlığından belə keçməyə, qorxmazlığa sövq edir.

Müxtəlif qəzəllərdən Füzuli məhəbbətinin ürfani-panteist məzmun daşdığına dair kifayət qədər misal göstərmək mümkündür. Sufizm, panteist fəlsəfi baxış Füzulinin aşiqanə qəzəllərinə dərin ümumiləşdirici məzmun, geniş fəlsəfi mahiyyət, alovlu üsyankar bir ruh vermişdir. Zamanın eybəcərliyini, yaşamağa qadir və layıq olmadığını, qabaqcıl ideallara həyatın və dünyanın həqiqi gözəlliklərinə düşmən kəsildiyini göstərmək vasitəsinə çevrilmişdir. Ürfan fəsləsi mövqedə duran mütəfəkkir sənətkar feodal orta əsrlərinin hər cür şeirini inkar etmiş, insana məhəbbət ideyasını irəli sürmüşdür.

Füzulinin məhəbbətni sadəcə adi məhəbbət adlandırmaq olmaz. Şairin məhəbbət anlayışı çox genişdir və onun mənəvi aləmini ifadə edən əsas amildir. Füzuli gözəlliyə, ayrı-ayrı gözəllərə, dostla, yoldaşla, ailəyə, təbiət gözəllərinə, ilahiyyətə—hər şeyə məhəbbət ibarətilə müraciət edir və öz səmimi duyğularını aşiq dəliliyi ilə ifadəyə çalışır.

Füzulinin azərbaycanca “Divanı”nda olduğu kimi, farsca “Divanı”nda da məhəbbət mövzusu ilə həyatın acılıqlarına qarşı etirazları da diqqəti cəlb edir.

Füzuli şeirlərində şəriət, təriqət və həqiqət yollarını işıqlandırmaq insan həyatının məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Ölçətməz sevgili olan Tanrını sevməyi, ilahi nuru qəlbimlə gəzdirib xəsis-riyakar, düşkün ehtiras və meyllərdən uzaqlaşdırmağı ündə şərt kimi qarşıya qoyur.

*Gəldi ol dəmkı, qılam canımı sana fəda,
Eylərəm ərzi-məhəbbət, qılam izhari-vəfa*

İslam dininin ümumbəşəri, humanist mahiyyəti və məzmununu şərh və təbliğ edən, sevdiren Füzuli eyni zamanda ciddi və dəbdəbəli bir üslubda əsər yaratmışdır. Onun “Hədiqətüs-süəda”-sı bədii baxımdan da diqqətəlayiq bir əsərdir. Dini-fəlsəfi məzmun ilə gerçək düşüncə və istəklərin unifikasiyası bu əsərin dil və üslubunda da, bədii ifadə tərzində də özünü göstərməkdədir.

Mütəfəkkir şair islam dinini tənqid etməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, dini təmsil edən ruhani aləmini elə kəskin ifşa və inkara girişir ki, şeir həmdə dinin tənqidi kimi səslənir. Füzuli nə qədər dindar olsada adi müsəlman deyildi. O, panteist filosof idi. Onun ruhaniliyi tənqidində panteist filosofun, mütəfəkkir şairin dinə, onun nümayəndələrinə yeni şəkildə baxmaq meyili vardır. Füzuli ateist olmasa da, adi dindar deyildir.

O, islam dininin insanpərvərlik görüşlərini, onun əxlaqi mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inamlarını təbliğ edir. Quranın dini, milli və irqi-ayrı seçkiliyə qarşı yönəldilmiş ayə və surələrini, müdrik hikmətamiz kəlamlarını yeni bədii vüsətlə qələmə alır. Füzuli şəhidlik deyəndə insanın əməlpərvərliyini, məsləkdaşlığını, mənəvi-ruhi yetkinliyini ön plana çəkir, şəhidliyi cismani ölüm, mənəvi qələbə yolu kimi göstərir. Şairə görə şəhidlik özünü qurban vermək qabiliyyəti, məslək yolunda fədakarlıq, insanın mətinliyi, iradə, sərbəstliyi, şəxsiyyət bütövlüyü və mənəvi paklığı

deməkdir. Azadlıq uğrunda qurban verməyi bacaran xalq ən kamil və ən müdrik bir xalqdır.

Şairin məşhur əsərlərində irəli sürülən mütərəqqi fikirlər, onun humanizmi, orta əsr istibdadına, feodal zülmünə, geriliyə qarşı etirazları lirik şeirlərində də çox aydın bir dil ilə ifadə olunmuşdur.

Füzuli, açıq şəkildə olmasa da, yeri gəldikcə, dövrünün cahil, xalqı və vətəni düşünməyən, onun qeydinə qalmayan hakimlərinə qarşı çıxır, öz etirazlarını çox zaman beytlərarası ifadə edərək oxucunu ayılmağa, zülmə, əsarətə nifrət bəsləməyə çağırır. Şairin poeziyasındakı məhəbbət insanın mənəvi cismani azadlıq tələbləri ilə üzvü surətdə bağlıdır. Füzuli məhəbbət aləmində, qəlb aləmində azadlıq tələb etdiyi kimi, yeri düşdükcə, cəmiyyətin də azadlığının böyük nemət olduğunu həsrətlə söyləyir:

*Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyin,
Hani bir sərv bu aləmdəki vardır səməri. [3, səh.40]*

Orta əsrin ağır, sıxıcı həyatını dəyişmək, insan azadlığını zəncinəyən buxovlan qırmaq iqtidanna malik olmayan Füzuli azadlığı məhəbbət aləmində, könül aləmində tapır. İnsanın yalnız burada, bərabərlik aləmi adlandırdığı eşq fəzasında xoşbəxt olacağını təsəvvür edir.

Füzulidə məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdıran müqəddəs bir qüvvədir. Dostluq, mehribanlıq, səmimiyyət məhz məhəbbət əsasında yaranır. Məhəbbət elə bir qüvvədir ki, insanı öz şəxsi mənfəətlərindən əl çəkməyə, ümumi mənfəət üçün canından keçməyə sövq edir. Füzuli məhəbbətin şəxsi əlaqələrdə mühüm rol oynadığını göstərir.

O qitələrdən birində deyir:

*Ey ağıl sahibi, unutma bunu,
İki kəsdən sənə çətinlik olar,
Biri odur ki, sevməyi o səni,
Hər görəndə olur səni bazar.
Hər ikisi odur ki, qəlbin onu
İstəmir görməyin olur naçar. [2. səh. 7]*

Füzulinin dinə, ilahiyyətə olan münasibəti də məhəbbət məfhumu altında verilmişdir. Onun qəzəllərin də Allah və müqəddəs şəxsiyyətlər həmişə səmimi bir şəkildə xatırlanır.

M.Fizuli Allahın əlçatmazlığını, ululuğu və yüksəkliyini habelə dərkəilməzliyi və bilmək olmazlığını ürəkdən duyur, dini şərəf və mənliyi uca tutmağı insanın müqəddəs vəzifəsi sayırdı. Eyni zamanda məslək və imanda sərbəstliyi, vicdan azadlığı və fikir hürriyyətini kor-koranə zehniyyətə, itaətkarlığa qarşı qoyur, dini-ruhani müdrikliyi yüksək tutaraq ilahi və səmavi gözəlliyə, ilahi mənə və qüdrəti duyub dərk etməyə çağırır.

Şairin qəzəllərində üstüörtülü, eyhamla irəli sürdüyü fikirlər, qitələrində açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. O, burada əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərdən açıq danışmış, xüsusən hakim təbəqəyə olan münasibətlərini aydın ifadə edərək, özünün yoxsullar şairi olduğunu göstərmişdir. Qitələrinin birində şair dövrünün ayrı-ayrı təbəqələrini çox məharətlə xarakterizə edir. O, deyir ki, “Padşah məmləkətlər fəth etmək, özünü qorumaq, düşməni məğlub etmək üçün ordu və xidmətçilərdən minnət çəkir. Ona yaxın olanlar isə yüksək mənəb əldə etmək üçün padşahdan məşəqqət çəkirlər. Məmləkəti, varlıları çoxlu pul qazanmaq üçün padşaha yaxın olanlara xidmət edir, onların nazını çəkirlər. Qənaət sahibi olmayan yoxsullar da bir tikə çörək üçün varlıların qapısında köpəklərlə vuruşmaq məcburiyyətindədirlər. Qənaətkar olub bir guşəyə çəkilənlər isə yoxsulluq

ucundan bir tikə çörək üçün əzab və izzət içərisindədirlər. [2, səh.7]

Həyat və cəmiyyət hadisələri həmişə Füzuli şeirinin diqqət mərkəzində olmuş, çağdaşı olduğu zamanın kəm-kəsirləri şairi ömrü boyu düşündürmüşdür və yaradıcılığının bütün mərhələlərdə o, yaşadığı mühitin yaralarına qarşı öz etiraz səsinə daim ucaltmışdır. Təmasda olduğu həyatda qarşılaşdığı acı səhnələr: qanlı müharibələr, çəkişmələr, əhkamçı həyat tərz, riyakarlıq, hərislik və hiylə şairin ideal əxlaq kodeksi ilə tam ziddiyyət təşkil edir. O, öz böyük sələfləri kimi sənətinin qüdrəti ilə dövlətin başında duranlara təsir etməyə, onları haqq-həqiqət yoluna, istiqamətləndirməyə səy göstərir, istedad və bacarığını bu işə səfərbər edib bəzən yumor, bəzən acı tənqidlə öz ictimai düşüncələrini bədii şivələrlə təbliğ edirdi. O, “Bəngü-Badə” əsərində XVI yüzilliyin siyasi hadisələrini, sərvət ad-san və şöhrət uğrunda çarpışmalarda insani keyfiyyətlərini itirmiş mənsub sahiblərini, həddini aşan azgınlığını, mənəvilik edən dövlət xadimləri və onların köməkçilərini məqsədsiz-mənasız həyat tərzini orjinal üslubda açıqlayıb ifşa edirdi. [1. səh.422]

Zəmanəsinin eyiblərini fəş etmək üçün yalnız öz mənafeyini xalqın mənafeyi ilə birləşdirən bir dahi belə cəsarət sahibi ola bilərdi.

Füzulinin “Şikayətnamə” əsərində dövlət idarələrindəki özbaşnalıq, rüşvətxorluq və siirəndərməçilik, sadəcə insanlara edilən zülm və təzyiq kəskin tənqid edilirdi.

Xalq malı hesab olunan vəqf pullarının məmurlar tərəfindən mənimsənilməsi, özbaşnalıq və qanunsuzluğu cəsarətlə əks etdirən bu əsərdə eyni zamanda istedadlı adamların qiymətləndirilməməsinə ciddi etiraz ifadə olunmaqdadır. Füzulinin zəmanəsinin ədalətsizliklərini ifşa edən bu əsəri bədii dəyəri, məntiqi kəskinliyi və şairin məharətlə nümayiş etdirdiyi bədii ümumiləşdirmələri ilə seçilir. Elə ona görədir ki, o indidə də öz əhəmiyyətini itirməmiş, “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar. Hökm göstərdim faydasızdır deyə mültəfət olmadılar”-cümlələri “həyatı mənasız saxlayaraq, zərbi- məsəl olaraq işlənməkdədir.

Füzuli əsərlərində xeyir və şər, iradə, qəzovü-qədər, “alın yazısı” və təqdir kimi fəlsəfi-etik problemlərin işıqlandırılmasına da geniş yer verildiyini müşahidə etmək olar. Şair təfəkkür əhlini iki qismə ayırır və onların bir qismini özlərini qəzavü-qədər verən təslimçilər adlandırır. Bu qrupa görə hər hansı bir işin gedişatında insan heç bir ixtiyar sahibi deyildir. Çünki onun varlığının maddəsi lap başlanğıcından, iradəsindən asılı olmadan müxtəlif şəkillər və tez-tez dəyişən hallar almışdır, onda öz hərəkətlərini idarə etmə qüdrəti yoxdur. Füzuli bu cəbhəni yamanlayır və insanda iradə sərbəstliyini təsdiqləyən cərəyan tərəfindən çıxış edib onların mövqeyini müdafiə edir.

Füzuli həmişə iradə, səy və ixtiyar azadlığını insan üçün həyatı atributları kimi vacib bilmişdir.

Şairə görə istedadı kamilləşdirmək üçün elmi biliklərə yiyələnmək vacib şərtidir.

Türkcə “Divan”ın müqəddiməsində şair bu məsələ ilə bağlı ömür kitabını vərəqləyərək, gənc istedadlara öz dəyərli tövsiyələrini verir: “...elimsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bətibar olur.” [3,səh.43]

Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi əhatəli, tutumlu olmuş, şairin yaşayıb- yaratdığı dövrdən günümüzdə qədər Yaxın Şərq və xüsusilə türk xalqlarının çox məşhur sənətkarları ondan oxuyub öyrənmiş, Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər.

Füzuli ana dilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin daha doğrusu İntibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Fizulidən bəhs edən əksər tədqiqatçılar, tarixçi və təzkirəçilər onu türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim

etmişlər. Özündən əvvəlki Şərq mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri əsasında tərbiyələnen sənətkar özündən sonrakı ədəbiyyata güclü təsir götərmişdir. Əsrlər boyunca şairlər Fizulini ötmək yox, ona yaxınlaşmaqla fəxr etmişlər. Qövsü, Məsinə, Nəbatı, Seyid Əzim Şirvani, Vaqif Əliağa Vahid Fizulini ustad kimi qəbul etmiş, ondan bəhrələnmişlər.

XIX əsrdən etibarən Füzuli irsi dünya şərqşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Salman Mumtaz, Bəkir Çobanzadə, Əli Hüseynzadə kimi alimlər Füzuli haqqında geniş tədqiqat işlər aparmışlar. 1930-cu illərin sonlarından ardıcıl olaraq şairin tədqiqi və nəşiri ilə məşğul olan akademik Həmid Araslinin fəaliyyəti füzulışünashqda xüsusi mərhələ təşkil edir.

Füzuli şeirinin ölməz sirlərini şərh edən ilk qiymətli təşəbbüslərdən biri kimi Mir Cəlal Paşayevin 1940-cı ildə çap olunmuş “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” əsəri diqqəti cəlb edir. Alimin 1956-cı ildə işıq üzü görmüş “Füzuli sənətkarlığı” əsəri də elə bu mövzunun davamı və inkişafıdır.

Müstəqillik illərində Füzuli ədəbi irsi daha əzmlə öyrənilmiş, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə ölməz sənətkarın 500 illik yubileyinin keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında keçirilən dünya miqyaslı möhtəşəm sənət və mədəniyyət bayramı olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı klassik ədəbi-mədəni irsə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. III cild. Bakı, 2009.
2. M.Füzuli əsərləri, III cild. Bakı, 2005.

**MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN
BƏDİİ BOYALARLA ƏKSİ**

Yaqub Səmədov

“İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının dosenti
yaqub.semedov63@mail.ru

Nərmin Həsənova

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

Xülasə: Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassik sənətkarı olan Məhəmməd Füzuli türk-müsəlman dünyasında romantik lirikanın ən görkəmli yaradıcılarından biri kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Onun adı Şərqin və ümumiyyətlə dünya ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarları ilə bir sırada çəkilmiş və yenə də çəkilməkdədir. Məhəmməd Füzuli (1494-1556) Şərq ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik olan lirikanı daha da inkişaf etdirərək yeni bir mərhələyə çatdırmışdır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, klassik poeziya, qəsidə, ilahi eşq.

Öz yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatına böyük töhfələr verən, Azərbaycan klassik poeziyasını daha yüksək zirvələrə qaldıran Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. Füzuli sözünün hərfi mənası çox danışan deməkdir. Bayat tayfasından olan, mükəmməl təhsil alan yaradıcılığa gənc yaşlarında başlayan və Azərbaycan dilinin inkişafında

müəyyən rol oynayan, bu dahi şəxsiyyət savadlı olduğu üçün (tarix, fəlsəfə, tibb və başqa elmlər üzrə) zamanında ona “Molla”, və ya, “Mövlanə Füzuli” də deyirdilər. Əhdü Bağdadi isə “Gülşənüş şüara” (“Şairlərin gülşəni”) əsərində onu dövrünün alimi adlandırmışdır. Şair əsərlərini əsasən üç dildə (azərbaycan, ərəb və fars) yazmış, poeziyanın epik və lirik növlərinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək həm nəsr, həm də nəzm üslubunda bənzərsiz nümunələr yaratmışdır. Digər tərəfdən, onun yaradıcılığı Azərbaycan, fars və ərəb ədəbi dilinin çulğalaşması ilə, şiə və sünni inanclarının uzlaşması ilə də diqqəti cəlb edir.

Məhəmməd Fizuli klassik şeirin əksər janrlarına müraciət etsə də, lakin onun yaradıcılığında qəsidə janrı demək olar ki, mühüm yer tutmuşdur. Xüsusilə, onun “Su” rədifli qəsidəsi özünün dərin fəlsəfi məzmununa, bədii sözün qüdrətinə və ilahi eşqin vəsfinə görə şairə böyük şöhrət qazandırmışdır. Rədif “su” olduğu üçün bu şəkildə adlandırılır. Füzuli bu qəsidəni İslam peyğəmbəri Məhəmmədi öymək üçün yazmışdır. Burada su rəmzdır -hökmlərin təməl nöqtəsidir; belə ki, burada şair bütün deyimlərini suyun xüsusiyyətlərinə bağlayır. Şair bu məşhur qəsidəsində təbiətin möcüzəsi olan suyun fəlsəfi mahiyyətini açır, suyun bədii obrazını yaradır. Digər klassiklər kimi, Füzuli də təbiət elmlərinin bilicisidir. Görünür, o da təbiətin möcüzəsi olan suyun canlı olduğunu qəbul edir. Yanan (hidrogen) və yandıran (oksigen) maddələrin birləşməsindən əmələ gələn su odu söndürür. Folklorda qəhrəmanlar yuxularını suya danışır, su ilə dərdləşirlər. Bütün canlılar başlanğıcını sudan götürür və s. [1, s.3] Şair bu qəsidəsində həmçinin, islam dinin banisi olan Məhəmməd peyğəmbəri ilahi sevgi və dərin məhəbbətlə vəsf etmişdir.

Dərd əlindən ürəyi çatlayan insanı ovundurmaq üçün Kərbəla hadisəsini qələmə almağı şərəf işi sayan, buna milli-dini borc kimi baxan mütəfəkkir Füzuliyə “Hədiqətüs-süəda”-nı yazmaqda yaşadığı mühitin də böyük təsiri olmuşdur. Mövlana Məhəmməd Füzulinin Kərbəla şəhidlərinə üz tutmasını, bu mövzuda ana dilində ölməz məqtəl nümunəsi yazmasını şərtləndirən bir sıra amillər olmuşdur. Həmin amillərdən birincisi, şübhəsiz ki, dahi sənətkarın Kərbəla şəhidlərinin uyuduğu müqəddəs torpaqda böyüyüb boya-başa çatması, şairin uşaqlıqdan həmin müqəddəs şəxsiyyətlərin pak ruhu və nəfəslərini hər an duyması, o həzrətlərə bəslədiyi sonsuz və dərin məhəbbəti, içdən gələn səmimi duyğuları olmuşdur. Şair farsca yazdığı məşhur qitəsində məqamının, məskəninin Kərbəla olduğunu, buna görə də şeirinin böyük hörmət qazandığını iftixar hissi ilə bildirir:

*Çun xak-e Kərbələst, Fozuli, məğam-e mən,
Nəzməm be-hər koca ke rəsəd, hormətəş rəvəst.
Zər nist, sim nist, qouhər nist, le'l nist,
Xak əst şe'r-ə bənde, vəli xak-e Kərbələst.*

Füzulinin Nəcəf və Kərbəla şəhərlərində imamların ziyarətgah yerlərində xidmət etməsi və oradan maaş alması da məlumdur [2, s.3-20]. İkinci mühüm bir amil isə Füzulinin həyata baxışı, dünyagörüşü ilə bağlıdır. Füzulinin əsərləri göstərir ki, dini elmləri dərinlən öyrənən şair inancına, dünyagörüşünə görə Allaha sidq ürəkdən inanan sadıq bir şəxs olmuşdur.

Üçüncüsü, Peyğəmbərin (s.ə.s) nəvəsi imam Hüseynin (r.a) həyat yolu və əqidəsi yolunda şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsi Füzuli yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən eşq fəlsəfəsinə çox doğma və yaxın idi. Nəhayət, "Hədiqətüs-süəda"-nın ortaya çıxmasını şərtləndirən daha bir başlıca amil, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Füzulinin milli təəssübkeşlik hissi, vətəndaşlıq qeyrəti, həmvətənlərinə xeyrxahlıq etmək niyyəti ilə bağlıdır. İslam cəmiyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edən türklərin ana

dilində Kərbəla mövzusunda bir kitabın olmadığını nəzərə alan şair həmvətənlərinin bu ehtiyacını ödəməyi özü üçün vətəndaşlıq borcu, müqəddəs vəzifə sayaraq "Hədiqətüs süəda"nı yazmağa canla-başla girişir və belə bir ölməz sənət əsərini ortaya qoyur. Bu amillərdən hər biri bu və ya digər dərəcədə "Hədiqətüs-süəda"nın baş mövzusu-Kərbəla müsibəti və əsas ideyası – şərə və zülmə, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı etiraz və qiyamın, bu yolda şəhidliyin tərənnümü ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin əsərin əsas ideyası ilə daha möhkəm bağlı olan amil, fikrimizcə, üçüncü amildir - Füzuli yaradıcılığı üçün şah mövzu olan eşq anlayışı, eşq fəlsəfəsidir [3, s.318 – 319]. Şairin nəsr ilə yazdığı "Hədiqətüs-süəda" əsəri, 10 bab və xatimədən ibarətdir. .

Şairin Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s) həsr etdiyi "Mətləül-i e'tiqad" əsəri də, onun dini - fəlsəfi görüşlərini qabarıq və parlaq şəkildə əks etdirir. Dahi şairin 4 rükndən ibarət bu traktatın dördüncü rükünü, "Peyğəmbərliyə və ona aid olanlara dair biliklərə" həsr etmişdir. Rükünün "İnsanların peyğəmbərə olan ehtiyacı haqqındadır" adlı birinci babında Füzuli insanların peyğəmbərlərə möhtac olduğunu bir neçə dəlil ilə sübut etməyə çalışır. İkinci babı isə "İsmət (peyğəmbərin günahsızlığı)" haqqındadır. Üçüncü babda "Bizim peyğəmbərin peyğəmbərliyi", dördüncü babda isə Məhəmməd Peyğəmbərin digər peyğəmbərlərdən üstünlüyündən bəhs olunur. Məhəmməd Füzulinin peyğəmbərlərin günahsızlığı ilə əlaqədar görüşünə gəldikdə hər şeydən əvvəl qeyd etmək ki, o peyğəmbərlərin məsumluğuna inanır. Füzuli bunu "Peyğəmbərlik günahsızlıq tələb edir" cümləsi ilə ifadə edir. Daha sonra o müxtəlif kəlam məktəblərinin günahsızlığa dair fikirlərini təqdim edir. Daha sonra isə isməti rədd edənlərin sübutlarını təqdim edərək cavablandırmağa çalışır [4, s.96].

Beləliklə, Fizuli irsi islam mədəniyyətinin zənginləşməsində, təbliğində əhəmiyyətli rol oynamış və bu istiqamətdə mühüm tədqiqat işlərinin aparılmasına zəruri ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Paşayeva M. Məhəmməd Fizulinin "Su" qəsidəsində İslam pyğəmbərinə dərin məhəbbətin ifadəsi. 2. Səfərli Ə. Şəhidlik abidəsi. - "M. Füzuli. "Hədiqətüs-süəda" (Ön söz). Bakı, "Gənclik", 1993, s. 3-20.
3. Ağayev C. Fizuli nəsrinin şah əsəri "Hədiqətüs – süəda". BDU. İlahiyyat fakültəsinin elmi Məcmuəsi.№09 aprel (nisan) 2008.
4. Həbibov A. Məhəmməd Fizuliyə görə peyğəmbərlərin günahsızlığı məsələsi: Mətləül – etiqad əsəri əsasında. "Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı, "Elm", 2024, - 236 səh
5. [https://www.anl.az/down/meqale/dovlet_ve_din/2020/4/08\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/dovlet_ve_din/2020/4/08(meqale).pdf).

**MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN
ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏKİ YERİ**

Vaqif Allahverdiyev, dosent

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri

vaqif.allahverdiyev.58@bk.ru

Xülasə: *Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının müxtəlif nəşillərinin nümayəndələri tədqiqatlar aparmış, çoxsaylı məqalələr və kitablar yazmışlar. Tədqiqatçı alimlərdən H.Araslı, F.Qasımzadə, M.Quluzadə, Ə.Cəfər, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, T.Hacıyev, R.Hüseynli, Ə.Səfərli, S.Əliyev və başqaları mütəfəkkir şairin yaradıcılığının məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri, lirizmi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Yekdil fikir belədir ki, şairlikdə mahir olduğu qədər elmi peşəkarlığı da olan Füzulini başqalarından fərqləndirən xüsusiyyət yaradıcılığında elmlə sənəti üzvi surətdə birləşdirməyi bacarmasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında qiymətli fikirlərinin oxuculara yaxşı məlum olması səbəbindən bilinənləri bu məqalədə təkrar etməmək naminə digər türkdilli xalqların ədəbiyyatında şairin ədəbi irsinə elmi yanaşmanı analiz və müqayisə etməyə, ümumi ləşdirmələr aparmağa çalışacağıq.*

Açar sözlər: *Şah İsmayıl Xətai, Bağdad, Osmanlı ədəbiyyatı, Əlvənd bəy, “Gülşəni-Şüəra”.*

XVI əsrdə çox önəmli Azərbaycan şairləri yetişmişdir. Bu şairlərin arasında Füzuli lirik- fəlsəfi məzmunlu poetik əsərlər yazmaqda bənzərsiz söz ustası kimi qəbul edilir. Klassik ədəbiyyatın zirvəsində dayanan şeirlər müəllifi kimi təqdir olunan bu ədəbi şəxsiyyətin yüzrlərlə divan şairi arasında xüsusi yeri vardır. Əsərlərinin bu gün də sevgi ilə oxunması buna sübutdur. O dövrdə şöhrət qazanmış cığatay və türk dillərinin təsir dairəsinə düşmədiyinə görə, ilk təmiz Azərbaycan dilinin Füzuli ilə başladığını söyləmək olar. Ömrünün son illəri yaşadığı coğrafi ərazinin Səfəvilərlə Osmanlılar arasında döyüş meydanına çevrildiyi dövrə təsadüf edən bu mütəfəkkir şairin necə ömür sürdüyünü təfəsilatı ilə söyləmək çətinidir. Əlimizdəki qaynaqlar yalnız sənətkarların təzkirələridir. Füzuli haqqında yazılmış müxtəlif təzkirələr oyunlu hökmdarı Əlvənd bəyin mədhinə yazdığı qəsidəyə istinad edərək 1480- ci ildə doğulduğunu yazır [17, s.31]. Professor Qaraxan Əlvənd bəyin 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Diyarbəkəre çəkildiyini, qəsidənin isə bu hadisədən əvvəl yazıldığını qeyd edir [10, s.240-246]. Hasibə Mazıoğlu da Əlvənd bəyin mədhinə həsr etdiyi qəsidəni yazarkən, Füzulinin iyirmi-iyirmi beş yaşında olmasını qəbul edərək, onun 1480-ci ildə anadan olduğunu yazır [12, s.2]. Professor H.Araslı isə yuxanda söylənilən fikirləri rədd edərək mülahizələrini bu cür əsaslandırır: “Əvvəla, Əbdülqadir iddia edir ki, Füzuli Əlvənd bəyə əsərini 1500-cü illərdə təqdim edə bilərdi. Əlvənd mirzə bu zaman hökmdar olduğundan Füzuli onu Əlvənd bəy adlandıra bilməzdi. Çünki bəy çox kiçik rütbədir. İkincisi, Əlvənd bəy bu illərdə Bağdad ətrafında olmamışdır. 1589-cu ildə Bağdadda yazılmış və dünyada ən mükəmməl Füzuli külliyyatı sayılan nüsxədə həmin qəsidəyə verilən sərlövhə Əlvənd bəyin kim olduğunu aydın surətdə müəyyənləşdirir.

Burada göstərilir ki, Əlvənd bəy Əli paşanın oğludur. Beləliklə, Qaraxanın bu qəsidəyə əsaslanaraq Füzulinin anada- nolma tarixini müəyyənləşdirməsi həqiqətə uyğun deyil” [1, s.89).

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin İraqın hansı şəhərində və ya kəndində doğulduğu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılar şairin farsca divanının dibaçəsində və türkcə divanının müqəddiməsində söylədiyi fikirlərə əsaslanıb, onun doğulduğu və yaşadığı yerin İraqı- ərəb olduğunu bildirsələr də, hansı şəhərdə anadan olması ilə bağlı yekdil fikrə gələ bilməyiblər. Məsələn, Əli onun Bağdadda, Xınalızadə Hillədə, Riyazi isə Kərbəlada doğulduğunu yazır. Cəmil Yenər Kərbəla və Nəcəfin adının Füzulinin şeirlərində çəkilməsini bu şəhərləri şiələrin müqəddəsləşdirməsi ilə əlaqələndirir [18, s.20].

F.Köprülü şairin ərəbcə yazdığı qəsidənin

-Dilin şirindir, o mənalı gözlərin sehirli,

Vətənmə Babil olubdur sənə, sən Hilləlisən?

beytinə əsaslanıb onun Hillədə doğulduğunu qeyd edir. M.F.Köprülü bu barədə yazır: “Sadiqi təzkirəsində Füzulinin İbrahim xan tərəfindən Hillədən Bağdada gətirildiyini söyləmişdir. 30 yaşlarında Bağdad valiləri ilə yaxınlıq etməsi, xüsusilə də İbrahim xana yazmış olduğu qəsidələrdən görülməkdədir. Yazdığı qəsidələrdə şiəliyə səmimi münasibət bəsləməsinin səbəbi valilərlə yaxın təması ola bilər. İbrahim xanın öldürülməsindən sonra Füzuli Hillə, ya da Nəcəfə geri dönmüşdür. Bundan sonra nə işlə məşğul olduğunu dəqiq söyləyə bilməsək də, Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-Şüəra” əsərində elmi cəhətdən çox üstün olduğunu söylədiyi Füzulinin bu illərdə də elm öyrənməklə məşğul olduğunu düşünmək olar [11].

Maraqlı, eyni zamanda təəccüblü görünən odur ki, şairin əsərlərinin Azərbaycanda nəşr olunmuş IV cildində tərcüməçi M.Mübariz Köprülünün türk dilində müraciət etdiyi həmin beytin son sözünü tamamilə fərqli formada - “halvaçısan?” kimi tərcümə edib [7, s.302]. Hansı tərcümənin orijinaldakı fikri daha düzgün əks etdirməsi maraq doğurur.

Sadiq bəy Əşrəf və Həsən Çələbi də şairin Hillədə doğulması fikrini müdafiə edirlər. Əbu Ziya Tovfiq isə bir qədər irəli gedərək, Füzulinin Hillə müftisinin oğlu olduğunu yazır [17]. Bəzi kitab və məqalələrdə, o cümlədən Əta Tər- zibaşının “Kərkük havalan” [16] kitabında şairin Kərkükdə, Lətifinin “Təzkirətüş-şüəda”-sında [14], Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”-sında [15] isə Bağdadda yaşadığı bildirilir.

Zəngin təcrübəsi olan ana dilimiz mükəmməllik mərhələsinə və lirikanın zirvəsinə Füzuli sənəti ilə çatdı. Poetik düşüncə tərzində, ədəbi yaradıcılıqda görkəmli mütəfəkkirin irsi elə bir mərhələyə ucaldı ki, özündən sonra gələnlər onu sənət qibləsi sandılar, ondan faydalandılar və Füzuli sənətinə poetik fikrin mizanı kimi qiymət verdilər. Nəsimidə mübarizə gördüyünə görə sərtləşən bu dil, Füzulidə zəriflik qazandı. Farsdilli ədəbiyyatda Nizami hansı zirvədədir- sə, türkdilli ədəbiyyatda həmin zirvəni fəth etmək Füzuliyə nəsib oldu. Şairin sənət xəzinəsinin sirri Azərbaycan dilinin poetik siqləti ilə açılır. O, şeiri hikmət elmi, dili isə bu elmin açarı sayır. Bu mənada şairin üç açarı var: ana dili, fars dili və ərəb dili.

Füzuli dilin təmizliyinə böyük önəm verib. “Can sözdür, əgər bilirsə insan, Sözdür ki, deyərlər özgədir can ” deməklə, sözün kəsb etdiyi hikmətin doğru dərk edilməsində dilin əhəmiyyətini unutmur. Şair “can sözdür” ifadəsini həm bədii söz ustası kimi, həm də filosof kimi işlədir. Bu ifadənin poetik anlamına görə dildə əsas olan candır (məzmunudur), cisim (forma) onun örtüyüdür. Fəlsəfi anlamda isə

can sözün məhsuludur.

Füzuli poeziyada məzmunla formanın vəhdətdə olmasının vacibliyini aşağıdakı misralarla təsdiqləyir:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman, Sir-birindən asılıdır necə ki, cisim ilə can.

Burada söz forma, mənə isə məzmun anlamında işlənib. Fəlsəfi mahiyyət daşıyan bu fikrin yaradıcılıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək, fikrimizcə, ilk dəfə Füzuliyə nəsib olmuşdur.

Beş yüz ildən çox yaşı olan Füzuli yaradıcılığının türkdilli xalqların ədəbiyyatı içərisində müstəsna yeri vardır. Ona görə də şairin ədəbi irsinin elmi metodologiya ilə öyrənilməsinin vacibliyi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, fiüzülüşünaslıq həmişə diqqəti cəlb etmiş, şairin yaradıcılığının ayrı-ayrı istiqamətləri tədqiq edilmiş, qəzəllərinin mövzu baxımından elmi təsnifatı verilmiş, əsərlərinin ideya-bədii cəhətdən Nizami, Nəsimi, Xətai kimi şairlərin irsindən hansı keyfiyyətlərə görə fərqləndiyi, poetik baxımdan bu sənətkarların əsərlərindən hansı xüsusiyyətlərlə seçildiyi barədə tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bununla belə, gözəl mənə və məzmun vəhdətindən ibarət olan Füzuli sənətinin poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, qəzəllərinin kompozisiya quruluşunun araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır. Çünki yüksək ictimai məzmunu və bədii dəyəri olan Füzuli sənətinin qüdrətini, məziyyətlərini təhlil etmək bir elmi nəslin işi deyildir. Bu məsuliyyətli vəzifəni yerinə yetirmək ədəbiyyat, dil, məntiq və fəlsəfə elmlərinin qarşısında hələ də problem kimi durmaqdadır. Onun yaradıcılığı təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının deyil, digər xalqların görkəmli tədqiqatçılarından da diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin tədqiqatçılardan biri də əslən azərbaycanlı olan, türk xalqları ədəbiyyatının tanınmış araşdırmaçılarından biri, ərəb və fars dillərinin mahir bilicisi, Türkiyədə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş Əbdülbaqi Göl-pınarlıdır. O, Füzuli haqqında ilk əsərini hələ Azərbaycanda bu sahədə fundamental tədqiqatların aparılmadığı dövrdə - 1932-ci ildə yazmışdır. Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Ə.Gölpınarlının fikirləri və özünəməxsus yanaşmaları maraq doğurur. Bu fikirlərdə indiyə qədər oxuduğumuz mənbələrdə rast gəlmədiyimiz və ya başqa cür bildiyimiz fərqli, eyni zamanda bir qədər ziddiyyətli məqamlar da var. Elmi həqiqətlərin həmişə analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaqla sübut olunduğuna əsaslansaq, bunu təbii qəbul etməliyik.

Gölpınarlı şairin haqlı şöhrətinə rəğmən Osmanlı təzkiyəçilərinin onun haqqında geniş bəhs etməməsinə Füzulinin şiə məzhəbinə bağlı olması ilə əlaqələndirir. Çünki onun yaşadığı dövrdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri səbəbindən bu məsələyə baxış da fərqli idi. O dövrdə şairlərin şöhrət qazanmasında sosial statuslar və dövlət adamları ilə qurduqları əlaqələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Füzulinin bu baxımdan da bəxti gətirməmişdi. Həyatı yalnız Bağdad və ona yaxın ərazilərdə keçsə də, fərqli dövlətlərin hakimiyyəti dövründə yaşamışdır. Uşaqlıq və gənclik illərinin ilk dövrü Ağqoyun-luların idarəçiliyi illərinə təsadüf etmiş, Şah İsmayıl 1508-ci ildə Bağdadı fəth edincə “Bəngü Badə” adlı əsərini ona ithaf etmişdir. Şah İsmayılın dövründə Bağdad valisi olan İbrahim xan Mosullu da ona iki qəsidə və bir tərəcibənd həsr etməsi səbəbi ilə Füzulini himayə etmişdir. Gölpınarlı şairin Bağdadda daimi yaşaması və ya oraya sonradan gəlməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında ziddiyyətli fikirlərdən fərqli olaraq onun yaşamını Bağdadın fəthindən əvvəl uzun müddət Nəcəfdə Həzrət Əlinin Ravzasında (dəfn olunduğu yer - N.M.) xidmətdə keçirdiyini [9, s.29-31].

İlk dəfə Nizami Gəncəvi tərəfindən məsnəvi janrında fars dilində yazılan “Leyli və Məcnun” mövzusu ərəb xalq hekayəsinə əsaslanır. Nizaminin bu əsəri fars və türk ədəbiyyatında son dərəcə

təsirli olmuşdur. XVI əsrin bizə məlum olan ilk “Leyli və Məcnun” məsnəvisi Sinan Behiştî tərəfindən 1506-cı ildə yazılmışdır. Eyni mövzuda Qədimi, Cəlili, Sevdayi və Cəlalza- də Salehin məsnəviləri də günümüzədək gəlib çatmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuya Füzuli və Həqiri müraciət etmişdir. Amma Füzuli bu mövzunu o qədər gözəl işləmişdir ki, Leyli ilə Məcnun deyilərkən ilk ağla gələn o olur. Füzuli bu eşq hekayəsinə təsəvvüfi bir xüsusiyyət qazandırmışdır.

Gölpınarlı şairin farsca və türkcə divanlarına əsaslanıb onun Kərbəla və Nəcəf şəhərlərinə mənsub olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı alim fikrini şairin türkcə divanının müqəddiməsində yazdığı “Lillahil-həmd vəl-minnəki xaki-Kər- bəla sair məmalik cəvahirindən əşrəf olduğu məlumdur və rütbeyi-şeyrimi hər yerdə bülənd edən həqiqət də bu məfhumdur” [4] və farsca divanının müqəddiməsində yazdığı “Nəcəf torpağında və Kərbəla ölkəsində yetişib övliyə bürcü olan Bağdadın ab-havası ilə tərbiyələndən bu dünya görməmiş yeniyetmələr, qürbət çəkməmiş yetimlər səfər əsnasında haraya çatsalar, onları hörmətlə qarşılasınlar.

*Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeyrimin
Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun müştəğidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləli, nə mirvaridir
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır ” [6,s.19],*

sözləri ilə təsdiqləyir. Ondan şairlik gözləyənlərə isə belə cavab verir: “Doğulduğum və yaşadığım yer Ərəb İraqıdır. Bura padişahların diqqətindən uzaq və ağılsız insanlar üzündən xəra- bə bir yerdir. Açılmamış qönçələri məzlum məzarlarının qübbələri, şərabi paramparça olmuş ciyərlərin qanı, nəğməsi yoxsul insanların fəryadlarıdır. Mənim də xəmirim bu torpaqda yoğ- rulduğundan mayamda dərd əsəri var” [9, s. 17-18]. Bu müqəddimənin sonunda şeyirlərinin Nəcəf və Kərbəla torpaqlarında yazıldığını qeyd etdikdən sonra yazdığı bir qitədə deyir: Yaşadığım yer Kərbəla torpağı olduğundan şeyrimə qiymət vermək lazımdır. Mən bir qulam. Şeyirlərim qızıl, gümüş, inci və ya ləl yox, torpaqdır, özü də Kərbəla torpağı [9, s. 18]. Tarixi həqiqət də budur ki, İraqda şəhidlərin qanı tökülən torpaq Bağdad, Bəsrə və Hillə yox, Kərbəla torpağıdır.

Füzuli irsinin tədqiqatçılarından biri olan Ə.Gölpınarlı şairin əsərlərinin dərin təhlilindən sonra onun Kərbəlada doğulduğunu, yaşadığını və əsərlərini bu müqəddəs şəhərdə yazdığını elmi faktlarla əsaslandırır. Təzkirəçilərin onu “Bağdadi” təxəllüsü ilə adlandırmalan Kərbəlanın Bağdadın inzibati ərazisinə daxil olması kimi qəbul edilməlidir. Füzulinin, Xıralıdadəyə əsaslanıb fikir söyləyənlərin yazdıqları kimi Hillə müftisinin oğlu olduğu, müəlliminin qızını sevdiyi tamamilə həqiqətə uyğun deyil [9, s. 19]. Həmid Araslı və Əbdülqadir Qaraxan da divandakı bu qitəyə əsaslanaraq, şairin Kərbəlada doğulduğunu söyləyir.

Köprülünün “Yazdığı qəsidələrdə şiəliyə səmimi münasibət bəsləməsinin səbəbi valilərlə yaxın təması ola bilər” [11] fikri də mübahisəlidir. Çünki şairin əhli-beytlə və Kərbəla torpağının müqəddəsliyi ilə bağlı aşağıda daha ətraflı bəhs edəcəyimiz qiymətli fikirləri məlumdur. 1534-cü ildə Qanuni Süleyman Bağdadı fəth etdikdən sonra Füzuli, sultana “Gəldi bürcü övli- yayə padişahi - namidar” (Şanlı sultan, böyük vəlilərin yatdığı Bağdada gəldi) beyti ilə başlayan bir qəsidə həsr etmiş, həmin dövrdə Osmanlı ordusu ilə Bağdada gələn şairlərdən Xəyali və Daşlıcalı Yəhya bəylə tanış olmuşdur. “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin ön sözündə bildirdiyinə görə, o, bu əsərini həmin şairlərin istəyi ilə qələmə almışdır [9, s.121].

Təzkirəçilərin çoxu onun türk xalqlarının Bayat soyundan olduğunu yazırlar. Bayatın Oğuzların

ən qədim soylarından biri olduğu və Səlcuqlar dövründən İraqda məskunlaşdıqları məlumdur. Şairin türkcə çox qiymətli əsərlər yaratması onun türk soyundan olduğunun ən tutarlı sübutudur. O, farsca və türkcə divanlarının dibaçələrində də özünün türk soylu olduğunu qeyd edir, “Hədiqətüs-süəda” əsərinin dibaçəsi- nin axırında isə yazır:

*Ey feyzrəsani-ərəbü türkü əcəm,
Qıldun ərəbi əfsəhi-əhli-aləm,
Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Bən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm. [8]. s.*

Gölpınarlı bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edir. O, şairin valideynləri haqqında da məlumatın az olduğunu bildirir. “Mətləül-etiqađ” əsərinin başlanğıcında özünü Məhəmməd ibn Süleyman adlandırdığını, Hillə müftisinin oğlu olması barədə deyilənlərin həqiqəti əks etdirmədiyini yazır [9, s.19].

Füzulinin vəfatı barədə verilən məlumatları da birmənalı qəbul etmək olmur. Onun haqqında araşdırma aparənların bu barədə yekdil fikri yoxdur. Gölpınarlı şairin vəfatı ilə bağı yazır: “Doğılduğı tarixi dəqiq bilmədiyimiz üçün nə qədər yaşadığını söyləyə bilmərik. Ancaq vaxtının bir qismini Bağdadın fəthindən əvvəl uzun müddət Nəcəfdə Həzrət Əlinin Ravzasında (dəfa olunduğı yer) xidmətdə keçirən şairin, Osmanlıların İraqı özünə tabe etməsindən sonra da iyirmi ildən çox yaşadığını nəzərə alsaq, uzunömürlü olduğunu, qəzəllərindəki ahıllıqdan şikayətinin yaşlılıq səbəbindən baş verdiyini qəbul etmək lazımdır. 963-cü ildə (hicri-qəməri təqvimlə - N.M) İraqda hökm sürən vəba xəstəliyi Füzulini ağışuna almışdır. Feridun Fazil Tülbentçi Misirdə nəşr olunan bir divanının arxasında Füzulinin 11 yanvar 1556-cı ildə vəfat etdiyini qeyd edir” [9, s.34].

Təzkiyəçilərin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildirlər. Füzuli yaradıcılığını tədqiq edən alimlərdən H.Arashlı, F.Köprülü, Ə.Qaraxan, H.Mazı- oğlu və başqalarının bu məsələdə düşüncələri Gölpınarlının fikirləri ilə eynidir. Düzdür, akademik H.Arashlı əvvəllər yazdığı əsərlərində şairin vəfatı tarixini hicri-qəməri təqvimlə 972-ci il göstərsə də, sonralar dərin elmi təhlillər əsasında bu tarixi 963-cü il kimi qeyd edir. Ə.Tov- fıq, Müəllim Naci və Bursalı Tahir kimi araş- dırmaçılar isə Füzulinin 973-cü ildə vəfat etdiyini iddia edirlər. Göründüyü kimi, şairin vəfatı tarixi ilə bağı iki variant daha çox qeyd olunur. Başqa bir fərqli yanaşma Füzulinin hansı xəstəlikdən vəfat etməsi məsələsidir. Gölpınarlı onun vəba, Əhdi Bağdadi, Ə.Qaraxan və H.Ma- zıoğlu isə taun xəstəliyindən vəfat etdiyini yazırlar. Ə.Qaraxan Bağdadda baş vermiş taun xəstəliyinin hicri-qəməri təqvimi ilə 962-ci ilə təsadüf etdiyini göstərir. [10, s.240-246].

Gölpınarlı şairin məzarının yeri barədə söylənən müxtəlif fikirlərə də aydınlıq gətirir. O yazır: “Füzulinin Kərbəlada Bəktəşi təkkəsində Əbdülmömin Dədənin qəbrinin yanında dəfn edildiyi rəvayət edilir. Fəqət onun Bəktəşi olduğu, təkkədə çıraqçılıq, yəni mumları yandırma xidmətində durduğu, öləndə Əbdülmömin Dədənin qəbrinin yanında dəfn edildiyini deyənlər Bəktəşilərdir. Bəktəşilər hər şöhrət sahiblərini özlərindən sayar, bu xüsusda batini üsulunu eyni ilə tətbiq edərlər. Əli Suat və Bağdadda valilik edən Süleyman Nazif də kitabəsi və Bəktəşi- lərin rəvayətindən başqa sübutu olmayan bu fikri düzgün qəbul etmir. Xülasə, Füzulinin məzarı bəlli deyildir. Bəktəşilərin rəvayəti uydurmadır. “Köçdü Füzuli” tərkibini maddeyi-tarix kimi qeyd edən Əhdi Bağdadi belə bir məsələdən, xüsusilə də onun Bəktəşiliyindən bəhs etməmişdir. Kərbəlada dəfn olunanlar arasında yalnız böyük

mücdəhidlərin qəbirüstü kitabələri məlumdur” [9, S.35]. Qeyd edək ki, İslamda Qurani-Kərim ayələrinin görünən mənaları ilə bərabər daha dərinə gizli anlamlarının da olduğunu irəli sürərək, ayələri özünəməxsus formada şərh edən cərəyana Batinilik, bu düşüncəni mənimsəyən insana batini deyilir.

Füzulinin qəbrinin Əbdülmöminin məzarının yaxınlığında olması ilə bağlı məlumata digər türk tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlmədik. Gölpınarlı bu məlumatı hansı mənbədən götürdüyünü yazmır. Digər tərəfdən, şairin qəbrinin imam Hüseynin məqbərəsinin yanında olması ilə bağlı tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən təsdiq olunan məlumata alimin münasibət bil- dirməməsi maraq doğurur. Halbuki, Füzuli vəfat etdikdən sonra imam Hüseyn əleyhissəlamın qəbri yaxınlığında dəfn edildiyi və məzarın üzərində künbəz ucaldıldığı barədə məlumatları elə türk tədqiqatçıları da təsdiqləyir. Hətta Er- kul adlı araşdırmaçı Bağdad valilərindən birinin şairin:

Məzarım üzrə qoymun mil, əgər kuyində can versəm, Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərvə- qamətdən, beytinə əsaslanıb, qəbrinin üstündəki künbəzi sökdürdüyünü və imamın qəbrinin kölgəsinin şairin məzarının üzərinə düşdüyünü yazır [3, S.23]. Əbdüllətif Bəndəroğlu isə 1975-ci ildə imam Hüseyn məqbərəsinin ətrafındakı xiyabanların böyüdülməsi ilə əlaqədar şairin cəsədinin məzarından çıxarılaraq, məqbərənin kitabxana və xəttatlıq binasında dəfn olunduğunu qeyd edir [2].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958.
2. Bəndəroğlu, Ə. İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. 2 cildə, I c. Bağdad: Türkman kultür müdirliyi yayınlan (TMMY). 1989.
3. Erkul, M. Füzulinin həyatı, sənəti və əsərləri. İstanbul: Cokşin, 1984.
4. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
6. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Gölpınarlı, A. Füzuli divanı. İstanbul: İnkilap kitabevi, 2016.
10. Karahan, A. Füzuli. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi, 13. cilt, 1996.
11. Köprülü, F. Füzuli həyatı və əsərləri. İstanbul: 1924.
12. Məziyöglü, H. Füzuli və türkçe divanından seçmələr. İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, 1992.
13. Məziyöglü, H. Füzuli üzərinə makalelər. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınlan, 1997.
14. Sevgi, A. Latifi. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi, 27. cilt, Ankara: İSAM, 2003.
15. Solmaz, S. Ahdi və Gülşeni-şüarəsi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınlan, 2005.
16. Terzibaşı, A. Kerkük havalan. İstanbul: Ötüken yayınlan, 1980.
17. Təvfiq, Ə. Z. Osmaniye edebiyatı nümunələri. İstanbul: Dün Bugün Yənn yayınlan, 2015.
18. Yener, C. Füzuli. Yaşamı, yeri və dəyəri, dili və şiiri, yapıtları və seçmələr. İstanbul: Altın kitablar, 1991.

DİVAN ƏDƏBİYYATININ SULTANI – MƏHƏMMƏD FÜZULİ

*Xəyyam Bədəlov, b/m.
Pedaqoji fakültənin dekan v.i.e.
xayyambadalov@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna yer tutan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ədəbiyyatına mühüm təsir göstərən qüdrətli sənətkar Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından bəhs olunmuş, ədəbiyyatımızın inciləri sayılan bir sıra əsərlərinə toxunulmuşdur.*

Açar sözlər: *ədəbiyyat, divan, nəsr, poema*

Məhəmməd Füzuli orta əsr Azərbaycan şairi, mütəfəkkir, filosof, Azərbaycan Ədəbiyyat tarixində divan janrının ən məşhur simasıdır.

Klassik ədəbiyyatımızın Nəvai, Nəsimi, Əhməd Yəsəvi, Qasıralı İsmayıl, Məxdumqulu və bu kimi çox sevilən, oxunan və bəyənən nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli olduğunu, hətta onun birinciliyini iddia edə bilərik.

İnsanlığa ərməğan etdiyi əsərləri hələ mətbəənin olmadığı zamanlarda dəfələrlə əlyazma şəklində çoxaldılaraq dünyanın hər yerinə yayılmışdır. Bu gün İraq, Türkiyə, Azərbaycan və İran başda olmaqla, dünya kitabxanalarının bir çoxunda onun əsərlərinin çap və əlyazma nüsxələrinə rast gəlinir. Mətbəənin yaradılması ilə də klassik yazırlar sırasında Füzulinin də əsərləri geniş yayılmağa başladı.(3) Məhəmməd ibn Süleyman və ya Molla Məhəmməd Bağdadi 1494-cü ildə Bağdadın yaxınlığında yerləşən Kərbəlada dünyaya gəlir. Məhəmməd Füzuli Azərbaycanda məşhur olan türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Məhəmmədin Atası Süleyman İraqa Ərəş mahalından köçmüşdür.

Məhəmməd Füzuli, daha çox sadəcə Füzuli (fars. **فzولی** (əxəllüsü ilə tanınmış və XVI əsr həm Azərbaycan, həm də Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri kimi qəbul edilir. Füzulinin yaradıcılığı XVI–XIX əsrlərdən Mərkəzi Asiyaya və Hindistana qədər uzanan fars-türk mədəniyyət sahəsində geniş şəkildə tanınmış və təqdir edilmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin həyatı və yaradıcılığı şairin hələ özünün yaşadığı dövrdən etibarən öyrənilməyə başlanmışdır. XVI əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər meydana çıxmış elə bil təzkirə göstərmək mümkün deyildir ki, orada Məhəmməd Füzulidən bəhs olunmasın. Məhəmməd Füzuli irsinin tədqiqində təzkirəçilikdən elmi tədqiqata keçid XX əsrin əvvəllərində baş vermiş və son yüzillikdə bu sahədə mühüm elmi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Mir Cəlal Paşayevin 1938-ci ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə olunmuş və ilk dəfə 1958-ci ildə akademik Həmid Araslının redaktorluğu ilə kitab halında nəşr edilmiş “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası Azərbaycanda fundamental Füzulişünaslığın təməl kitablarından biridir. (2)

Məhəmməd Füzuli əsərlərini üç- Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazırdı. O Nəsimidən sonra Azərbaycan dilində şeirlər yazan ikinci böyük şair sayılırdı.

Füzulinin bu qədər maraqla oxunmasının səbəbi onun ərəb, fars, türk dillərində yazdığı bacarması ilə yanaşı, işlədiyi mövzuların da o dönmə üçün fərqli olması, müəllifin olaylara fərqli yöndən yanaşması idi. Onun dili əsasən türkçənin danışq tərzinə daha yaxın olması, türk dilinin təməl qəliblərinə düzgün əməl etməsi, o dönmənin şairlərinə nisbətən fərqli yanaşması əsərlərinin

oxunaqlılığını daha da yüksəldir. İstifadə etdiyi türkcədə yaşadığı coğrafiyanın təsiri ilə Azərbaycan və Kərkük türkcəsinin təsiri açıq-aydın hiss olunsada, Cağatay və Osmanlıcanın da izləri özünü göstərir. Buna görə də türk dünyasının hər yerində onun yazdığı şeir anlaşılır. Məsələn:

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradum şəmi yanmazmı?!*

Bu misralardan da görünür ki, Füzuli, türkcənin bütün gözəlliklərindən istifadə edərək, sanki naxış işləyirmiş kimi sözləri ard-arda düzmüşdür. Şair bu sözləri təsadüfən seçməmişdir. Onun daxili dünyasının zənginliyi özünü məhz bu sözlərin düzümündə göstərmişdir. (1)

Füzulinin Azərbaycan klassik şerini yüksək zirvəyə qaldırması orta əsrlərdə təkcə bədii fikrimizin deyil, həm də ədəbi dilimizin böyük nailiyyəti sayılmalıdır. Bu, ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi aspektdə o mərhələnin başlanğıcıdır ki, hazırda dilimiz çatmış və öz vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirən üslublara şaxələnmişdir. Füzulinin şeir dilini və yaradıcılıq üslubunu yaxşı mənimsəyən hər kəs onda fikrin və xəyalın əlaqəli dərinliyinə, geniş mənada, bədii məzmunun dolğunluğuna və estetik füsunkarlığına heyran olmaya bilməz. Füzulinin fərdi üslubunun bünövrəsində metaforik təfəkkür durur. Məcəzi düşüncə tərzini özlüyündə təzə hadisə deyildi. Bu cəhət Füzuliyə qədərki islam Şerqinin üç dilli poeziyasının bütün ruhunu sarmışdı. Lakin onun kökü, rüşələri canlı danışiq dilində idi. Füzuli bu üsula ona görə sığınmışdı ki, onda bitib-tükənməyən işiq və enerji görürdü; yəni görürdü ki, məcazilik semantiküslubi bir proses olmaqla həqiqəti aşkar etmək, daha gözəl təsvir və tərənnüm etmək üçün necə geniş, görünməmiş imkanlar açır.(1)

Füzuli qədim yunan və Şerq fəlsəfəsi ilə tanış idi. Onun fəlsəfi görüşləri əsasən ərəb dilində nəslə yazdığı "Mətləül-etiqa" əsərində əksini tapmışdır. Füzuli burada Aristotel, Platon, Empedokl, Demokrit və başqa yunan filosoflarının fikirlərindən, fəlsəfi irsindən təsirlənmişdir. Füzulinin başqa əsərlərində də ədəbi fəlsəfi fikirlərə təsadüf edilir. Nizami kimi o da öz əsərləri ilə ictimai-siyasi gedişə təsir göstərmək istəmiş, bəzən hakimlərə və məmurlara məsləhətlər etmişdir.

Füzuli öz seirlərində, XVI əsrə qədər Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə Azərbaycan və eləcə də türk ədəbiyyat tarixində yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır. Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir. Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. O, Azərbaycan türkcəsinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu məktəb klassik ədəbiyyatdakı köhnəlmiş qayda və normaları qırmaqda, inkişafa mane olan klassisizm ənənələrinə cəsür, azad və hünərli yanaşmaqda böyük tarixi xidmət göstərmişdir.

Dahi şair Azərbaycan ədəbiyyatına öz əsərləri ilə misilsiz töhvələr vermişdir. Onun əsərləri sırasına "Hədiqətüs-süəda" (hərf. 'Xoşbəxtlər bağı'), "Rövzətüş-şühədə" (hərf. 'Şəhidlər bağı') "Bəngü-Badə" (hərf. 'Tiryək və Şərab'), "Söhbətül-əsmar" (hərf. 'Meyvələrin söhbəti'), "Həft cam" məsnəvisi, "Səhhət və mərəz" (hərf. 'Sağlamlıq və xəstəlik', həmçinin "Hüsnü-eşq" adlanır, hərf. 'Gözəllik və sevgi') məsnəvisi, farsca yazdığı "Divan"ı və digər əsərləri daxildir. (5)

Füzuli klassik nəsrin böyük ustadı sayılır. Onun "Şikayətnamə" adı ilə tanınan məktubu ictimai məzmunu və bədii dəyəri ilə daha qiymətlidir. Ana dilində olan "Hədiqətüs-süəda" (tərcümə olduğunu

iddia edənlər də var) əsərində məşhur din xadimlərinin həyatı, fəaliyyəti, məhrumiyyətləri əks olunmuşdur.

Farsca yazılmış “Rindü Zahid”in əsasında insan, həyat haqqında fərqli baxışların qarşılaşması, mübahisəsi dayanır. Fars dilində nəslə yazılmış “Səhhət və Məraz” alleqorik əsərində isə müəllifin elmi, dini-fəlsəfi və sufi-panteist görüşləri vəhdət şəklində ifadəsini tapmışdır.

Füzuli ədəbiyyat tarixində mahir tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Tərcümələri arasında “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) önəmli yer tutur. Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin eyniadlı əsərini ana dilinə tərcümə etməklə şair türkdilli oxucuların bu məşhur əsərdən faydalanmaları, zövq almaları məqsədini güdmüşdür.

Yaradıcılığının zirvəsi olan “Leyli və Məcnun” poeması Azərbaycan, eləcə də Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirdiyi “Leyli və Məcnun” mövzusunun bir çox türk, fars, hind, özbək və tacik şairləri tərəfindən qələmə alınmasına baxmayaraq, Füzulinin ana dilində yaratdığı əsər orijinallığı ilə bu mövzuda əvvəllər yazılmış poemalardan seçilir. Poemanın mövzusu bütün şərq aləmində əsl eşq fədailəri kimi qəbul olunan Leyli və Məcnun haqqında geniş yayılmış bir məhəbbət əfsanəsindən götürülmüşdür. Bu mövzunu yazılı ədəbiyyata ilk dəfə başqa bir dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvi gətirmişdir. Lakin M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının 26 əsasında Nizaminin eyniadlı əsəri dayansa da, o, bir sıra epizodları dəyişmiş, yeni səhnələr düşünmüş, həmçinin əsərin təsir gücünü artırmaq üçün poemaya bir sıra lirik şeirlər daxil etmişdir. Ən əsası da odur ki, Füzuli əbədi məhəbbət mövzusunə, insanın yaşaması, onun daxili azadlığı kimi məsələlərə fərqli təfəkkür prizmasından yanaşmışdır. Bu poema Füzulinin şah əsəri hesab edilir. 3096 beytdən ibarət olan poema Bağdadın osmanlı hakimi Üveys Paşaya həsr olunmuşdur. Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov 1907-ci ildə Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının motivləri əsasında ilk Azərbaycan operası olan “Leyli və Məcnun” operasını yazmışdır. Poemada bir-birini təmiz məhəbbətlə sevən Qeyslə Leylinin acı taleləri elə zamanənin faciəsi kimi təqdim olunur. Şair iki aşiqin vüsala yetmədən həyatdan getmələrini təsvir etməklə göstərmək istəmişdir ki, ehkamların hökm sürdüyü cəmiyyətdə həqiqi məhəbbətə, insanın sərbəst düşünməsinə yer yoxdur. (4)

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. Tədbir Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və UNESCO-nun mərkəzi Fransada keçirilmişdir. Bu tədbirlərin bir qismi elmi məruzələrin toplanmasına və Füzuli haqqında bilgilərin mərkəzləşməsinə yardımçı olmuşdur. Daha sonra seçilmiş sanballı məruzələrdən ibarət kitab yayımlanmışdır. (3)

Füzulinin yubileyinin UNESCO tərəfindən qəbul olunmuş qərarla beynəlxalq səviyyədə layiqli şəkildə qeyd edilməsi milli mədəni dəyərlərin qorunmasına həmişə xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölməz şairin 500 illiyi müstəqil Azərbaycan Respublikasında keçirilən ilk dünya miqyaslı möhtəşəm mədəniyyət və sənət bayramı olmuşdur. (7)

2024-cü ildə Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 ili tamam olması səbəbilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə sərəncam imzalamışdır.

Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət aşılayan və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvəi ideallarla yaşamağa çağıran çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının

bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir. Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
2. “Yaşayan füzulşünaslıq abidəsi - Məhəmməd Füzuli-530”, İsa Həbibbəyli, 525-ci qəzet, 16.01.2024
3. “Böyük şairimiz Füzuli və onun dünya ədəbiyyatındakı yeri”, Mehmet Ömer Qazançı, İraq, Bağdad, 2016.- 9 fevral.- S.6.
4. “Könül mülkünün sultanı – Məhəmməd Füzuli” Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, tərt.ed. R.Məmmədli ixt.red. və burax.məsul Ş. Qəmbərova; red.K. Ağazadə. – Bakı: F. Köçərli ad.Respublika Uşaq Kitabxanası, 2019. - 63 s.
5. <https://personalar.az/mehemmed-fuzuli-kimdir/>
6. <https://kayzen.az/blog/az-proza/24023/məhəmməd-füzulinin-həyatı-və-yaradıcılığı.html>
7. <https://science.gov.az/az/news/open/27828>

FÜZULİ DÜNYASINDAN DÜNYAYA BAXIŞ

Sevil Cəfərova

***“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi
ceferovasevil@gmail.com***

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutmasından, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmasından, O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir bəhs olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, lirika, könül mülkünün sultanı.

Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin, həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, Füzuli bunların birincilərindəndir. Məhəmməd Füzuli yalnız Azərbaycan xalqının, yalnız öz əsrinin deyil, bütün bəşəriyyətin, böyük sənətin böyük oğludur. Əsrlərdir ki, mədəniyyət dünyasında şeir, sənət anlaşılan, sevilən hər bir ölkədə və cəmiyyətdə bu böyük dahinin adı iftixarla yad edilir və əbədi olaraq yad ediləcəkdir. Bu böyük şeir dühasının əsərlərilə dərindən tanış olanda heyran bizi götürür. Biz bu nadir və qadir “şeir ustasının”, “qəlblər mühəndisinin”, “könül mülkünün sultanının” hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik. Yüksək zövq sahibi, sənətin xarüqələrini duyub dərk edən adamlar Füzulinin şeir gülüstanında özlərini vəcd və heyranlıqdan xilas edə bilmir, Füzuli misralarından tükənməz mənəvi, estetik zövq alırlar. Füzulinin “təköllüm” etdiyi yerdə nəinki daş-divar, şəkillər, surətlər dilo gəlir, əksinə, ən mahir və qadir natiqlər də susmalı olur. Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini təhlil və təyin etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də bir elmi nəslin işi

deyildir. Bu böyük və şərəfli vəzifə ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir.

Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəsisini yaşıl kənarlı arxlardan gələrək axan duru suya, bəsisini isə kükrək dalğalarla aşır-daşan Nıaqara şlaləsinə, bir qismini də sahilləri və dibi görünməyən, yerigöyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir. Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır.

Buna görə də uşaq kitabxanalara təqdim edilən bu vəsaitin yazılmasında əsas məqsəd Füzuli sənəti, şeir qüdrəti haqqında müasirlərimizlə edilən maraqlı bir müsahibə, onun zəngin yaradıcılığını oxucularımıza çatdırmaqdır.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir.

Füzuli sənəti, zəngin şeir yaradıcılığı öz xalqının malik olduğu böyük ədəbi-bədii mirasa əsaslanır. Füzuli lirikasının əsil qüvvət və qüdrət mənbəyi xalqdır, həyatdır. Lakin aydındır ki, söz sənətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri olan Füzuli şeiri yalnız yüksək mədəni inkişaf nəticəsində yarana bilərdi. Füzuli üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində türkdilli xalqların mədəniyyətini, fars və ərəb dillərində yaradılmış elmi, ədəbi abidələri əsaslı sürətdə öyrənmiş mütəfəkkir bir sənətkardır. Onun çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığında əsas, həlledici yer tutan lirikası Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafının qanunauyğun bir yekunu kimi bir tərəfdən doğma xalqın gözəl bədii ənənələri, digər tərəfdən də qədim mədəniyyətə malik olan Yaxın Şərqin mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapmışdır. O, Nəsimidən sonra ana dilimizdə Azərbaycan şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdı. Onun çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığında əsas, həlledici yer tutan lirikası Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafının qanunauyğun bir yekunu kimi bir tərəfdən doğma xalqın gözəl bədii ənənələri, digər tərəfdən də qədim mədəniyyətə malik olan Yaxın Şərqin mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapmışdır. Füzulinin Azərbaycan bədii fikir tarixinə, eləcə də türkdilli xalqların ədəbiyyatına gətirdiyi ən gözəl keyfiyyətlərdən biri müasirlikdir. Şair öz qəsidələrində xalqın təcrübəsinə arxalanan müdrik həyat müəllimi, elmin nailiyyətləri ilə silahlanmış bir alim, kütlələrin ağır həyatını dərinlən duyan və onların mənafeyini müdafiə edən həssas, humanist şair kimi qarşımızda canlanır. Öz dahi müəllimi və ustadı kimi Nizami Gəncəvinin əsərlərini davam etdirən Füzuli qəsidələrində birinci növbədə xalqın qayğısına qalan insanpərvər hökmdar, ədalətli ictimai quruluş haqqında düşünür. Hökmdarlara, valilərə yazdığı mədhiyyələrdə, əsasən, nəsihət xarakteri daşımaqla bərabər, bu ideya ilə ruhlanmaqdadır.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla qəsəbəsində anadan olmuşdur. Bu dəqiq məlumat onun farsca divanındakı qitədə özünü əyani şəkildə büruzə verir: Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeirim Hürməti hər yerdə vardır, xəlv onun müştəğidir.

Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləli, nə mirvaridir, Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır. Şairin mənsub olduğu ailə XV əsrin axırlarında Azərbaycandan İraqa köçmüş minlərlə ailələrdən biri idi. Atası Süleyman dövrünün qabaqcıl, ayıq şəxslərindən olduğundan oğlunun təlim-tərbiyəsində xüsusi diqqət yetirir. Füzuli artıq məktəbdə oxuduğu vaxtlarda aşiqanə qəzəllər yazır. Yaşa dolduqca elmləri öyrənməyin zərurətini anlayır, humanitar və dəqiq elmləri öyrənir. Doğma Azərbaycan dilinə üstünlük verən ən mühüm əsərlərini bu dildə yazan şair üç dildə yüksək sənət nümunələri yaratmışdır. Onun

ədəbi irsindən azərbaycanca, farsca “Divan”ı, azərbaycanca, farsca, ərəbcə qəsidələrdən ibarət “Divan”ı, “Leyli və Məcnun” aşiqanə romantik poeması, “Bəngü Badə”, “Həft cam”(Yeddi cam) alleqorik poemaları, “Şikayətnamə”də daxil olmaqla məktubları, “Səhhət və Məraz”, “Rindü Zahid” adlı farsca yazılmış alleqorik, ictimai-fəlsəfi nəsr əsərləri, “Hədiqətüs-sühəda” kimi türkcə nəsr əsəri, “Hədisiərbəin” tərcüməsi, “Mətləül-etiqađ” kimi ərəbcə yazılmış elmifəlsəfi əsəri daxildir. Bu əsərlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi dünyanı heyranə salmağa qadir olan dühasının, aqlının, adi insan idrakının qavramayacağı duyğular aləminin ölməzlik və əbədiyyət heykəlidir. Füzuli çoxcəhətli yaradıcılığında tamamilə şüurlu olaraq böyük bir üstünlüyü lirikaya vermişdir. Şairin bizə çatdıran əsərlərinin çoxunu lirika təşkil edir. Bu əlbəttə səbəbsiz deyildir. Böyük sənətkar öz bədii yaradıcılığının əsas məqsədini və mənasını məhəbbətin qüdrətini, insanın gözəlliyini, onun eşq və həyat iztirablarını tərənnüm etməkdə görmüşdür. Şair azərbaycanca divanının müqəddiməsində nəzmə məhəbbətindən və fitri şeir istedadından danışaraq bu istedadını məktəb mühitində elmi təhsili ilə birlikdə inkişaf edib ətirli güllər yetirdiyini söyləyir. Bu müqəddimədən məlum olur ki, Füzulinin ilham mənbəyi, onun şeirinin əsas mövzusu insan, günəş camallı gözəllər, həyat və məhəbbət olmuşdur. Şairin bu etirafı aydın göstərir ki, o, öz istedadının lirik xassəyə malik olduğunu, söz sənəti meydanına məhəbbət nəğməkarı kimi gəldiyini çox gözəl dərk etmişdir. Füzulinin lirik şeirləri çox gənc yaşlarından böyük şöhrət qazanmış, cürətlə geniş sahələrə yayılmışdır. Qəzəl Azərbaycan, ərəb və fars-tacik ədəbiyyatlarında meydana çıxdığı ilk dövrlərdə olduğu kimi Füzulinin yaşayıb yaratdığı XVI əsrdə də xalq şeiri və xalq musiqisi ilə üzvi sürətdə bağlı olmuşdur. Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də söz sənətini xalqa çatdırmaqdır. Biz bilirik ki, şair məsnəviyə də, bədii nəsrə də, lirikanın qəsidə və sair növlərinə də öz yaradıcılığında əhəmiyyətli dərəcədə yer vermişdir. Lakin eyni zamanda o, çox gözəl bilirdi ki, xalqın rəğbətini, kütlələrin məhəbbətini qazanan, onun ürəyinə ən çox yol tapan şeir qəzəldir. Şairin fikrincə, başqa əsərlərdə rənz, müəmma olduğu üçün onlar yalnız ziyalılar və alimlər tərəfindən yaxşı anlaşılır. Eşqməhəbbət tərənnüm edən qəzəl isə gözəllərin ruhunu oxşayır. Füzulinin lirikası əsil məhəbbət və həyat poeziyasıdır. Onun ideya və bədii qüdrəti insan qəlbinin duyğu və həyəcanlarını, azadlıq və səadət həsrətini, insan gözəlliyini böyük sənətkarlıqla tərənnüm etməsindəndir. İstər ideya məzmunu, istərsə də forma etibarilə çox zəngin və rəngarəng olan Füzuli lirikasında insan məhəbbətinin tərənnümü əsas yer tutur. Böyük sənətkarın əsərlərində məhəbbət dərin ictimai-bəşəri mahiyyət daşıyır. Füzulinin anlayışında məhəbbət insanın gözəlliyinə və kamalına pərəstiş, coşğun həyat sevgisi, insanpərvərlik, dostluq, vəfa və sədaqət deməkdir. Füzulinin lirikasında insan, onun əzəmətli, parlaq camalı təbiətdə olan bütün varlıqlardan üstün, qiymətli göstərilmişdir. Şair öz əsərlərində bədii sözün qüdrəti ilə bir-birindən cazibəli, əlvan, gözəl surətləri yaratmışdır. Bir qəzəlində o yazır ki, qüdrətin çəkdiyi hər bir rəsm gözəldir, lakin sevgilinin rəsmi hamısından cazibəli çıxmışdır. Füzuli yaradıcılığında xəlqilik birinci növbədə onun lirikasının əsas mövzusundan biri və hətta birincisi olan məhəbbətin tərənnümündə daha qüvvətli təzahür edir. Şair “Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?”, “Pərişan xəlqi-ələm ahu əfqan etdiyimdəndir”, “Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyüm könlüm”, “Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni” və başqa insan məhəbbəti, sevgili həsrəti, eşq və ayrılıq iztirabları tərənnüm edən bir çox qəzəlləri xalqın dilində əsrlərcə ona görə əzbər olmuşdur ki, Füzuli bu şeirlərdə sadə insanların ruhuna, qəlbinə dərinə nüfuz edə bilmiş, onların canlı hisslərini, kədər və iztirablarını həyat həqiqəti kimi yüksək bədii ümumiləşdirmələrlə, əsil sənətkarlıq ehtirası ilə sadə, təbii və aydın formada ifadə etmişdir.

Dahi şairin çoxcəhətli zəngin yaradıcılığında lirika mühüm yer tutur. Füzuli klassik şerin, demək olar ki, bütün növlərində əsərlər yazmış, fəlsəfi-ictimai tutumuyla yanaşı poetik dəyəri ilə də ölməz sənət nümunələrinin müəllifi kimi tanınmışdır. Şairin xüsusən ana dilində yaratmış olduğu "Divan" türk dili anlaşılan ölkələrdə yayılmış, məhəbbətlə oxunaraq türk xalqlarının ədəbiyyatlarına qüvvətli təsir göstərmişdir. Füzuli özünün qəlb aləmindən xəbər verən lirik şeirləri, xüsusilə qəzəllərində saf, təmiz bir qəlbin incə, kövrək duyğuları, ulvi bir məhəbbətin həyəcanlarını ifadə edir, oxucusunu bədii sözün qüdrətilə sehirləyib düşünməyə, öz mənliyini, kainatı, həyat gözəlliklərini dərk etməyə çağır, dostluğa, məhəbbətə səsləyir. Füzuli bütün dünyaya aşiq nəzəri ilə baxır, məhəbbəti kainatın yaranmasının əsası sanır. Səhərin açılmasında, günəşin doğmasında, baharın gəlişində, bülbülün nələsində bir məhəbbət duyur, bütün bunları məhəbbət dili ilə izah edir. Füzuli qəzəlləri həm də fəlsəfi-irfani səciyyə daşıyır. İlahi bir ənginlik duyulan bu qəzəllərdə əhli-həqqin Tanrıya məhəbbəti də zaman-zaman öz əksini tapır. Bütövlükdə isə ümumi ruhu ilə Füzuli şerində məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, dostluq, mehribanlıq, fədakarlıq, səmimiyyət yaradan müqəddəs bir qüvvədir. O, insana gözəlliyi duymaq, dərk etməyi öyrədir, daxilən təmizliyə, şəxsi varlığından belə keçməyə, qorxmazlığa sövq edir. Bu cəhət Füzuli qəzəllərində o qədər bədii, səmimi və aydın ifadə olunmuşdur ki, xalq hikməti və xalq zəkasının qüdrəti ilə aşılانmış bu könül nəğmələrini oxuyan və ya dinləyən hər kəs qəlbində bir saflıq, xeyirxahlıq, həyata məhəbbət, insana və onun maddi və mənəvi gözəlliyinə hörmət duyğularının qüvvətləndiyini hiss edir...

Şair şeirin, qəzəlin qədrini bilməyənləri mərifətdən uzaq və cahil adlandırır. Füzuli şeir janrları içərisində ən üstün tutduğu qəzəli "hünər bağının gülü" adlandırır. Qəzəli belə yüksək qiymətləndirməsi, şairin lirikanı, qəlb şeirini, insanın mənəvi aləmini tərənnüm edən şeiri daha artıq sevdliyindəndir:

*Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güll-bustani-hünər.
Gəzəli-ğəzəl seydi asan deyil,
Gəzəl münkiri-əhli-irfan deyil*

Füzuli bütün mənzum əsərlərini, eləcə də lirik əsərlərini ərüz vəznində yazmışdır. Füzuli yüksək şeir mədəniyyətinə malik bir sənətkar olduğu və şair üçün bir zərurət olan ərüz vəznini ərəb, fars şairlərindən az bilmədiyi üçün heç bir yerdə ilhamını zorlamamışdır. Azərbaycan dilində ərüz vəzni ilə də olsa, "nəzmi nazik" yaratmaq uğrunda fədakarlığa getmiş, böyük xarüqələr yaratmışdır. Füzuli müasir ərüzün məşhur bəhrlərinin hamısını sınamışdır. Füzuli şeirinin gözəl xüsusiyyətlərindən biri də mükəmməl, az sözlü, dolğun olmasıdır.

Füzuli lirikdir, qəlb şairidir. Qəzəl janrı Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuliyə qədər uzun bir dövr keçmişdir. Böyük Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Xətəinin qəzəlləri bu sahədə görkəmli nümunələrdir. Ancaq nə Füzuliyə qədərki şairlərimizdən, nə də ondan sonra gələn Vəqif, Vədadi, Zakir, Seyid Əzim, Bahar Şirvani, Hadi və başqa şairlərdən heç kəs Füzuli səviyyəsində, Füzuli qədər incəliklə, yüksək bədii keyfiyyətdə qəzəl yazmamışdır. Füzuli zamanının eyni zamanda böyük alimi idi. Həyatı və müasir mədəniyyəti mükəmməl bilirdi. Onun müstəsna həssaslığı, dəqiq müşahidə bacarığı, hər bir hadisənin mahiyyətini qavramağa, obyektə mükəmməl əhatə etməyə imkan verir. Bu cəhətdəndir ki, o, eyni bir əşya, bir söz əsasında bir-birindən fərqli, müxtəlif surətlər, səhnələr yaradır.

Füzuli lirikasının sənətkarlıq və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və izahı, bizim demək olar ki, bütün klassik şeirimizin bədii sanballarını təyin məsələsidir. Çünki Şərq poetikasında elə forma, üsul, janr, qayda yoxdur ki, Füzuli ona toxunmamış, onun parlaq nümunəsini yaratmamış, öz münasibətini birləşdirmiş olsun. Böyük şair özündən əvvəlki bədii irsə kor-koranə, passiv münasibət bəsləməmişdir. Azərbaycan şerinin ölməz nümunələrini yaradaraq türk dilinin nəyə qadir olduğunu göstərən, beləcə tarix içində mənəvi mənliliyimizə – dilimizin, mənəviyyatımızın əbədi və canlı heykəlinə çevrilən Füzuli eyni zamanda ərəb və fars dillərinə biganə qalmamış, bu dillərdə də ərəb, fars şairlərinin yaratdığı və nümunələr səviyyəsində dayanan müxtəlif janrlı əsərlər meydana gətirmişdir. Ana dilində bağladığı “Divan” həcmində həmçinin farsca “Divan” yazan şair özünün qəlb aləmindən xəbər verən bu lirik şeirlərdə də oxucusunu bədii sözün qüdrətilə sehləyib düşünməyə, öz mənliliyini, varlıq aləmini, həyat gözəlliklərini dərk etməyə çağırır. Xalq hikməti və xalq zəkasının qüdrətilə aşlanmış bu son dərəcə bədii, səmimi, misilsiz könül nəğmələrini oxuyan və ya dinləyən hər kəs ürəyində bir saflıq, xeyirxahlıq, həyata məhəbbət, insana ehtiram duyğularının qüvvələndiyini hiss edir.

Söz ilahi qüdrətin yaratdığı bir nemətdir, “ərşdən yerə enmişdir”. Onun şeir, söz sənəti haqqındakı təsəvvürü olduqca genişdir. O, şeiri həyatın, varlığın ən yüksək formada şairanə inkası kimi alır. Söz-gözəl, bədii, hakimənə söz, Füzuli şeirinin canıdır. Füzuli şeirin, sənətin yüksəkliyindən danışdığı zaman sənətkarın qarşısında mühüm vəzifələr durduğunu da qeyd edir. Füzulinin ümumiyyətlə bədilik tələbi və meyarı çox yüksəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə // Seçilmiş əsərləri. - Bakı : Araz, 2010. - S. 74.
2. Məhəmməd Füzuli – 520 // Mədəniyyət. – 2014. – 18 iyul. - № 55. – S. 13.
3. Füzulinin duası : görkəmli orta əsr Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. - 2014. - 24 oktyabr. - № 41. - S. 1;9.
4. Məhəmməd Füzuliyə ; Görüş-ayrılıq ; Füzuli-Sabir: şeirlər // Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. –C. 2.- S. 139-142

BÖYÜK ŞAİRİMİZ FÜZULİ VƏ ONUN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ

Vaqif Allahverdiyev, dosent

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müdiri

vaqif.allahverdiyev.58@bk.ru

Şikayət Hüseynova

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Füzulinin bu qədər maraqla oxunmasının səbəbi onun ərəb, fars, türk dillərində yazdığı bacarması ilə yanaşı, işlədiyi mövzuların da o dönmə üçün fərqli olması, müəllifin olaylara fərqli yöndən yanaşması idi. Onun dili əsasən türkçənin danışq tərzinə daha yaxın olması, türk dilinin təməl qəliblərinə düzgün əməl etməsi, o dönmənin şairlərinə nisbətən fərqli yanaşması əsərlərinin oxunaqlılığını daha da yüksəldir. Füzulinin daxili dünyasının zənginliyi özünü məhz şerlərində, sözlərin düzümündə göstərmişdir.

Açar sözlər: Klassik ədəbiyyatımız, Bağdadlı Ruhi, İraq türkman yazarları, Osmanlı ədəbiyyatı

Klassik ədəbiyyatımızın Nəvai, Nəsimi, Əhməd Yəsəvi, Qasıralı İsmayıl, Məxdumqulu və bu kimi çox sevilən, oxunan və bəyənən nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli olduğunu, hətta onun birinciliyini iddia edə bilərik.

İnsanlığa ərməğan etdiyi əsərləri hələ mətbəənin olmadığı zamanlarda dəfələrlə əlyazma şəklində çoxaldılaraq dünyanın hər yerinə yayılmışdır. Bu gün İraq, Türkiyə, Azərbaycan və İran başda olmaqla, dünya kitabxanalarının bir çoxunda onun əsərlərinin çap və əlyazma nüsxələrinə rast gəlinir. Mətbəənin yaradılması ilə də klassik yazarlar sırasında Füzulinin də əsərləri geniş yayılmağa başladı.

Füzulinin bu qədər maraqla oxunmasının səbəbi onun ərəb, fars, türk dillərində yazdığı bacarması ilə yanaşı, işlədiyi mövzuların da o dönmə üçün fərqli olması, müəllifin olaylara fərqli yöndən yanaşması idi. Onun dili əsasən türkcənin danışq tərzinə daha yaxın olması, türk dilinin təməl qəliblərinə düzgün əməl etməsi, o dönmənin şairlərinə nisbətən fərqli yanaşması əsərlərinin oxunaqlılığını daha da yüksəldir. İstifadə etdiyi türkcədə yaşadığı coğrafiyanın təsiri ilə Azərbaycan və Kərkük türkcəsinin təsiri açıq-aydın hiss olunsun da, Çağatay və Osmanlıcanın da izləri özünü göstərir. Buna görə də türk dünyasının hər yerində onun yazdığı şeir anlaşılır. Məsələn:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradum şəmi yanmazmı?!

Nə yanar kimsə mənə atəş-i dildən özgə,

Nə açar kimsə kapum, bad-i səbadan gayrı.

Mənüm tək heç kim zar-ü pərişan olmasın, ya Rəbb!

Əsir-i dərd-i eşqü dağ-i hicran olmasın, ya Rəbb!

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,

Aşiq-i sadıq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.

Bu misralardan da görünür ki, Füzuli, türkcənin bütün gözəlliklərindən istifadə edərək, sanki naxış işləyirmiş kimi sözləri ard-arda düzmüşdür. Şair bu sözləri təsadüfən seçməmişdir. Onun daxili dünyasının zənginliyi özünü məhz bu sözlərin düzümündə göstərmişdir.

Füzuli özündən öncəki şairlərdən, məsələn, Nizami, Nəcati və Nəvayidən təsirləndiyi qədər də özündən sonrakı şairlərə təsir etmişdir. Bu təsir özünü çox tez bir zamanda göstərmişdir. Füzulinin dəsti-xəttini mənimsəyən şairlərdən ilki Bağdadlı Ruhidir. Bağdadlı Ruhi ilə başlayan təsir müasir dövrümüzədək davam etməkdədir. Bu gün yazılan bəzi şeirlərdə Füzuli dəsti-xəttini açıqca görə bilərik.

Bildiyimiz kimi, Füzuli əsərlərini ərəb əlifbasında yazmışdır. Türk dünyasında ərəb əlifbasından latın və kiril əlifbalarına keçilən zaman onun əsərlərinin də bu əlifbalar ilə nəşrinə ehtiyac duyulmuşdur. Daha sonra isə əsərləri araşdırılmış, məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Türkiyədə Nəcməddin Xəlil Onan, Abdülqədir Qaraxan, Hasibə Mazioğlu və Ali Nihat Tərhan, Azərbaycanda Həmid Araslı, Mirzəağa Quluzadə, Mir Cəlal Paşayev, Məmmədcəfər Cəfərov, Sabir Əliyev kimi onlarla alimin adlarını çəkə bilərik.

Azərbaycanlı qardaşlarımız Füzulini öz şairləri olaraq qəbul etdikləri üçün onun əsərlərinin aşkarlanması, haqqında tədqiqatlar aparılması ilə kifayətlənməyib, şairin təbliğatı üçün lazım olan hər şeyi edirlər. Belə ki, bəzi qəzəllərini məşhur müğənnilər oxumaqla yanaşı, məşhur poeması Leyli və

Məcnun opera şəklində səhnələşdirilmiş, kinoya çəkilmişdir. Bundan başqa, 1959-cu ildə Füzulinin adı bir Azərbaycanda rayona verilmişdir. Ancaq təəssüf ki, 1993-cü ildə həmin rayon ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

Füzuli təkcə Azərbaycanda deyil, Özbəkistanda da sevilən şairdir. Füzulinin haqqında Avropa metodları ilə yazılmış araşdırmalar XX yüzildən başlansa da, bu zamana qədər şairin əsərləri müxtəlif yollar ilə təbliğ edilərək dörd yüz il boyunca bir çox özbək şairlərinin yetişməsində öz təsirini göstərmişdir. Onun şeirlərinə nəzirlər, təxmislər yazmışlar. Bu bilginə özbəkistanlı alim Xəlil Rəsulov Füzuli haqqında yayımladığı kitabın önsözündə görə bilərik.

Bundan başqa, İraqda da Füzuli rəğbətlə oxunur. Qeyd etməliyik ki, bu rəğbətin bir səbəbi onun doğum yeri Bağdad şəhəri, vəfat yeri isə Kərbəla şəhəri olmasıdır. Digər səbəbi də şairin ərəb və fars dillərində də gözəl əsərlər yazmasıdır. Daha sonra şairin əsərləri İranda da dəfələrlə nəşr edilmiş, əsərləri haqqında tədqiqat aparılmışdır. Bu tədqiqat əsərləri daha çox müqayisəli xarakter almışdır. Şairin əsərləri həmçinin ingilis dilinə də çevrilmişdir. Füzuli haqqında aparılan araşdırmalar içərisində Qulamrıza Ziyainin Təbrizdə Azadlıq İslam Universitetində ingilis dilində hazırlamış olduğu dissertasiyanı xüsusi vurğulamaq istədik. Burada Hafiz Şirazi ilə Füzuli arasında təəvvüf haqqında bənzər və fərqli tərəflər müqayisə edilmişdir. Bu əsər 2013-cü ildə “Turkish Studies (Türkiş stadis)” jurnalında yayımlanmışdır.

İraqda Füzulinin türkmənlər tərəfindən təbliği onun sadəcə orada yaşayan türkmənlər arasında yox, həm də bütün ərəb dünyasında tanınıb sevilməsinə yardımçı olmuşdur. Ata Tərzibaşının rəhbərliyi altında bir qrup füzulışünaslar ərəb aləmində yayımlanan dərgilərdə şair haqqında məqalə və tədqiqatları ilə öz missiyalarını yerinə yetirmiş oldular. Tərzibaşının Füzuli haqqında ilk məqaləsi 1953-cü ildə yayımlanan “Əl-ədib” dərgisində çıxdı. Müəllifin türk dilində apardığı araşdırmalar isə ya yerli ya da Türkiyədəki dərgilərdə özünə yer almışdır. 2007-ci ildə Asma Şahinin Türkiyədə Füzuli haqqında yayımlanmış kitab, məqalə, məruzələri bir araya toplayaraq nəşr etmiş və təxminən 500 sayda olan bu əsərlər arasında Ata Tərzibaşının da əsərləri özünə yer almışdır.

İraq türkmən yazarları arasında Füzulini tədqiq edənlər sırasına Əbdüləziz Səmin Bayatlı, Mehmed Mehdi Bayat, Fərrux Fayıq Köprülü, Əbdüllətif Bəndəroğlu və İbrahim Dakuklunu adı xüsusi qeyd edilməlidir. Adlarını çəkdiyimiz bu alimlər təkcə Füzulinin iki dildə şeirlərini araşdırmaqla yanaşı, həm də şairin doğulduğu yer haqqında, həyatı və şəxsiyyəti barədə geniş məlumatlar vermişlər. Bu tədqiqatların bir çoxu kitab halında da yayımlanmışdır. Bu kitablar arasında 1994-cü ildə təşkil olunmuş Füzuli festivalı zamanı yayımlanan “Mətləül-etiqaad” əsəri ilə ərəbcə qəsidələrinin yer aldığı kitabı göstərə bilərik.

Füzuli yaradıcılığına önəm verən digər bir İraq alimi isə professor Hüseyn Əli Məhfuzdur. Müqayisəli Şərq dilləri mütəxəssisi olan alim həm də Seyh-ül Bağdad kimi tanınır. Onun Füzuli haqqında ilk işi 1953-cü ildə Bakıda təşkil olunmuş bir simpoziumda oxuduğu məruzədir. Daha sonra məruzəsini genişləndirərək 1959-cu ildə “Füzuli əl-Bağdadi” adlı kitab halına gətirmişdir. 1994-cü ildə Füzuli festivalında şairi İraqda təbliğ edən ilk alim olduğunu etiraf etmişdir. Tədqiqatçının qənaətinə fars ədəbiyyatında Rudəki, ərəb ədəbiyyatında Umru-ül Kayis və ingilis ədəbiyyatında Geoffrey Jusr kimdirsə, türk ədəbiyyatında da Füzuli odur. Yenə də tədqiqatçının qənaətinə “şairlik Füzuli ilə bitmişdir. Söz ustadlığı onunla özünün zirvəsinə çatmışdır”.

Ərəb mədəniyyətində Füzulinin tədqiqatçıları dedikdə isə ağla ilk gələnlərdən birisi də Hüseyn Mucib əl-Misridir. 1955-ci ildə Qahirə Universitetində Füzulinin yaradıcılığı haqqında namizədlik dissertasiyası yazmışdır. 1967-ci ildə o, dissertasiyasını “Əski türk şeirinin öncüsü: Füzuli” adlı kitab halında çıxarmağa nail olmuşdur. Kitab sonralar rus dilinə çevrilmişdir.

Füzuli şərqdə məşhur və önəmli olduğu qədər qərb mədəniyyətində də ona, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına önəm verilmişdir. Onun qərbdə tanınması Osmanlı ədəbiyyatı haqqında aparılan araşdırmalardan başlayır. 1904-cü ildə ingilis yazıçısı E. J. Wilkinson Gibbin yazmış olduğu "History of Ottoman Poetry/ Osmanlı Şeirinin Tarixi" adlı əsər Füzulinin qərbdə öyrənilməsinin təməlini qoyur. Kitabda Füzuliyə 37 səhifə həsr olunur. Müəllif Füzulini “ruhun şairi” adlandırmış, “türk şeirinin bayrağını əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırdığını” göstərmişdir. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri də 1959-cu ildə Sufi Hurinin ingiliscəyə tərcüməsi ilə UNESCO tərəfindən yayımlanmışdır. Bu əsərin alman, ispan və rus dillərinə də çevrilmişdir.

Bu gün qərb universitetlərindən hansında Türkologiya, Şərqşünaslıq və Şərq dilləri fakültələri varsa, istisnasız orada Füzuli haqqında ayrıca bir dərs keçirilir. Füzulinin haqqında ya dissertasiya işi yazılır, yaxud da onun əsərləri Şekspir, Dostoyevski, Con Don, Qotfrild Keller kimi dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə müqayisə edilir.

Bundan başqa, Füzulinin haqqında müxtəlif dillərdə yazılmış ensiklopediyalarda da məlumat vardır. Britaniya, Rusiya, İran, İslam ensiklopediyalarında Füzuliyə sərf olunan səhifələrin digər klassik şairlərimizə həsr olunduğundan çox olduğunu görə bilərik.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. Tədbir Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və UNESCO-nun mərkəzi Fransada keçirilmişdir. Bu tədbirlərin bir qismi elmi məruzələrin toplanmasına və Füzuli haqqında bilgilərin mərkəzləşməsinə yardımçı olmuşdur. Daha sonra seçilmiş sanballı məruzələrdən ibarət kitab yayımlanmışdır.

Bu gün, Füzuli haqqında dünyada aparılan tədqiqatları nəzərdən keçirdikdə qürurlanmamaq olmur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

5. Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə // Seçilmiş əsərləri. - Bakı : Araz, 2010. - S. 74.
6. Məhəmməd Füzuli – 520 // Mədəniyyət. – 2014. – 18 iyul. - № 55. – S. 13.
7. Füzulinin duası : görkəmli orta əsr Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. - 2014. - 24 oktyabr. - № 41. - S. 1;9.
8. Məhəmməd Füzuliyə ; Görüş-ayrılıq ; Füzuli-Sabir: şeirlər // Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. –C. 2.- S. 139-142

FÜZULİ POEZİYASININ ÜMUMDÜNYA ƏHƏMİYYƏTİ

Sara Məmmədova

“Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi

sara2024@mail.ru

Xülasə: Məqlədə Məhəmməd Füzuli bədii-ədəbi yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirilməsindən, Füzulinin poeziyasının zəngin olmasının əsas səbəblərindən başlıcası odur ki, şairin şeirlərində semantik söz qrupları olan – sinonimlərdən, antonimlərdən, omonimlərdən geniş bir şəkildə istifadə olunmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, poetik, Mütəfəkkir şair.

Məhəmməd Füzuli bədii-ədəbi yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Mütəfəkkir şair fars dilində yazmasına baxmayaraq, ana dilini - Azərbaycan türk dilini gözəl, lətifəli şeir nümunələri yazmaqla zənginləşdirmişdir. Azərbaycan xalqının böyük şairi Füzuli bədii-estetik söz sənəti olan ədəbiyyatı bütün türk dünyasında şərəfləndirmişdir. Məhəmməd Füzulinin bədii-ədəbi yaradıcılığı nəinki Azərbaycanda, bütün dünya ədəbiyyatında məşhurdur. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını üç dildə yazıb, yaradaraq Azərbaycan mədəniyyətinin əvəzsiz sərvəti etmişdir. Ədib üç dildə “Divan” bağlayan təkrarsız istedadla malik sənətkardır. Onun doğma ana dilində, fars, ərəb dillərində olan bədii yaradıcılığı XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsidir. Məhəmməd Füzuli poeziyasının dili və üslubu öz zənginliyini, istiqamətini, inkişaf xəttini, orijinallığını xalq dilinə bağlılığı ilə əldə etmişdir. Məhəmməd Füzuli poeziyasının dili və üslubunu ana dilinin keşiyində durması daha da zənginləşdirərək, zamanın hər cür təzyiqindən, sınağından çıxarıb dövrümüzə qədər yaşatmışdır. Məhəmməd Füzuli poeziyasının ana xəttini Azərbaycan türk dilinin xəlqiliyi, milli köklərindən, xalqın dilində əsrlərlə işlənib cilalanmış söz və ifadələr təşkil edir. Mütəfəkkir şair milli ənənələrə köklənən üslubi orijinallıqları ilə seçilən bədii-ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin ən mükəmməllərini yaratmışdır. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dili klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsidir. Ədibin klassik Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, poeziyanın leksik və qrammatik norma cəhətindən araşdırılmasında, ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələrinin mükəmməlləşməsində çox böyük xidmətləri vardır. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dilini tədqiqatçı dilçilər elmi - linqvistik baxımdan geniş bir şəkildə tədqiq etmişlər. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının özünəməxsus leksik özəllikləri, qədim türk dillərinin xüsusiyyətlərini daşması, Azərbaycan ədəbi dilinin digər klassiklərinin dil materialları ilə sübuta yetirilmiş faktlardandır. Məhəmməd Füzulinin üslubu onun türkcə “Divan” da əsaslı şəkildə özünü göstərir. Məhəmməd Füzulinin əsərləri özünün dil və üslub orijinallıqları ilə daim seçilmişdir. Ədibin poeziyasının dilində xalqı və milli mənbə kimi Azərbaycan xalq dili əsasdır. Məhəmməd Füzulinin poeziyasında ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin işlənməsinə baxmayaraq, əsas mənbə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının zəngin olmasının əsas səbəblərindən başlıcası odur ki, şairin şeirlərində semantik söz qrupları olan – sinonimlərdən, antonimlərdən, omonimlərdən geniş bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Ədibin poeziyasının dili poetik-üslubi vasitələr, linqvistik və üslubi-linqvistik metodlar ilə Azərbaycan türk ədəbi mühitinin əsaslı

araşdırılmasında mühüm rola malikdir. Ədibin poeziyasının dili və üslubu elmi yeniliklər, linqvistik, müqayisəli – diaxronik tədqiqlər, elmi təhlillər, təsviri müqayisələr mövzusu olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin poeziyası Azərbaycan dilinin, habelə türk dillərinin tarixi leksikologiyasının, tarixi-müqayisəli leksikologiyasının, ümumən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, dəqiq olaraq XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, Azərbaycan dilinin tarixi üslubiyyat məsələlərinin tədqiqində, öyrənilməsində elmi mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Məhəmməd Füzulinin bədii-ədəbi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dilinin leksikologiyasının, tarixi qrammatikasının, üslubiyyatının, bədii-estetik söz sənətinin inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir. Mütəfəkkir şairin poeziyasının dilində türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars dilindən alınmış ayrı-ayrı sözlər, eləcə də izafət birləşmələrindən bədii ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur. Ədib poeziyasının dilində Azərbaycan xalq dilinə daxil olmuş, Azərbaycan türk xalqının mənimsədiyi, Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb və fars dilindən alınmış sözlərdən daha çox faydalanmışdır. Ədib poeziyası vasitəsilə ədəbi-bədii dilimizi yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasının inkişafına qüvvətli təsir etmişdir. Mütəfəkkir şair üç dildə - ana dili Azərbaycan türk dilində və ərəb, fars dillərində şeir nümunələri yaratmışdır. O, yaradıcılığında ana dilində yazmağa üstünlük vermişdir. Çünki, Azərbaycan dilinin məna zənginliklərinin, poetik imkanlarının parlaqlığının və əlvanlığının fərqi idi. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qoruyucusu olan Füzulinin poeziyası onu Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsi, Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyədə qoruyucusu, təkrarsız bir ədibi etmişdir. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dilinin və üslub mövzularının zəngin olmasında Azərbaycan dilinin müstəsna rolu olmuşdur. Ədibin poeziyası ədəbi mədəniyyətin ən mükəmməl nümunəsidir. Məhəmməd Füzulinin poeziyası Azərbaycan klassik poeziyasının, xüsusən XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lirik-sentimental üslubunun zənginləşməsində və formalaşmasında mühüm vasitə olmuşdur. Füzulinin poetik dilinin zənginliyi şairin bir alim olaraq intellekt sahibi olmasının göstəricisidir. Onun poeziyası Zöhrə, Ülkər, Günəş, ay, ulduz kimi planet və göy cisimlərinin adları, poetik bənzətmə vasitələri ilə olduqca zəngindir. Məhəmməd Füzuli İraqda geniş türk mühitinə yetirməsi kimi həmin kontekstin dil-üslub xüsusiyyətlərini yaşadan bir mütəfəkkirdir. Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dili çox zəngin olmasına və o dövrün hətta formal tələblərini belə gözləməsinə baxmayaraq, quruluş və tərkib etibarilə çox sadə, aydın, ahəngdar və əlvandır. Onun şeirinin dili xalq ruhu, xalq ifadə formaları ilə olduqca zəngindir. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm xidmətləri olan, Azərbaycan ədəbi dili tarixində şeirin arxitektikasına, melodikliyinə, ahənginə xidmət edən şairin şeir dilində bədii təzadların əvəzəlməz rolu vardır. Füzulinin poeziyasının gücü onda idi ki, o, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini ədəbi-bədii yaradıcılığında mükəmməl şəkildə əks etdirə bilirdi. Yüksək istedadla malik şair poeziyasında tənzimlənmiş, səlisləşmiş, normativləşmiş Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyəsindən istifadə edirdi. Onun əsərləri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafına rəvac vermişdir. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında Azərbaycan türk dilinin milli, xəlqi zəminini qoruyub-saxlamış və dilimizi dövrün əsas dilləri - ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qatmışdır. Azərbaycan türk dilinin bu rəqabətdən qalib çıxdığının sübutu Füzulinin yaradıcılığı olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının üstünlüyü onda idi ki, o, yaşadığı və böyüdüüyü mühitdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan türk dilini də, ana dili olaraq, incəliklərinə qədər mənimsəyə bilirdi. Buna görə də ədib Ana dili olan Azərbaycan türk dilində gözəl, bəlağətli, rişələrinə

qədər milli, xəlqi, nümunəvi bir ədəbi dil örnəyi yaratmağa nail ola bilmişdir. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir.

O, yaradıcılığında Azərbaycan dilinin müxtəlif məqamlarından – məhəbbət leksikasından, somatik leksikadan, onomastik leksikadan, təbiət leksikası – bitki və çiçək adlarından – fitonimlərdən, astronomik leksikadan – kosmonimlərdən, dini leksikadan, eləcə də bu gün Azərbaycan ədəbi (rəsmi) dilində passiv və məhdud dairədə işlənən nisbi arxaizmlərdən geniş bir şəkildə istifadə etmişdir. Ədib Azərbaycan xalqının böyük və ölməz şairidir. Onun poeziyasının leksikonunun əsasını sədaqət, etibar, səmimiyyət semantikali sözlər təşkil edir. Biz XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin əhatə dairəsinin genişliyi haqqında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı vasitəsilə dolğun məlumat ala bilirik. Ədib yaradıcılığı vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirməyə nail olmuşdur. O, poeziyasında ərəb və fars dili sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Beləliklə də, Füzuli Azərbaycan klassik şeirinin təkrarsız nümunələrini yaratmaqla Azərbaycan şeir sənətini klassik şeir səviyyəsinə qaldırmışdır. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, onların xalq dilində olan rəngarəng mənə çalarlıqlarından, Azərbaycan dili sözlərinin zəngin çoxmənalılığından, eləcə də ümumxalq dilində özünə yer tapmış ərəb və fars dilli alınma sözlərdən yerli-yerində məharətlə istifadə edərək, zəngin leksik-semantik söz qrupları silsilələrini yaratmışdır. Onun qəzəllərində işlənən sinonimlər, omonimlər, poetik-üslubi təzadlar, antitezaların yaranmasına xidmət edən bədii antonimlər öz orijinallıqları ilə seçilirlər. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı Azərbaycanın milli söz xəzinəsidir. Onun qəzəllərinin dilinin zənginliyi, tutumlu bir leksikona malik olması Azərbaycan dilini zənginləşdirən vasitə olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında söz yaradıcılığının üç növündən – leksik, morfoloji və sintaktik növündən istifadə edərək, üç istiqamətdə Azərbaycan dilini zənginləşdirmişdir. Şair bədii-estetik dühası ilə Azərbaycan ədəbiyyatını göylərə yüksəltməyə nail olmuşdur. Bununla da, M.Füzuli böyük türk dünyasının nadir istedadı malik bir nəhəng şairi kimi şöhrətlənə bildi. O, Azərbaycan türk dilinin, XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunu inkişaf edirib, formalaşdırmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Füzulinin mövqeyi müqayisəedilməz dərəcədə böyükdür. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı böyük söz ustası Məhəmməd Füzulinin adı ilə bağlıdır. Məhəmməd Füzulinin qələminin gücü ilə poeziyada yeni yüksəliş dalğası baş vermişdir. Ədib ədəbiyyatı ideya- bədii xüsusiyyətləri ilə, irəliyə doğru inkişafa qüvvətləndirmişdir. Yüzdilliklər keçsə də, klassik ədəbiyyat Məhəmməd Füzuli orbiti ətrafında daim fırlanmaqdadır. Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi inkişafında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı böyük rol oynamışdır. Ədib dilimizdə gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Şair bütün yaradıcılığı boyu bu ənənəyə sadıq qalmış və dilimizin inkişafında böyük rol oynamışdır. Poeziyamızın ədəbi dilinin inkişafında şairin rolu danılmazdır. Dilimiz məhz onun əsərlərində inkişaf etmiş, ədəbi dil səviyyəsinə qalxmışdır. Anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının rolu olduqca böyükdür. Ədib Azərbaycan dilində gözəl sənət nümunələri yazmaq, bu dilə məhəbbət yaratmaqda böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Məhəmməd Füzuli öz doğma dilini inkişaf etdirmiş, ən gözəl sənət əsərlərini məhz bu dildə yazmışdır.

Dahi sənətkarımız ana dilindən ilham almış, dünyaşöhrətli əsərlərini bu dildə yazmışdır. Məhəmməd Füzuli anadilli əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biridir. Məhəmməd Füzuli əsərləri ilə adını Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə əbədi həkk etmişdir. Əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət edən M.Füzuli dilimizin ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir. Məhəmməd Füzulinin

Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ədəbiyyatına mühüm təsir göstərə bilən qüdrətli sənətkardır. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında nəinki özünü türk adlandırır, hətta türk dilinin təəssübünü çəkərək, öz doğma dili olaraq bu dildə ədəbiyyat yatarmağın vacibliyini də irəli sürür. Aşağıdakı şeirində Azərbaycan dilini farsdilli ədəbiyyata qarşı qoyur. Ədibin istər ərəb, istər fars, istərsə də türk dilində yazdığı möhtəşəm əsərlər onun şairlik istedadının sübutudur. Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm, kim, Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur. Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib, Əksərən əlfazi namərbutu nahəmvar olur. Məndə tövfiq olsa bu düşvari asan eylərəm, Növbəhar olğac tikəndən bərgi – gül izhar olur [4, 362]. Onun poeziyası hərtərəfliliyi ilə dahi mütəfəkkirin həyata, insana dərin məhəbbətini, gözəllik duyğusunu, ülvə ideallara olan münasibətini, xoşbəxt yaşamağa çağıran bədii-fəlsəfi irsişi əks etdirmişdir. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı vasitəsilə ülvə ideyalarını Azərbaycan xalqının bəşəri mədəniyyət xəzinəsinə bəxş etmişdir. O, anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan ədəbi dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Dahi mütəfəkkir XVI əsr dilimizin inkişafı baxımından aktualıq kəsb edən məsələlərə diqqət yetirərək, dilimizin inkişafı istiqamətində böyük işlər görmüşdür. XVI əsrdə Ana dilimiz Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə Yaxın Şərq kontekstində ən böyük zirvəyə qalxır. XVI əsrdə Anadilli poeziyamızın üslubunun rəngarəngliyi, zənginliyi, zirvədə dayanması Məhəmməd Füzulinin adı ilə bağlı idi. Məhəmməd Füzulinin bir şair kimi qüdrəti, bədii-poetik mərtəbəsi onun dilə münasibəti ilə ölçülür. Dahi mütəfəkkir yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsini yaratdı. O, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində əlamətdar cəhətlərə malik xüsusi bir mərhələnin yaradıcısı oldu və onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində feodalizm dövrünün ən yüksək zirvəsini təşkil edən elə bir mərhələni təşkil etdi ki, bu mərhələdəki üslubu nəinki sonrakı mərhələlərdə, hətta sonrakı dövrdə də uzun müddət dəyişdirmək mümkün olmadı. M.Füzuli yaradıcılığı onu deməyə əsas verir ki, şair öz əsərlərində üsluba çox önəm vermişdir. O, üslub rəngarəngliyini əsas götürərək, ümumxalq dilimizin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə etmişdir. Məhəmməd Füzulinin bir şair kimi qüdrəti onda idi ki, ədib əsərlərində üslub rəngarəngliyini qorumaqla yanaşı, yazılı ədəbi dilimizin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşmasında da böyük səylər göstərmişdir. Məhz buna görə də, Məhəmməd Füzuli güclü söz hissi olan bir sənətkardır. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir üslubunun yüksək zirvəyə qaldırılmasındakı böyük xidmətləri onu Anadilli poeziyamızın zirvəsi etmişdir. XVI əsrdə Anadilli poeziyamızın üslubunun rəngarəngliyi və zənginliyinin səbəblərindən ən əsası o idi ki, onun M.Füzuli yaradıcılığı vasitəsilə Azərbaycan sözlərinin şeir dilinə gətirilməsi və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlənən bir sıra ərəb-fars sözlərinin, ifadələrinin azərbaycanca sözlərlə, ifadələrlə əvəz edilməsi və eyni zamanda, Azərbaycan dili vahidlərinin zənginləşdirilməsində və aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsində böyük xidmətlərindən biridir. Məhəmməd Füzuli öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, Ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından həmişə qürur duymuşdur. Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli əsərlərini Ana dilimizdə yazdı və bu dilin üzərində dönə-dönə işlədi, işlədikcə də Ana dilimizi daha da cilaladı.

M.Füzuli yaradıcılığı vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatı və eləcə də Azərbaycan ədəbi dili elə bir nüfuz qazandı ki, uzun zaman Füzulidən sonra belə bu nüfuz itmədi. Məhəmməd Füzuli yeganə dahilərdən idi ki, özündən sonra məktəbi bugünümüzə kimi yaşamışdır. Füzulinin əsərləri indidə

sevilir, dildən-dilə gəzir və gələcək nəsillər bu məktəbdən dərs alır. Bunun başlıca səbəbi o idi ki, Füzulinin əsərlərinin dili ilə dilimizin qüdrəti, gözəllikləri Azərbaycan ədəbi dil tarixində elə bir zirvəyə qalxdı ki, uzun illər bu zirvəyə heç kim qalxa bilməmişdir. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının ən kiçik poetik detalları belə tam yerində işlənmişdir. Ədəbiyyatşünaslar daim Füzuli yaradıcılığını bəşərin ən böyük sənətkarlarından olan - Dante, Şekspir, Puşkin kimi söz ustalarının sənəti ilə müqayisə etmişlər. Çünki, Füzulinin poetik istedadın doğurduğu heyratamiz gözəllik nümunəsi olan əsərləri sənətkarın ölməzliyini təmin edən şərtlərdən ən əsası idi. Azərbaycan ədəbiyyatının əbədiyaşar mütəfəkkir şairi Məhəmməd Füzulinin ədəbi-estetik, ictimai-ideoloji fikirləri onu şeir dünyasının sahilə bir ümmanı etmişdir. O, yaradıcılığı vasitəsilə hələ öz sağlığında Şərq ölkələrində böyük şöhrət qazanan dahi şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Ədibin iti aqlının və cılalı qələminin qüdrətilə bəşəriyyətə nadir sənət inciləri bəxş edilmişdir. Füzulinin qəsidələrində, qəzəllərində psixoloji məqamlar özünü olduqca sıx göstərmişdir. Onun qəsidə və qəzəllərində dərin mənə tutumu, bəşəri və humanist ideyalara, işıqlı fikirlərə, əbədiyaşar ideyalara müraciət olunmuşdur. Şairin daxili zənginliyi, mənəvi sərvəti, dilinin zənginliyi, xarakteri, özünəməxsusluğu onun əsərlərindən bədii güc almışdır.

Şair bədii yaradıcılığında qarşısına qoyduğu ədəbi-estetik məqsədlərə tamamilə nail ola bilmişdir. Füzuli türk qəzəlini bədii-estetik keyfiyyətə elə bir səviyyəyə qaldırdı ki, poeziya üçün bundan böyük zənginləşmə mənbəyi olmamışdır. Füzulinin qəzəli bütünlükdə universal mahiyyət kəsb etmişdir. O, türkdilli qəzəldə orta əsr şeirimizin ənənəvi obraz və motivlərinin maksimum bədii həllini vermişdir. Məhəmməd Füzuli klassik qəzəlin bütün kompozisiya tiplərini və üsullarını türkdilli şeir praktikasına daxil etmişdir. Füzuli türkdilli qəzəllərini əruzun bütün əsas bəhrlərində, onların növ və variantlarında sınaqdan keçirmişdir. Ədib anadilli şeirimiz üçün ondan əvvəl və sonra görünməmiş bir qəzəllərin poetik semantikasını bəxş etdi. Bu Azərbaycan ədəbiyyatı üçün olduqca əhəmiyyətli məsələ idi. Füzulinin qəzəlləri leksik tərkibinə görə olduqca zəngindir. Onun qəzəllərinin tərkibi ədəbi dil üçün səciyyəvi və işlək və əksəriyyət etibarilə sonralar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış leksik vahidlərdən ibarətdir. Füzuli dilinin xüsusiyyətləri onun türk divanında özünü göstərir. Füzuli qəzəlinin məzmun və forma xüsusiyyətləri şairin bədii irsini anlamaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. M.Füzuli zəngin elmi məlumatla, geniş erudisiyaya malik alim, filosof, şair idi. Onun poeziyası ədibin dünyagörüşünün, dünyaduyumunun ifadəsi idi. Məhəmməd Füzulinin yüksək dərəcədə obrazlı dilinin və poetik üslubunun xüsusiyyətləri onun poeziyasının asılılıqlarını, konfliktlərini müəyyənləşdirirdi. Füzuli poeziyasının araşdırılmasındakı qanunauyğunluqların və dilin poetik funksiyasının şərhinin bütün digər təhlillərə nisbətən üstünlüyü ədibin irsinin tədqiqində daha səmərəli nəticələr verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

9. Cəfərov Məmməd Cəfər. Füzuli düşündür (ədəbi-tənqidi məqalələr).
10. Bakı: Azəruşaqgəncnəşr, 1959, 336 s.
11. Füzuli. Türkcə divanı (Tərtib edən: Ə.Sadiqi).
12. İnternet məlumatları.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

Aybəniz Paşayeva

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Füzulinin bütün əsərlərində təlim-tərbiyə məsələsi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şair bu məsələlərin həlli yolunda allegorik obrazları hərəkətə gətirir, həyat məsələlərinə nüfuz edir, böyük əhəmiyyət daşıyan elmi-fəlsəfi, didaktik-nəsihətamiz fikirlər irəli sürür, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini, onlara məlum olan bu və ya digər anlayışların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ön plana çəkməklə, xarakterik cəhətlərini formalaşdırır.

Açar sözlər: Fəzli, “Bəngü Badə”, “Fəzliyə nəsihət”, “Söhbətül-əsmar”.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir.

Füzuli sənəti, zəngin şeir yaradıcılığı öz xalqının malik olduğu böyük ədəbi-bədii mirasa əsaslanır. Füzuli lirikasının əsl qüvvət və qüdrət mənbəyi xalqdır, həyatdır. Lakin aydındır ki, söz sənətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri olan Füzuli şeiri yalnız yüksək mədəni inkişaf nəticəsində yarana bilərdi. Füzuli üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində türkdilli xalqların mədəniyyətini, fars və ərəb dillərində yaradılmış elmi, ədəbi abidələri əsaslı sürətdə öyrənmiş mütəfəkkir bir sənətkardır. Onun çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığında əsas, həlledici yer tutan lirikası Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafının qanunauyğun bir yekunu kimi bir tərəfdən doğma xalqın gözəl bədii ənənələri, digər tərəfdən də qədim mədəniyyətə malik olan Yaxın Şərqin mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapmışdır.

M.Füzulinin bütün əsərlərində təlim-tərbiyə məsələsi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şair bu məsələlərin həlli yolunda allegorik obrazları hərəkətə gətirir, həyat məsələlərinə nüfuz edir, böyük əhəmiyyət daşıyan elmi-fəlsəfi, didaktik-nəsihətamiz fikirlər irəli sürür, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini, onlara məlum olan bu və ya digər anlayışların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ön plana çəkməklə, xarakterik cəhətlərini formalaşdırır. M.Füzuli gənclik illərində yazdığı “Bəngü Badə” əsərində dövrünün ictimai-siyasi məsələlərini iki hökmdarın timsalında təsvir etmişdir. Əsas tənqid hədəfləri Bəng ilə Badədir. Bu təkəbbürlü və lovğa feodal obrazları özlərindən olduqca razıdırlar. Hər iki sarayın təsvirində saray əyanları, bununla yanaşı xeyirxah qüvvələr, öz ictimai-əxlaqi xarakterləri ilə vəhdətdə təsvir olunurlar. Badənin məclisində saray əyanları əyyaşlıqla məşğuldurlar və onların müharibəyə başlamaq fikri də elə buradan doğur. Əsərin sonrakı məclisi Bəngin sarayında vaxt olur. Lakin Badədən fərqli olaraq, Bəngin məclisi elmdən, şeirdən və hikmətdən ibarətdir. Bununla belə, hər iki hökmdarın sarayında etibarsızlıq və sədaqətsizlik hökm sürməkdədir. Hökmdarların ikisi də öz qızgın hisslərinin əsirinə çevrilmiş, qəzəbdən qızarmış gözləri ayaqlarının altını görmür. Öz alladıcı hisslərini cilovlaya bilməyən Badə ilə Bəng ən nəhayət qarşı-qarşıya gəlirlər və baş verən bu qanlı mübarizədə Badə rəqibi üzərində qələbə çalır. Lakin bütün bunlarla bərabər, şair göstərir ki, şərab və bəng insan həyatına böyük bəlalar gətirir. Bir-birinin eyiblərini açan bu obrazlar – Badə və Bəng-

sərxoşluğun və tiryəkə mübtəla olmağın insan həyatına böyük faciələr gətirəcəyini özləri izhar edirlər. Əlbəttə, bu, şairin özünün gəldiyi qənaətdən irəli gəlirdi. Öz bədii yaradıcılığı ilə yeni nəslin əxlaqi-mənəvi hisslərini qoruyan müəllifin bu nəticəyə gəlməsi təbii görünür.

Şairin “Fəzliyə nəsihət” adlı əsərində bir çox əxlaqi-tərbiyəvi mətləblərə toxunulur. Əsərin lirik qəhrəmanı hər şeyi bilib öyrənmək istəyən atadır.

Fars dilində qələmə aldığı “Fəzliyə nəsihət” adlı əsəri ilə böyük sənətkar oğlunun simasında gənc nəsle əxlaqi-mənəvi tərbiyə hissləri aşılıyır. Əsərin başlanğıcında şair məharətlə ədəbi priyomdan istifadə edir.

“Söhbətül-əsmar” əsərində olduğu kimi, şairin yolu bir bağa düşür və burada ona qərribə işlər əyan olur. Görür ki, qoca bağban bəhərini götürmək məqsədilə bir cavan fidan ağacı əkməmiş və uzun müddət onun qayğısını çəkmişdir. Ən nəhayət, böyümüş ağac meyvə gətirmişdir. Meyvə nə qədər ki, ağacın üstündə qərar tutursa, onun heç bir qayğıya ehtiyacı yoxdur. Lakin zaman keçdikcə, tədricən meyvə yetişir və bundan sonra artıq onun ağaca ehtiyacı qalmır. Daha meyvə ağacda boş yerə qala bilməz. Görkəmli şair bu mənzərəni təsvir edəndən sonra üzünü oğluna tutub deyir:

*Dinlə məni, ağıllı balam, diqqət ilə sən,
Bu incə nüqtə sirrini təəyləyim bəyan.
Salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər,
Sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhr busitan.*

M.Füzuli oğlu Fəzliyə başa salır ki, nə qədər mənə möhtac idin, mən sənə üçün ən mehriban ata idim. Lakin sən böyüyəndən sonra artıq cismi zəifləmiş bir qoca ilə eyni sırada addımlaya bilməzsən, daha özün müstəqil həyata qədəm qoymalısan:

*Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan.
Bir lə; l kan içində kəmalə çatıb əgər,
Hökmi-təbiət ilə gərək qalmasın nəhan.*

Şair əsərdə təbiətlə insan arasında üzvi vəhdəti poetik bir dillə əks etdirmişdir.

Müəllif oğlu Fəzlinin anadan olduğu gündən, gənclik illərinə qədər keçən ömrün anlarını, onu boya-başa çatdırdığı illərdə çəkdiyi əzab-əziyyətləri yada salır, onu canından artıq sevsə də, o, daha bir ata kimi oğlunun müstəqil şəkildə öz gələcək xoşbəxt həyatını qurmağını istəyir. Əsərin başlanğıcında təsvir etdiyi mənzərədən ibrət götürməyi məsləhət görən şair sonda öz tövsiyəsini verir:

*Səndən savay yoxsa da candan mənə əziz,
Dırnağı ətdən üzməyə qalmış bu gün güman.
Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir,
İbrət götür, gözəl deyilibdir bu dasitan...*

Şair bu əsərində oğlu Fəzlinin timsalında yeni nəsle üzünü tutur, onların ata-anaya yük olmamalarını, özlərinə müstəqil həyat qurmalarını, heç kimə baş əyməmələrini, idraklarının gücü ilə irəli getmələrini nəsihət edir.

M.Füzulinin əsərləri ideya, mövzu və sənətkarlıq baxımından iki mənbə ilə: həm şifahi xalq ədəbiyyatı, həm də klassik Şərq şeirindəki sufi ədəbiyyatı və onun mütərəqqi ənənələri ilə əlaqəlidir. Şair bu mənbələrin motivləri əsasında qələmə aldığı alleqorik əsərlərində təmsili obrazlardan orijinal şəkildə istifadə etmişdir.

Füzulinin alleqorik əsərləri içərisində “Söhbətül-əsmar”, istər məzmun və istərsə də, quruluşu etibarilə olduqca sadədir. Əsəri oxuyarkən elə təsəvvür yaranır ki, şair bu əsəri məhz uşaqlar üçün yazmışdır. Əsərin sadə dilə malik olduğunu da nəzərə alsaq, bu fikirdə qalmaq ehtimalı bir qədər də reallaşır. Bu əsər ideya baxımından “Bəngü Badə”nin davamı təsəvvürünü yaradır. Hətta quruluşu etibarilə də həmin əsəri xatırladır. “Bəngü Badə”də verilmiş baharın təsviri, bu əsərdəki bahar təsvirinə olduqca yaxındır. “Söhbətül-əsmar” poeması kiçik bir bahar təsviri ilə başlayır:

*Nərgiz ki, göz açdı bağə girdi,
Bir baxmağılan özün itirdi.
Kəcgərdən olub bənəfşeyi-zar
Bir nəşəyi-meylə oldu xummar.*

Baharın gözəl çağında hər bir canlı varlığın dilini bilən, könlünü açmaq üçün bağa gələn arif bir şəxs burada meyvələrin mübahisəsini eşidir və bərk dilxor olur.

Burada Aluça, Alı, Gilas, Ərik, alma, armud, heyva, üzüm, narınc, nar, xurma, badam, püstə və sair meyvələr yalnız özlərini tərifləməklə məşğuldurlar. Hər bir meyvə özü-özünə tərif dedikcə, onların rəngi, dadı, məişətdəki yeri oxucuya məlum olur. Belə ki, şair bir tərəfdən uşaqları bu meyvələrlə tanış edir, ikinci bir tərəfdən, təsvir etdiyi meyvələr üzərində cəmləşdirdiyi mənfi tiplərə xas olan, bəşər övladına yabancı olan pis, naqis sifətləri ifşa edir, yeni nəsli bu mənfur xarakterli ünsürlərdən uzaq olmağa çağırır. Bir obraz kimi təqdim olunan bu meyvələrin hərəsinin özünə məxsus məziyyətləri vardır. Alça özünün insanlara şəfa mənbəyi, xəstələrə bir məlhəm olduğunu fəxrlə bildirir. Alma özünü sevgililərin məhəbbət rəmzi kimi təqdim edirsə, armud bundan fərqli olaraq, xəstə yanına aparıldığını söyləyir. Üzüm ondan əmələ gələn şeylərin məişətdə tutduğu yeri ilə fəxr edir. Nar özünü müqəddəsliyin mücəssəməsi sayır, cənnət meyvəsi olduğunu fəxrlə bildirir. Burada təsvir olunan hər bir meyvənin xudpəsəndliyi, lovğalığı, məddahlığı onların öz dilindən bəlli olur. Lakin şair meyvələri danışdırsada, onların hər birinin arxasında müxtəlif xarakter və psixologiyaya malik olan insan obrazlarının dayandığını duyuruq. Mənəm-mənəmlik çamurluğunda əl-qol atan bu lovğa məddahların mənəvi aləmi açıldıqca, şairin cəmiyyətdə mövcud olan mənfi xarakterli ünsürlərin tənqidini aydın şəkildə görürük. Bağdan əhvali-ruhiyyəsi pozulmuş halda qayıdan bu adam, yolunu bostandan salır və demək olar ki, burada da eyni mənzərənin şahidi olur. Əgər bağdakı mübahisələr yalnız dava-dalaşla nəticələnmişdirsə, bostanda baş vermiş hadisələrin sonu dəhşətli faciə ilə bitir. Şah Qovun vəzifə bölgüsündə Qarpıza vəzirlik vermişdir. Gərməklə Xiyar böyük rütbə sahibidirlər və hamısı da Qovunun tabeliyindədir. Meyvələrdən fərqli olaraq, onların lovğalığı, təkəbbürlülüyü bir şah sarayının dağılması ilə nəticələnir. Saray əyanlarının lovğalığından qəzəblənən şah Qovun onları cəzalandırır: birini şaqqalatdırır, birisinin dərisini soydurur, digərini vəzifəsindən azad edir. Lakin qəzəblənmiş hökmdarın hikkəsi bununla soyumur, hirsindən başını xişm ilə ayırır. Belə ki, çanaq axırda şahın öz başında çatlayır.

“Söhbətül-əsmar” poeması olduqca sadə yazılmışdır və uşaqlar tərəfindən çox aydın başa düşülür. Elə buna görə də, bu gün də məktəblərdə bu əsərdən uşaq oxusu kimi geniş istifadə olunur. Burada mövcud olan fəlsəfi məzmunu bir tərəfə qoysaq, bu alleqorik əsər, real həyat həqiqətlərinə söykəndiyinə görə, uşaqlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. Müəllif real insanların xarakterik

xüsusiyyətlərini təbiətdən alınmış rəmzi, alleqorik obrazlar vasitəsilə təsvir edir, sətirləti mənalarla mövcud ictimai quruluşa qarşı çıxır.

"Söhbətül-əsmar" poeması bu gündə klassik Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının gözəl, qiymətli nümunələrindən biri kimi oxunmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Q. Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
- 2.B. Həsənlı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2013.

KÖNÜL MÜLKÜNÜN SULTANI – MƏHƏMMƏD FÜZULİ

Sahibə Nəsirova
Kompüter mərkəzinin müdiri
sahibanasirova1963mail.ru

Ülviyyə Quliyeva

"Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası" kafedrasının baş müəllimi

Xülasə: *Məqalədə Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığından, daha çox ana dilində yazdığı qəsidələrini İslam dininin böyük şəxsiyyətlərinə, zamanə hökmdarlarına, tarixi hadisələrə həsr edilməsindən bəhs edilir.*

Məqalədə eyni zamanda göstərilir ki, Məhəmməd Füzulinin məhəbbət mövzusunda yazılan, gözəlin və gözəlliyin tərənnümünə həsr edilən, dini və ictimai motivdə olan qəzəlləri daha çoxdur.

Açar söz: *Mütəfəkkir, filosof, Bağdad, Hillə, Kərbəla, "Şikayətnamə", "Rum zərifləri".*

Orta əsr Azərbaycan şairi, mütəfəkkir və filosof, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində divan janrının ən məşhur və görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə Kərbəlada doğulmuşdur.

Məhəmməd Füzuli türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Füzuli yüksək təhsil görmüşdü. Elə tədqiqatçılar buna əsaslanaraq hesab edirlər ki, şairin atası Süleymanın kifayət qədər varlı adam olmuşdur. Hillə və Kərbəla kimi şəhərlərdə yaşaması şairin atası Süleymanın ruhani olduğuna dəlalat edir. Həqiqətən də belə bir rəvayət var ki, Füzulinin atası Hillə şəhərinin müctəhidi olub.

Füzulinin həyat və yaradıcılığının ilk dövrləri İraqi-Ərəbin Səfəvilər hakimiyyətinə tabe olduğu illərə düşür.

Ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlərdə ana dilində yazılan əsərlər geniş yayılırdı. Azərbaycan dilində bədii nəsr nümunələrinin yaradıcıları arasında isə Füzulinin öz yeri var. Şah İsmayıl Xətai ilə yanaşı, poemalara lirik şeirlərin daxil edilməsi baxımından Məhəmməd Füzuli də seçilmiş və o, yeni - Füzuli ədəbi məktəbini yaratmışdır:

Mən cahan mülkündə doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim,

Ustad Füzuli "Görmədim" rədifli qəzəlində bu dünyanın haqsızlığından, meyarların itməsindən gileylənir. Onun yaradıcılığında mühüm yer tutan qəzəlləri müxtəlif mövzularda qələmə alınıb.

Məhəmməd Füzulinin məhəbbət mövzusunda yazılan, gözəlin və gözəlliyin tərənnümünə həsr edilən, dini və ictimai motivdə olan qəzəlləri daha çoxdur:

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil, səni görcək utanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?*

Füzulinin qəzəllərində tərənnüm etdiyi məhəbbət çox hallarda gerçək insani duyğuları, həm də sufizmin həyata, insana fəlsəfi baxışını ifadə edir. Şairin bir çox qəzəllərində bu ikiliyi bir-birindən ayırmaq, yaxud fərqləndirmək mümkün olmur. Lakin bütün hallarda lirik qəhrəman mənəvi saflığı, möhkəm iradəsi, sədaqətli və əzəmətli olması ilə diqqət çəkir. Şair ictimai motivli qəzəllərində zamanəyə, insanlara, onların şəxsi həyatına və s. münasibətini əks etdirir.

Füzuli daha çox ana dilində yazdığı qəsidələrini İslam dininin böyük şəxsiyyətlərinə, zamanə hökmdarlarına, tarixi hadisələrə həsr etmişdir.

Məhəmməd Füzulinin şəxsi mütaliəsi sayəsində orta əsr elmləri, xüsusən dini-fəlsəfi cərəyanlar, ərəb tərcümələri əsasında yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, klassik türk, ərəb, fars və hind ədəbiyyatını öyrənmişdir. "Bəngü Badə" ("Tiryək və Sərab") əsərini Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etməsinə, I Şah Təhmasibə və onun sərkərdələrinə, ayrı-ayrı valilərə, xanlara qəsidələr yazmasına baxmayaraq, saraya meyil göstərməmişdir.

Sultan Süleymana bir neçə qəsidə təqdim etmiş Füzuli sultan ordusu ilə Bağdada gələn türk şairləri Xəyali və Yəhya bəylə görüşmüş, elə "Leyli və Məcnun" (1537) əsərini də "Rum zərifləri" adlandırdığı bu sənətkarların xahişi ilə qələmə almışdır.

Üç dildə qəzəl, qəsidə, müsəddəs, tərkibənd, tərcibənd, rübai, qitə, mürəbbe və s. yazan Füzulinin yaradıcılığının zirvəsi isə "Leyli və Məcnun" poemasıdır. Poema Azərbaycan, eləcə də Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirdiyi "Leyli və Məcnun" mövzusunun bir çox türk, fars, hind, özbək və tacik şairləri tərəfindən qələmə alınmasına baxmayaraq, Füzulinin ana dilində yaratdığı əsər orijinallığı ilə bu mövzuda əvvəllər yazılmış poemalardan seçilir.

Füzuli klassik nəsrin böyük ustadı sayılır. Onun "Şikayətnamə" adı ilə tanınan məktubu ictimai məzmunu və bədii dəyərilə daha qiymətlidir. "Həqiqətüs-şüəda" əsərində məşhur din xadimlərinin həyatı, fəaliyyəti, məhrumiyyətləri əks olunur.

Füzuli sənəti yarandığı gündən oxucuları heyrdə qoyub. Bu, dünən də belə olmuş, bu gün də belədir və sabah da belə olacaqdır. Görkəmli ədib, alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin şair haqqında demişdir: "Bu böyük şeir dühasının əsərləri ilə dərindən tanış olandan heyrat bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustasının, qəlblər mühəndisinin, "könlü mülkünün sultanı"nın hətta, ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik. Görünür ki, yüksək zövq sahibi, sənətin xariqələrini duyub dərk edən adamlar Füzulinin şeir gülüstanında özlərini vəcd və heyrətdən xilas edə bilmirlər. Füzuli misralarından aldıkları tükənməz mənəvi, estetik zövq ilə yaşamağı bu misralar üzərində təhlil aparmaqdan daha fəzlə, daha münasib sayırlar...".

Bu mənada "Füzuli heyretinin" artıq 500 ildən çox yaşı var:

Heyrət ey бүт, surətin gördükdə lal eylər məni,

Surəti-halım görən, surət xəyal eylər məni,

- deyən şairin yazıb yaratdıqları da hər kəsi heyratə gətirir, kamala yetirir:

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,

Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli klassiklərindən olan Cəfər Cəbbarlı, Füzuli yaradıcılığı haqqında demişdir: "Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdablarından dartıb çıxarmış, yenidən yaranmaqda olan ədəbiyyatımızı çiynlərinə almış, ən yüksək zirvələrə qaldırmış və öz yaradıcılığı ilə on illərlə orada saxlamışdır".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958.
2. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
6. Füzuli, M. Əsərləri, altı cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Maya Abdullayeva

***“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi
magamirzeqizi@gmail.com***

Xülasə: *Azərbaycan xalqının mütəfəkkir övladı Məhəmməd Füzuli lirikasının zirvəsini fəth etmiş sənətkardır. Füzuli şeirinin dahiyənəliyi ondadır ki, o, sözün – yaratdığı misraların sehri ilə hər misrada, hər beytdə dürlü-dürlü hikmət çələngi hörmüşdür. Füzulinin hər qəzəlini, qəzəlidəki hər misranı, hər beyti təkrar-təkrar oxuyanda biz o poetik fikirlərin arxasında gizlənib qalmış çoxqatlı məna laylarının hər dəfə bir qatını – bir layını açmış kimi oluruq. Hər dəfə də heyratə gəlirik ki, bu nə sirdir ki, eyni bir poetik nümunənin hər təzə oxunuşda yeni-yeni mənalarına rast oluruq. Əlbəttə ki, bu sirri aşkar etmək, aşkarlamaq da hər kəsə, hər oxucuya nəsib olmur. Bunun üçün gərəkdir ki, Füzuli sözünün sehrinə düşə biləsən, Füzuli dilinin, Füzuli hikmətinin möcüzəvi aləminə, Füzuli dəryasına qəvvəs kimi baş vura biləsən. Bəs hər kəlmədən, hər misradan, beytdən qatbaqat məna çalarları hörə bilməyin sirri hardandır belə? Bu sualın cavabı Məhəmməd Füzulinin mənsub olduğu xalqda, xalqının müdrikliyində, düşündüyü – daşındığı ana dilində, ana dilinin hər sözünün ehtiva etdiyi əsrarəngiz çalarlardadır. Füzuli poeziyası xalqımızın müdrikliyinin şair simasında təəcəssümüdür. M.Füzuli xalqımızın hikmət xəzinəsinin əsrarəngizliyini poeziyasında bir ayna kimi əks etdirən dahi sənətkardır.*

Açar sözlər : *Məhəmməd Füzuli, folklor, poeziya, xalq hikməti, üslub.*

Folklor yazılı ədəbiyyatın yaranması və inkişafında əvəzsiz mənbə hesab olunur. Bütün dünya ədəbiyyatının ən dəyərli əsərləri xalqın yaradıcılıq xəzinəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin və dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru durmaqdadır. Mifoloji-bədii dünyagörüşün izləri folklorda və klassik ədəbiyyatda daima özünü büruzə verməkdədir. Beləki, folklor yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi olduğu və inkişafı boyu yazılı ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, yazılı ədəbiyyatda öz növbəsində şifahi yaradıcılığa təsirsiz qalmamışdır. Bu təsir dildə, formada, ifadə vasitələrində, bir sıra ideya və motivlərdə özünü göstərmişdir. Bu mənada Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı çox rəngarəng və təkrarolunmazdır. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı müstəsna yer tutur. Onun əsərləri dərin məzmunu ilə Azərbaycan xalqının ictimai və bədii fikir tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. Məhəmməd Füzuli üslubunun bu qədər təsirliliyi və ecazkarlığı ilk növbədə onun xalq yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnməsilə bağlıdır. Məhəmməd Füzuli istər lirik, istərsə də poema yaradıcılığı məhz folklor üzərində köklənərək inkişaf etmiş, müasirlik mövqeyi qazanmışdır. Haqqında genişmiqyaslı tədqiqatlar aparılmış şair, nasir, filosof Füzulinin bədii irsinin ən böyük dəyəri, üstün məziyyətləri, dərin xəlqiliyi onun xalq yaradıcılığı ənənələrindən qaynaqlanan obrazlılıq və bədiiliyindədir.

Geniş mənada folklor, konkret olaraq da miflər və əfsanələr klassik ədəbiyyatın əsas poetik qaynağıdır. Heç bir divan şairi bu zəngin mənbədən yan keçməmiş, əksinə poetik fiqurlar, məcazlar, istiarələr, mübaliğələr, bənzətmələr mifoloji və əfsanəvi anlayışlar və obrazlar üzərində qurulmuşdur. Bu mənada divan ədəbiyyatının poetik qaynağı folklordur hökmünə varmaq mümkündür. Ancaq bu məxəz şifahi mühitdə yaşayan və icra edilən folklor deyil, yazıya keçirilmiş, dini kitablara mövzu olmuş folklorik materiallardır. Bu materiallardan divan şairləri şeirin məqsədinə uyğun şəkildə istifadə etmişlərdir.

Xalq yaradıcılığının divan şeirinin qaynaqlarından biri olduğunu vurğulasalar da, şeirin mifoloji arxa planının fəlsəfi anlamı üzərində heç bir fikir bildirməmişlər. Şairi mifologiyaya yönəldən, mifoloji və əfsanəvi fiqurların işarə və ya simvollar kimi şeirdə istifadəsi, bir obraz yerinə başqa bir xarakter üzərində ısrarla durulması, divan şairinin özəlliklə İran əsatiri qəhrəmanlarından bir təşbeh, yaxud qarşılaşdırma elementi kimi istifadə etmə və s. kimi xüsusiyyətlər şübhəsiz fəlsəfi bir mövzu kimi tədqiq edilməli və bütün bunların arxasındakı səbəblər araşdırılmalıdır. Başqa cür ifadə etmək gərəkirsə bu problemin önəmi nə olmaqdan daha çox nə üçün olduğudur.

Füzuli poeziyasının qaynaqları əslində çox çeşidlidir. Buraya İslam mədəniyyəti və İslam tarixini, Quran obrazları və qavramlarını, İran mifologiyasını, qismən də olsa türk tarixi və milli mədəniyyət elementlərini və s. əlavə etmək mümkündür. Füzuli də digər divan şairləri kimi yuxarıda adları çəkilən qaynaqlardan istifadə etmişdir. Ancaq Füzulinin şairlik qüdrəti bədiyyatında, sözlərin işlənməsində, bəhrin xətasız olmasında, poetik sistemin zənginliyindədir. Həm də bu qüdrət poetik sistemin mifoloji və əfsanəvi mənbəyinə dayanır.

Füzuli poeziyasında işlədilən dini-mifoloji obrazlar iki qaynaqdan gəlməkdədir:

1. Orta Şərqdə aşiq və məşuq simvoluna çevrilmiş yarı əfsanəvi, yarı tarixi, yarı dini şəxsiyyətlər: Məcnun, Fərhad, Vamiq, Şirin, Leyli, Yusif, Züleyxa və b.

2. Qəhrəmanlıqları, irfanları, müdriklikləri və ya bir başqa özəllikləri ilə önə çıxan dini-mifoloji və tarixi obrazlar: Hz. Nuh, Hz. Yusif, Hz. Yaqub, Hz. İsa, Hz. Süleyman, Hz. Eyyub, Hz. Məhəmməd, Hz. Əli, Xızır, Rüstəm, Həllac Mənsur və b. (5.s-95)

Füzuli bir çox təsəvvüf qavramını peyğəmbərlərdən misal gətirməklə oxucuya sunar. Məsələn, bir qəzəlində dünya, qənaət, varlıq, yoxluq haqqında nəsihət verərək belə deyir:

*Təna umda gurar u fəkrdə hırman şiar etmə
Ki hikmet bu eki hələtdə halqı imtahan eylər
Verür fəkr içre şükr ehline kədr-i Musa-yı İmran
Təna um içre terk ehlin Süleyman-ı zaman eylər
Hoşa ol kim bilüp fəkrin təna um milk-i dünyanuñ
Yohın eylər təşəvvür var varın yoh güman eylər (1)*

Şair bu şeirdə nemət və bolluq içində olarkən qürura qapılmamağı, yoxsulluqda da ümitsizliyə düşməməyi, yoxsulluqda Musanın, varlıqda isə Süleymanın yoldan çıxmadıqlarını göstərməklə təqdim edir. Çünki varlıq da, yoxsulluq da Allahın imtahanıdır. Yoxsulluğu nemət bil, çünki yoxsulluq dediyin var-dövlət, var-dövlət bildiyin də yalandır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Füzuli yaradıcılığında xalq deyimlərindən, ideomatik ifadələrdən, atalar sözləri və məsəllərdən geniş istifadə olunmuşdur. Şairin bu zəngin xəzinədən bəhrələnmə üsulları isə müxtəlif və çoxçeşidlidir. Belə ki, Füzuli bir sıra hallarda bu nümunələrdən eynilə istifadə etdiyindən həmin nümunələri üzə çıxarmaq o qədər də çətinlik törətmir. Demək olar ki, indiyədək aparılmış tədqiqatların çoxunda Füzuli yaradıcılığı ilə xalq deyimləri arasında müqayisə və paralellərdə belə məqamlara daha çox diqqət yetirilmişdir. Amma Füzulinin əsərlərində atalar sözləri və məsəllərdən, ideomatik ifadələrdən elə istifadə formaları da vardır ki, onları üzə çıxarmaq o qədər də asan deyil. Bunun üçün beytin ifadə etdiyi məna yükünə dərinlən bələd olmaq lazım gəlir. Eləcə də Füzulinin ədəbi irsi ilə tanışlıq göstərir ki, şair öz yaradıcılığında xalq bayatılarından da yetərincə bəhrələnməmişdir. Həmin bayatılardan istifadə şairin müxtəlif beytlərində ifadə olunan məzmun və fikirləri xalq ifadələri ilə daha da zənginləşdirmişdir.

*Hər dərdədsizdən umma, Füzuli, dəvayi-dərd,
Səbr eylə, kim ki, dərd veribdir, dəva verər (2, s. 138)*

—beyti ilə səsleşən “Dərd verən dərmanın da verər” atalar sözünü üzə çıxarmaq o qədər də çətinlik törətmir.

*Eləcə də “Hədiqətüs-süəda”dan verilən
Cahan içində müqərrərdür intiqami-zaman,
Zəmanə yaxşıya yaxşı verür, yamana yaman (4, s. 190).*

— beytdə “Yaxşılıq yaxşılıq gətirir, yamanlıq nəyə gərəkdir?” və “Yaxşılıq elə ki, başına gəlsin” (2, s. 402) atalar sözlərində ifadə edilən fikirlər öz əksini tapmışdır.

*Füzulinin bir qəzəlində deyilir:
Sineyi-çakimdən əksik etmə tiri-qəmzəni,
Ey güli-rə’na, bilirsən kim, gül olmaz xarsız (4, s. 141).*

Göründüyü kimi, beytdə “Gül tikansız olmaz” məsəli olduğu kimi işlənmişdir.

Bu məsəlin eynilə işlənməsi təsadüfi deyil. Şair beytdə istiarə yolu ilə “gülirəna” deyərəkən sevdiyi qızı nəzərdə tuturdu. “Gülirəna” iki rəngli – bir tərəfi sarı, digər tərəfi qırmızı gül deməkdir. Şair sevgilisində “gülirəna” deməklə onun həm sevən, həm də zülm edən olduğuna işarə edir. Belə ki, aşiqin sinəsi məşuqənin kirpiklərindən atılan oxlardan yaralanmışdır. Bu isə aşiqə xoşdur. Odur ki, aşiq sevgilisində “Tikansız gül olmaz” xalq deyimini xatırladaraq sinəsindən qəməz oxlarının əskik olmamasını istəyir. Füzulinin “Tutar” rədifli qəzəlinin

*Gah gözdə, gah könlüdə xədəngin məkan tutar,
Hər qanda olsa qanlını, əlbəttə, qan tutar (4, s. 104).*

– mətlə beytində “Qanlını qan tutar” məsəlindən istifadə edilmişdir. Beytdə aşiq öz oxları ilə qanlar tökən sevgilisini qanlıya bənzədir. Məşuqənin atdığı oxlar aşiqin gah gözündə, gah da könlündə yer almışdır. Əlbəttə, bu oxlar aşiqə xoş idi. Buna görə də qan tökməyə adət etmiş sevgilisinin vəziyyətini verən lirik qəhrəman “Qanlını qan tutar” atalar sözünü təsadüfi deyil, bir zərurət kimi işlətməmişdir.

*Dağılardır odlu könlümdə qarası qopmamış,
Ya səbati-eşq üçün od üzrə bir neçə sipənd? (3, s. 97)*

Qədim xalq təbabətindən məlumdur ki, qorxu nəticəsində ruhi xəstəliyə tutulmuş adamları dağlayardılar. Bu məqamda həm bugünkü gündə “çılda” etməni, həm də Füzulinin “Pənbeyidağ-cünun içrə nihandır bədənəm...” misrasını yada salmaq kifayətdir. Məlum olur ki, dağ basılan yerdə əmələ gələn yaranın üstü bir müddət keçdikdən sonra qaysaq bağlayır. Beytdə işlənməmiş “sipənd” sözü farsca üzərlik toxumu mənasındadır. Şair bildirir ki, aşiqi divanə, ruhi xəstə bilib xəstəlikdən qurtarmaq üçün könlünə dağlar vurublar. Füzuli bunu bədii sualdan istifadə yolu ilə obrazlı şəkildə belə ifadə edir: odlu könlümdə qarası qopmamış dağlardır, yoxsa ilqarından dönməyən eşqimin gözə gəlməməsi üçün od üzərinə atılmış bir neçə üzərlikdir? Göründüyü kimi, beytdə üzərlikdən müalicə üsulu kimi istifadənin xatırlanması xalq dilinə və təbabətinə bələdlikdən xəbər verir.

Deyənlərdən də aydın olur ki, M.Füzuli lirikası xalq hikməti ilə yoğrulmuşdur. Şairin fəlsəfi görüşlərini açmaq üçün ilk növbədə onun bəhrələndiyi folklor xəzinəsini bilmək başlıca şərtidir. Yalnız Azərbaycan bədii düşüncəsində deyil, bütövlükdə ümumtürk, hətta ümumşərq ədəbiyyatında anı zamandan alıb sənətdə əbədləşdirməyi bacaran dahi şairlərdən biri Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Məhəmməd Füzuli poeziyası müasir şəraitdə funksionallaşma imkanı kifayət qədər güclü olan mənəvi energetik potensiala malik nadir humanitar-mədəni dəyərlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Füzuli Divanı. (Hazırlayan: Abdulkərim Gölpınarlı). İstanbul, İnkilap Kitabevi, 2005.
2. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
3. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
4. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. “Məhəmməd Füzuli və Şərq Folkloru” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2024.

FÜZULİ YARADICILIĞINDA TƏRCÜMƏDƏ MƏNASI İTİRİLMİŞ SÖZ VƏ İFADƏLƏR

Nəzrin Mamedova

*“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi
nazreenmamed@gmail.com*

Xülasə: Məhəmməd Füzuli (1483–1556) Azərbaycan və klassik Şərq ədəbiyyatının təməl daşdır. Azərbaycan türkcəsi, fars və ərəb dillərində yazaraq duyğu, mənəviyyat, fəlsəfi dərinliklə zəngin, zamansız əsərlər yaratmışdır. Onun şah əsəri “Leyli və Məcnun” lirik gözəllik və mədəni rezonansın bənzərsiz vəhdətini nümayiş etdirir və onu regionun ədəbi ənənələrində hörmətli şəxsiyyətə çevirir.

Füzulinin əsərlərinin tərcüməsi mədəni, linqvistik və poetik mürəkkəbliyinə görə çətinidir. Şəm (şam) və pərvanə (güvə) kimi metaforalar onun arxaik terminlər və söz oyunlarından istifadə etməsi ilə yanaşı, tərcümədə çox vaxt öz mahiyyətini itirir. Bu məqalə Füzuli irsinin dərinliyini və nüansını qoruyub saxlamağın vacibliyini vurğulayaraq, bu elementlərin necə dəyişdirilməsini və ya itirilməsini araşdırır.

Açar sözlər: tərcümə çətinlikləri, mədəni kontekst, poetik obrazlar, metaforalar, dil nüansları.

Füzuli Klassik Azərbaycan türkcəsində, fars və ərəb dillərinin dərin təsiri altında yazıb. Bu dil qarışığı onun lüğətini zənginləşdirdi və mürəkkəb ifadələrə, metaforalara və poetik formalara imkan verdi. Fars dilinin mükəmməl təsviri və ərəb dilinin dəqiqliyi və bəlağəti onun əsərlərinin quruluşunu və üslubunu formalaşdırmışdır. Onun dili tez-tez bölgənin inkişaf etmiş ədəbi ənənələrini əks etdirir, onun poeziyasını müxtəlif mədəniyyətlərdən olan oxucular üçün əlçatan edir, lakin müasirləşdirmək və ya tərcümə etmək çətin olur.

Füzuli poeziyası mürəkkəb metaforalardan, zəngin simvolizmdən və ağıllı söz oyunu ilə məşhurdur. İşıq və məhəbbətə təmsil edən şəm (şam) və ya fədakarlığı simvolizə edən pərvanə (güvə) kimi ümumi motivlər dərin emosional və mənəvi məna daşıyır. Onun əsərlərində hərfi tərcüməyə müqavimət göstərən və tam qiymətləndirmək üçün mədəni və linqvistik anlayış tələb edən ikili mənalar və laylı şərhlər də var.

Füzuli dövründə onun işlətdiyi bir çox ifadələr dövrün ədəbi-mədəni çərçivələrində geniş şəkildə başa düşülürdü. Məsələn, təsəvvüf mistisizmi, saray sevgisi və ictimai adətlərlə əlaqəli terminlər onun dinləyicilərinə tanış idi, lakin indi arxaik və ya mədəni cəhətdən spesifik hesab edilə bilər. Zaman keçdikcə bu ifadələrin bəziləri öz aktuallığını itirmiş, onun poeziyasının tərcüməsi və dərinliyini qorumaq söylərini daha da çətinləşdirmişdir.

Tərcümədə itirilmiş məna nümunələri

a) Metafora və Simvolizm

Nümunə: “Leyli və Məcnun” əsərində Füzuli məhəbbət və fədakarlıq məcazları kimi tez-tez şəm (şam) və pərvanə (güvə) istifadə edir. Şəm aşiqin ehtiras alovunu, güvə isə sevgilinin dalınca özünü məhv etmək taleyini təmsil edir.

Bu metaforalar Şərq ədəbi ənənələrində dərin köklərə malikdir və oxşar mədəni birlikləri paylaşmayan dillər öz tam emosional və simvolik dərinliyini çatdırmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Məsələn, fədakarlıq ideyasına bağlanan güvə obrazı fars və ya Azərbaycan ədəbi qanunundan kənar

dillərdə eyni mənə daşımağa bilər. Tərcüməçilər bu simvolların dərinliyini saxlamaq üçün alt qeydlərdən və ya geniş izahatlardan istifadə edə bilər, lakin bu, mətnin axıcılığını poza bilər. Bəzi tərcüməçilər hədəf dildə ekvivalent metafora tapmağa çalışırlar, baxmayaraq ki, bu hələ də orijinal mənəni tutma bilmir.

b) Söz oyunu və qeyri-müəyyənlik

Nümunə: Füzulinin əsərlərindəki aşiq sözü çoxlu mənə daşıyır - həm romantik, həm də mənəvi. Onun poeziyasında aşiq təkcə məhbubu arzulayan deyil, həm də ilahi həqiqətin axtarıcısıdır.

Aşiqi sadəcə olaraq “sevgili” kimi tərcümə etmək ruhani mənəni itirə bilər, çünki söz dünyəvi məhəbbət və ilahi həsrət arasında əlaqəni nəzərdə tutur. Mənənin ikiliyi qeyri-müəyyən ola bilər, xarakterin emosional və mənəvi səyahətinin dərinliyini azalda bilər. Tərcüməçilər kontekst verməyə və ya “mənəvi aşiq” və ya “ilahi aşiq” kimi ifadələrdən istifadə etməyə cəhd edə bilərlər, lakin bu, Füzulinin nəzərdə tutduğu poetik rezonansı və qeyri-müəyyənliyi tam əks etdirməyə bilər.

c) Arxaik və köhnəlmiş terminlər

Nümunə: Füzulinin işlətdiyi bəzi terminlər, məsələn, rübab (simli alət) XVI əsrdə bədii və emosional ifadəni simvolizə edən özünəməxsus mədəni və musiqi kontekstinə malik olmuşdur. Zaman keçdikcə bu sözlər işləklidən çıxdı və ya mənəni təkamül etdi.

Müasir oxucular, hətta Azərbaycan dilini bilənlər belə terminlərin tarixi və ya simvolik əhəmiyyətini dərk etməyə bilərlər. Onları birbaşa tərcümə etmək onların orijinal mədəni kontekstinə gizlədə bilər. Tərcüməçilər termini daha tanış olan alətlə əvəz edə və ya qısa izahat verə bilər, lakin bu, terminin ilkin emosional və mədəni çəkisini itirmək riski daşıyır. Bəzi tərcüməçilər termini orijinal şəkildə saxlamağa və şərhə izahat verməyə üstünlük verirlər.

Bu nümunələr Füzuli əsərlərinin elementlərinin tərcümədə nəzərdə tutulan mənəni necə itirə biləcəyini, mədəni kontekst, simvolizm və linqvistik çəliklərin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb etdiyini göstərir.

Füzulinin əsərləri zəngin mədəni, linqvistik və poetik dərinliyi ilə tərcümə üçün ciddi problemlər yaradır. Metaforalar, simvolizm, söz oyunu və mədəni istinadlar kimi əsas aspektlər tez-tez transformasiyaya məruz qalır və ya müxtəlif dillərə tərcümə edildikdə itirilir. Məsələn, Şərq ədəbi ənənələrindən qaynaqlanan şəm (şam) və pərvanə (güvə) kimi metaforalar oxşar simvolik çərçivələri olmayan dillərdə öz emosional və mənəvi dərinliyini itirə bilər.

Bu məqalə Füzuli əsərlərinin orijinal niyyətini qorumaq üçün onların mədəni və dil çəliklərini dərk etməyin vacibliyini vurğulayır. Tərcüməçilər məhəbbət, fədakarlıq və mənəviyyət kimi əsas mövzuları saxlamağa çalışsalar da, mədəni və poetik elementlərin itirilməsi və ya çevrilməsi tərcümə prosesinin qaçılmaz hissəsi olaraq qalır. Bunu azaltmaq üçün tərcüməçilər tez-tez qeydlərə, mədəni uyğunlaşmalara və ya metaforaların yenidən təsvirinə müraciət edirlər, baxmayaraq ki, bu həllər orijinalın təsirini tam şəkildə bərpa edə bilmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədli Cəmil. Füzulinin Divanı. Bakı Dövlət Nəşriyyatı, 2012.
2. Hüseynov Asəf. Füzulinin Ədəbiyyatımızdakı Yeri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2005.
3. Əfəndiyev Əhməd. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011.
4. Quliyev İsmayıl. Füzuli və onun ədəbi irsi. Nurlan Nəşriyyatı, 2013.

MƏHƏMMƏD FÜZULNİN İSLAMİ DƏYƏRLƏRİ VƏ HUMANİZM PRİNSİPLƏRİ

Gülzar Bünyadzadə

“Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

gulnar.bunyadzade.1999@mail.ru

Xülasə: XVI əsrin möhtəşəm şairi Məhəmməd Füzuli, türk ədəbiyyatında dərin iz buraxmış, dahi yaradıcılardan biridir. Onun yaradıcılığı, yalnız dövrün deyil, ümumiyyətlə, türk poeziyasının ən qiymətli incilərini təşkil edir. Füzuli öz əsərlərində insan sevgisini, mənəvi zənginliyi və Allaha olan dərin inamını bənzərsiz şəkildə tərənnüm edib. O, əsərində ilahi eşqi yüksək sənətkarlıqla təsvir edərək, eşqin həm insanı, həm də ilahi sevgini birləşdirən bir qüvvə olduğunu göstərmişdir. Müəllifin əsərləri yalnız dini və mənəvi dəyərlərlə zəngin olmamış, həm də insana olan dərin məhəbbəti və ədalətə olan tələbi ilə oxucunu düşünməyə və mənəviyyatı yüksək tutmağa səsləmişdir. Füzulinin yaradıcılığı insanın əzəmətini, Tanrı ilə olan bağını, cəmiyyətə və insanlara sevgi ilə yanaşma zərurətini ilhamlandırır və şairin poeziyası, humanizm və sevgi prinsiplərinin ahəngini əks etdirmişdir. Əsərlərdə dini duyğuların güclü izlərini sezməklə yanaşı, müəllifin cəmiyyətdəki ədalətsizliyə və dövrünün rüsvətxorluğuna qarşı sərgilədiyi fikirləridə aydın şəkildə görmək olur.

Açar sözlər: Füzuli, İslam dini, Allah, sevgi, humanizm

XVI əsr, Divan Ədəbiyyatının ən parlaq dövrlərindən biridir və bu dövrdə böyük şairlər yetişmişdir ki, onlardan biri də Məhəmməd Füzulidir. Əsl adı Məhəmməd olan Füzuli, Molla Süleymanın oğlu olduğu üçün bəzi mənbələrdə “Məhəmməd Süleyman” olaraq qeyd olunmuşdur. Füzuli, sadəcə öz dövrünün deyil, Türk ədəbiyyatının ən dəyərli şairlərindən biri sayılır. Onun dili və üslubu, eyni zamanda dərin mənalara dolu şeirləri, onu Divan Ədəbiyyatında xüsusi yerə sahib edib. Şairin həyatı haqqında tam məlumat olmasa da, bir çox mənbələr onun Kərbəla, Hilla və Bağdad ətrafında yaşadığını bildirir. Füzuli, kiçik yaşlardan şeir yazmağa başlayıb və elmi mövzulara maraq göstərərək müxtəlif elmlər öyrənib. O, din və elmi bilikləriylə zəngin şeirlər yaradaraq yüksək təhsil almış alim bir şair kimi tanınmışdır. Füzuli yalnızca şeir yazmaqla məşğul olmamış, eyni zamanda böyük şair olmaq üçün lazımi bilikləri də öyrənmişdir. XVI əsrdə yazılmış bəzi təzkirələrdə “Mövlana Füzuli” və “Molla Füzuli” olaraq adlandırılması onun geniş biliyə malik olduğunu göstərgəsi idi. Türk divanının ön sözündə “*elmsiz şeirin dəyərsiz olduğunu*” və “*elmsiz şeirdən ruhsuz bədən kimi nifrət etdiyini*” ifadə etmişdir. [10, s.111]. Şairin 40 qəsidə, 302 qəzəl və digər müxtəlif şeirlərdən ibarət bu Divanında din, Allaha iman, peyğəmbər, axirət, cənnət və cəhənnəm kimi bir çox dini anlayışlar geniş şəkildə istifadə olunub. Həmçinin Füzuli dönəmin dövlət xadimlərinə yazdığı şeirlərlə və Sultan Süleyman dövründə Osmanlı rəhbərlərinə yazdığı qəsidələrlə tanınmışdır ki, bununla da müəllif onlardan maddi dəstək almışdır. Şikayətnamə adlı Nişançı Mehmed Paşaya yazdığı məktubunda ona verilməli olan maaşı ala bilməməkdən gileylənmişdir ki, bu da yazıçının sıxıntılı və çətinlik içində bir həyatının olduğunu göstərgəsi idi.

Şair, Kərbəla şəhərində hicri 963 (miladi 1556) ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

Füzulinin mənsur şəkildə yazdığı əsərlərdən biri, “Leyli və Məcnun” poemasıdır ki, iki aşiqin həyat hekayəsini şair ədəbi dildə çox gözəl təsvir etmişdir. Əsərin girişində Füzuli, bu hekayənin farslar arasında geniş yayıldığını və fars dilində çox yazıldığını, lakin türklər arasında yayılmadığını qeyd edərək, bu əsəri yazma məqsədini açıqlayır.

Füzulinin Şah İsmayılə həsr etdiyi 444 beytdən ibarət olan “Bəngü- Badə” məsnəvisi müəllifin bir digər şah əsərlərindən biri sayılır. Əsərdə Şah İsmayıl çox təriflənmiş və onun özbəklər və osmanlılarla mübarizəsi təsvir edilmişdir.

Füzuliyə aid olduğu dəqiq bilinməyən, 200 beytdən ibarət bir digər əsər isə “Söhbətül-Əsmar” məsnəvisidir. Əsərdə bir bağdakı meyvələrin öz aralarında danışmaları, özlərini tərifləmələri və mübahisə etmələri təsvir olunur. Eyni zamanda, insanların da düşünmədən mənasız mübahisələrə düşmələri alleqorik şəkildə təqdim edilmişdir. Əsəri Gunnar Jarring “The Contest of the Fruits” adı ilə ingilis dilinə tərcümə etmişdir. [9, s.244-245].

Füzuli dini motivlərə yaradıcılığında çox yer vermişdir və bu yalnızca Türkcə Divanında öz əksini tapmamışdır. Hz. Fatimə, Hz. Əlinin şəhid olması, Hz. Həsənin zəhərlənməsi, Hz. Hüseyinin şəhid edilməsi və Kərbəla hadisəsinin geniş şəkildə yer aldığı “Hədiqətüs-süəda” əsəri şairin yaradıcılığında önəmli yer tutan əsərlərdən biri hesab edilir. Əsərin çoxsaylı nüsxələri Anadolu və İstanbul kitabxanasında saxlanılmaqdadır.

Din mövzusu ədəbiyyata və şairlərə bir çox dövrdə dərin təsir etmişdir. Bəzi şairlər dinə qarşı müsbət və ya mənfi hər düşüncəsini beytlərin arasına gizlətməmişdir. Kimisi dini bağlılıq və qurtuluş olaraq görürkən, kimisi də onu bir qaçış kimi qəbul etmişdir.

Din keçmişdən bəri Allaha inanma və bağlanmanın göstəricisidir. Füzuli də Allaha olan bu bağlılığını, sevgisini və inamını şeirlərinə güclü şəkildə əks etdirmişdir. O, həm sözləri, həm də dərin məna daşıyan bənzətmələri ilə dini şeirlərinə daxil etmişdir. Füzuli şeirlərində dinə dair ifadələri əsasən təşbeh, təcəhül-i arif, təlmih sənəti ilə işlətməmişdir.

Füzulinin divanında bu mövzuya aid olaraq: Allahın adları və sifətləri, peyğəmbərlər, mələklər, müqəddəs kitablar, axirət, hədislər, surələr, namaz, dəstəmaz, oruc, zəkat, həcc, qurban, əsas əxlaqi davranışlar, dinlərə dair bəzi məfhumlar və təsəvvüfi anlayışlar zikr edilmişdir. Dediklərimizə nümunə olaraq aşağıdakı beytləri göstərmək olar.

Hûblar mihrâb-ı ebrûsuna kılmazsan sücûd

Dînüni dönder gel ey zâhid ki yahşi dîn değül [4, s.179]

Şair beytində aşiqin gözündə məşuqu o qədər ucaldır ki, aşiq məşuqa ibadət edəcək dərəcəyə çatır. Füzuli beytdə sevgilinin qasını “mehrəb” kimi müqəddəs bir dini ünsürə bənzədir. Mehrəbə səcdə etməyəni isə dinini dəyişməli olduğunu deyərək günahlandırır. Bu beyt vasitəsilə şairin sevgiliyə nə qədər dəyər verdiyini görmüş oluruq.

Allah təbiətən bütün insanların bilmək istədiyi bir mövzu olmuşdur, Füzuli də bu düşüncələrdən çıxış edərək Allahı divanında klassik İslam anlayışına uyğun şəkildə ələ almışdır.

Füzulinin divanında Allah anlayışı çox geniş şəkildə işlənir. Divanda Allahın xüsusiyyətləri, kainatda təzahürləri və iradəsi, Allah-insan münasibətləri bir çox şeir və beytdə qarşımıza çıxır. Allah ucalıq sahibidir və hər kəsin, hər şeyin yaradıcısıdır, yeganə sahibidir. Allah birdir və aqlımızın qəbul edə bilməyəcəyi qədər böyük bir qüdrətə malikdir. O göylərə və yerə hökm edir. Onun biliyi və izni olmadan heç bir şey tərpənməz. Allah bütün varlıqların mahiyyətidir, Hakimdir, Adildir, Rəhimlidir,

Bağışlayandır. Rəhm edəndir, hər şeyə gücü çatan, hər şeyi bilən, hər şeyin taleyini təyin edəndir; bütün varlıqların həyatı, ölümü və dirilişi onun əlindədir. Bu mənada Füzuli bütün bu xüsusiyyətləri beyitlərinə aşağıdakı şəkildə həkk etmiş və bizlərə təqdim etmişdir.

Fakir-i dergehine lezzet-i rızası ile

Ta “allûkât-i târik-i fenâdan istiğnâ [9, s.75]

Bu beyitte Allah rızasının nə qədər qiymətli olduğuna toxunulur. Qul üçün Allahın razılığından daha dəyərli bir şeyin olmaması gərəkdiyi vurğulanır. Nə zənginlik, nə də yoxsulluq, qul ilə Allah arasında maneə olmamalıdır. İnsanı kamil olmaq üçün həm dünyanı, həm də axirəti tərk etməlidir. Hətta bu tərk etməyi də tərk etməlidir.

Eylemez halvet-sarây-ı sırr-ı vahdet mahremi

Âşığı ma “şûkdan ma “şuku âşıkdan cüdâ [4, s.225]

Şair beyitte vahidət sırrının gizliliyinə diqqət çəkərək, bu sirrə çatmanın da gizli olduğunu qeyd edir. Çünki Allah bir Kudsi Hadisində “Mən gizli bir xəzinə idim, tanınmağı sevdim. İnsanları Mənim tanınmam üçün yarattım” buyurur. Yəni, insanın Allah'a açıq şəkildə çatacağı bir vəziyyət yoxdur. Allahı axtarmağı bilən insan üçün o, yağan bir yağmurda, doğan bir uşaqda, uçan bir quşda, böyüyən bir bitkidədir.

Dostum âlem seniñçün ger olur düşmen mana

Gam degül zîrâ yetersen dost ancak sen mana [9]

Füzuli bu beyitte bütün aləmlərə hökm edən və kainatı yaradan, içindəki hər şeydən xəbərdar olan Allah'a işarə edir. O, tək dost olaraq yalnız Allah'ı görür. Allah ona dost olduqdan sonra, bütün insanlar ona düşman olsa belə, onun buna qarşı heç bir qayğısı olmadığını ifadə edir. İnsanın Allah'a duyduğu dərinədən bir sevgi və sığınma hissini ifadə edir. Bir sözlə Allah'ın dostluğu hər şeydən üstün tutur.

Vermeyen cânın şana bulmaz hayat-ı cāvîdan

Zinde-i cîvîd ana derler ki kurbândur sana [4]

Maddi həyat canla davamlılığını sürdürür. Mənəvi həyat isə Allah aşığı olmaqla, Onun sevgisinə çatmaqla davam edir. Şair bu beyitte Allah sevgisinin sözsüzlüyünü vurğulamışdır. Allah aşkını tapıb fənâfillah (Allah'la yox olma) mərtəbəsinə çatdıqdan sonra, bəkâbillah (Allah'la sonsuz yaşama) mərtəbəsinə çatmaq üçün bu yolda canını fəda etmək lazımdır. Allah yolunda canını verən, mənəvi həyat və əbədi həyata qovuşmuş olur.

İslam dinində bir müsəlmanın, müsəlman olduğunu insanlara sübut etməsi üçün kəlimeyi təhvidi “Lə iləhə illəllah, Muhammədün rasulullah” (Allahdan başqa ilah yoxdur. Muhamməd əleyhissalam da Onun Rəsuludur) söyləməsi kifayətdir. Füzuli də kəlimeyi təvhidə aşağıdakı beyitlərdə belə toxunmuşdur.

Işk kilki çekdi hat harf-i vücûd-ı âşık

Kim ola sâbit Hak isbâtında nehy-i mâ'adâ [4, s.16]

Şair bu beyitte kəlimeyi təvhidə bir işarə edir. Yəni, Allahın var olma durumu bütün varlıqların və ilahların varlığını inkar etdi. Allahdan başqa ilah olmadığı açıq şəkildə ortadadır.

İslam dinin iki böyük mələyi, Cəbrail (Allah'a ən yaxın və peyğəmbərlərə vəhy gətirən mələk) və Əzrayıl (Allah tərəfindən insanların canını almaqla vəzifələndirilmiş mələk) Füzulinin bir neçə

əsərində adları çəkilmişdir. Füzuli şeirlərində Cəbraili vəhy gətirən xəbərçi kimi təsvir etmiş və “*Kim dem-i Cibril'e ol gül-şende ta'n eyler sabâ*” [4] misraları ilə sevgilinin sözlərini Cəbrailin vəhyi qədər dəyərli saymışdır. Yazıçı şeirlərində Əzrayılı can alan biri kimi təsvir edərək hər pis vəziyyəti öz əleyhinə saymış və Əzrayılın hər an onu gözlədiyini, sevgili yolunda canını alacağını da qeyd etmişdir.

Bununla yanaşı, haram- halal, cənnət-cəhənnəm, müsəlman- kafir, kəbə,nəfis, səbr, şükür mövzuları da müəllifin yaradıcılığında önəmli yerə sahibdir.

Humanizm insanı mərkəzə qoyan, onun dəyərlərini, qabiliyyətlərini və hüquqlarını ön planda tutan bir düşüncə sistemidir. Bu anlayış insanın ağılna, etik dəyərlərinə və azad iradəsinə böyük əhəmiyyət verir. Eyni zamanda, dini, irqi və mədəni fərqliliklərə hörmətlə yanaşmağı və ədalət prinsipinə əsaslanmağı əsas tutur.

Məhəmməd Füzuli, əsərlərində humanizm anlayışını incə bir şəkildə əks etdirən klassik şairlərdən biridir. Onun humanizmi, insanın dəyərini və mənəvi aləmini yüksəldən, ədalət, sevgi və mərhəmət prinsiplərinə əsaslanan bir yanaşmadır. O, insanların mənəvi zənginliyini və dəyərlərini əsas tutaraq, bəşəriyyətin ümumi problemlərini və cəmiyyətin sosial qayğılarını yüksək sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Füzulinin humanizmini müxtəlif aspektlərdə analiz etmək olar:

Füzuli, insanı ilahi bir varlıq olaraq qiymətləndirib və onun əxlaqi dəyərlərinə böyük önəm vermişdir. Şairə görə, insanın ən ali vəzifəsi sevgi və məhəbbətlə yaşamaqdır. Onun “*Leyli və Məcnun*” əsərində Məcnunun insanlara, təbiətə və sevgisinə olan bağlılığı insana və həyatın mənasına yüksək qiymət verməsinin təzahürü idi.

Bundan başqa, Füzuli əsərlərində sosial ədalətsizliyi tənqid edir və insanın mənəvi zənginliyini var-dövlət və mövqedən üstün tutduğunu vurğulayır. O, insanlar arasında fərqləri mənəvi yüksəlişlə aradan qaldırmağın mümkünlüyünə də inanırdı.

Füzuli humanizmi dini və mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirir. Onun əsərlərində insanın Tanrı ilə münasibəti ön plandadır və insan sevgisinin ilahi sevgi ilə birləşdiyi bir dünya təqdim olunur. Bu, onun əsərlərində həm insan, həm də Allah sevgisinin ahəngini əks etdirir.

Eyni zamanda, yazıçı “*Divan*”-ında da bu mövzunu çox ustalıqla işləyib. Onun qəzəllərində insan sevgisi ilə ilahi sevgi arasında sıx bir əlaqə görünür. Məsələn, Füzuli bir beytdə sevgilinin gözəlliyini tərifləyərkən bunu Tanrının yaratdığı bir möcüzə kimi göstərir:

*“Məndə Mecnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiq-i sadiq mənəm, Mecnunun ancaq adı var.”*[5]

Bu beytdə o, öz sevgisini ilahi bir məhəbbət səviyyəsinə yüksəldir. Beləliklə, insan sevgisi və ilahi eşq arasındakı ahəngi əks etdirir.

Nəticədə, Füzulinin əsərlərində humanizm, insan və Tanrı arasında qurulan sevgi və mənəvi dəyərlərlə sıx bağlıdır. O, insanların bir-birinə sevgi ilə yanaşmasını, eyni zamanda Tanrı sevgisi ilə ruhən yüksəlməsini poetik şəkildə təsvir etmişdir.

Humanizm cəmiyyətdə bərabərliyi müdafiə edən bir sistemdir. Füzuli isə əsərlərində cəmiyyətdəki haqsızlıqlar və ədalətsizlikləri çox aydın bir şəkildə tənqid etmişdir. Bu mövzuya ən yaxşı nümunələrdən biri onun “*Şikayətnamə*” əsəridir ki, yazıçı cəmiyyətin ədalətsizliyini, xüsusilə də dövrün idarəçilərinin və dövlət məmurlarının korrupsiyasını və məsuliyyətsizliyini kəskin şəkildə ifadə etmişdir. O, bu əsərdə idarəçilərin rüşvətxorluğunu, varlıların yoxsulları əzməsini və zəiflərin hüquqlarının tapdalanmasını təsvir edərək, cəmiyyətin sosial bərabərsizliklərini açıq şəkildə ortaya

qoymuşdur. Əsərdə Füzuli, Bağdadda aldığı maaşla bağlı problemləri və məmurların ondan rüşvət istəməsini şikayət edərək, situasiyanın belə təsvirini vermişdir.

Salam verdim - rüşvət degildir deyü almadılar.

Hökm göstərdim – fəidəsizdir deyü mültəfit olmadılar. [5, s.298]

Bu ifadələr onun yalnız şəxsi təcrübələrinə deyil, ümumi bir probleminə - cəmiyyətin ədalətsizliyinə və idarəetmədəki rüşvətxorluğa qarşı etirazına işarə edirdi.

Digər bir misal isə onun “Leyli və Məcnun” əsərində görünür. Burada Füzuli cəmiyyətdəki dünyəvi dəyərlərin insanları mənəvi yüksəlişdən uzaqlaşdırmasını tənqid edir. Leyli və Məcnunun eşqində cəmiyyətin onların birliklərinə qarşı çıxması və sosial dəyərlərin bu iki aşıqı məhv etməsi Füzulinin cəmiyyətin sərt qaydalarına olan etirazını əks etdirir.

Beləliklə, yazıçı əsərlərində haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı çıxaraq, insanların xarici görünüşü, mövqeyi və ya var-dövlətinə görə deyil, daxili dəyərlərinə və mənəviyyətinə görə qiymətləndirilməsini müdafiə edirdi ki, bu da humanizmin başlıca prinsiplərindəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Üçüncü cild, XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı: Elm, 1984
3. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab, Bakı: Elm, 2006
4. Gölpınarlı, A. (1961). Fuzûlî Dîvânı. II. Baskı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
5. Məhəmməd Füzuli Əsərləri. Altı cildə, II cild (Bakı, 1996)
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
7. Məsihi. Divan. /Tərtibçi və ön söz müəllifi: Əlyar Səfərli. Tehran, 1998
8. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı: Sabah, 1996
9. Karahan, A. (1996). “Fuzûlî”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.13, İstanbul: TDV Yay.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ KLASSİK ŞEİRİMİZİN İFTİXARIDIR

Fatma Əliyeva

“Kompüter mərkəzi”nin mütəxəssisi

f.eliyeva1@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Şərq mədəniyyətini qiymətli inci əsərləri ilə zənginləşdirən ustadlardan biri Məhəmməd Füzulinin hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşılayan, oxucusunu ülvə ideyalarla yaşamağa çağıran və pədaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutmasından, Bədii təfəkkür dairəsi geniş və zəngin olan Füzuli qəzəl, qəsidə, tərcibənd, tərkibbənd, müxəmməs, təxmīs, mürəbbə, qitə və s. geniş istifadə etməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzulini, müxəmməs, təxmīs, qəzəl

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 25 yanvar 2024-cü ildə hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşılayan, oxucusunu ülvı ideyalarla yaşamağa çağıran və pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutan Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyi ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır.

Şərq mədəniyyətini qiymətli inci əsərləri ilə zənginləşdirən ustadlardan biri də Məhəmməd Füzulidir. Hərtərəfli biliyə malik, insana ilahi məhəbbət aşılayan, oxucusunu ülvı ideyalarla yaşamağa çağıran və pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna yer tutan Məhəmməd Füzuli gahdan bir elm adamı kimi, gahdan astronom kimi, gahdan psixoloq, filosof kimi, gahdan bioloq kimi, gahdan həkim kimi, gahdan da musiqiçi kimi bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Təbii, deyə bilmərik ki, Füzuli elmin müəyyən bir sahəsinə aid xüsusi bir əsər yazmışdır. Lakin hər bir əsərində rast gəldiyimiz fikirlər və mülahizələr bizə onu deməyə əsas verir ki, Füzuli elmi təfəkkürün pik nöqtəsində dayanmışdır. M.Füzulinin əsərlərini oxuduqca görürük ki, Füzuli həm də yüksək mülahizəyə malik bir pedaqoq olmuşdur. Füzuli öz elmi və düşüncələrini irəli sürərkən lazım gələndə Sokratdan, Platondan, Aristoteldən, Miletli Falesdən, Anoksaqordan, Miletli Empedokldan, Pifaqordan, Plutarxdan, Herakliddən, İbn Sinadan, digərlərindən də sitatlar gətirir və bu kimi alimlərin fikrini ehtiramla şərh edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Füzuli ilk öncə panteistdir. O, hər bir varlıqda, hər bir hadisədə Allahın təzahürünü, onun özünü görür, bu bütün müqəddəs varlıqlara, ilahi şəxsiyyətlərə – Məhəmməd Peyğəmbərə, həzrəti Əliyə, onun övladları imam Həsənə, imam Hüseynə aiddir. Deməli, Məhəmməd Füzuli belə qənaətə gəlir ki, Allah hər şeydə vardır, o hər şeydə mövcuddur, buna görə də əslində gizlin deyildir. M.Füzuli sevmək üçün nəcib sifətlər, zəngin mənəviyyat, əhdə vəfalı olmağı təbliğ edirdi. Əxlaqın mənşəyi və mahiyyətini düzgün aydınlaşdıran Məhəmməd Füzuli belə nəticəyə gəlir ki, əgər məsələ ata sözünü və ya müdrik sözləri sadəcə əzbərləməkdən ibarət olsaydı, onda əxlaq tərbiyəsinə ehtiyac qalmazdı, retsep və düsturlar verməklə cəmiyyətdəki əxlaqi qəbahətləri asanlıqla aradan qaldırmaq olardı. Əxlaqi prinsip və qayələrin toqquşduğu bir cəmiyyətdə yaşayıb-yaradan Məhəmməd Füzuli həyatın hər növ haqsızlıqlarına ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa, zorakılığa qarşı daim qiyam qaldırmışdır.

Lütfün əlası sözün mənasını bilməkdir – deyən Məhəmməd Füzuli az sözlə nəcib insani xüsusiyyətləri obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Söz sənətinin dahi ustadı “Füzuli özünün az bir zamanda böyük şöhrət qazanmasına baxmayaraq, biliksiz şeirin təməli olmadığını bilərək, elmləri dərindən öyrənməyə başlamışdır”.

Bədii təfəkkür dairəsi geniş və zəngin olan Füzuli qəzəl, qəsidə, tərcibənd, tərkibənd, müxəmməs, təxmis, mürəbbə, qitə və s. geniş istifadə etmişdir. Füzuli “şeirə hər şeydən əvvəl, həyatın məhsulu, “qəlb xəzinəsinin gövhəri” kimi baxır”. Fikrin obrazlı şəkildə ifadəsi, az sözlə geniş məna vermək qabiliyyəti şairin qəsidələrinə də aid xüsusiyyətlərdəndir. Şərq klassik poeziyasının bütün şəkli xüsusiyyətlərindən özünə məxsus bir sənətkarlıqla istifadə edən Füzuli əsərlərini boş və mənasız sözlərlə doldurmaqdan çəkinmiş, ərəb, fars və Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyyətlərini mənimsəyərək hər sözünə, hər bir ifadəsinə dərin məna və orijinal xüsusiyyətlər verməyə çalışmışdır. Şərqşünas Bertelsin dediyi kimi, bu qəsidələr məntiqə bitkin, bədii cəhətcə bütövdür. Bu qəsidələrin beytlərinin yerini dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Öz hisslərini bədii nitqi ilə ifadə etmək bacarığı Füzuli qəsidələrinə xüsusi gözəllik verərək şeirin məna dairəsini genişləndirmişdir. Bədiiliyin pedaqoji-

psixoloji və fəlsəfi sirləri qeyd etdiyimiz kimi Füzulinin şeirlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bütün bunlar şairin qəsidələrini yüksək qiymətləndirməyə haqq verir.

Hər bir füzulişünasa aydındır ki, Füzuli bütün yaradıcılığı boyu çalışmışdır ki, ərsəyə gətirdiyi əsər özündən əvvəlki və müasirlərinin əsərlərinə bənzəməsin. Bu fikirlə bağlı Füzuli yazır: “Qəzəlin özünəməxsus bir dili və müəyyən bir kəlmə aləmi vardır. Təsadüfən, məndən əvvəl gələn şairlərin hamısı yüksək anlayışlı, dərin düşüncəli insanlar imiş. Qəzəl üslubuna yarayan hər gözəl ibarəni, incə məzmunu elə işlətməmişlər ki, ortada bir şey qalmamışdır. İnsan onların bütün yazdıqlarını bilməlidir ki, çalışıb vücuda gətirdiyi əsərlərdə özündən əvvəl söylənən mənalar olmasın. Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağrımın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam (şeirlərim sırasına salmamışam). Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə mənə gövhərini deşmişəm. (Bunu görənlər:) bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir – deyər-deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm”. Şərq ədəbiyyatında qəlb şairi, eşq və məhəbbət nəğməkarı kimi tanınan Füzulinin şeirlərinə qida və can verən yeganə amil və hərəkətverici qüvvə məhəbbətdir.

*Dil yaxşıdır ki, Allahın birliyini söyləsin,
Əgər elə olmasa, ağızda dil olmasa yeydir.
Eşq olsun o kamil yaradana ki, iki aləm də,
Onun cızmış olduğu kainatın əbədi naxışdır.*

Bu beytlər yüksək məhəbbətlə sevən bir aşiqin real duyğularıdır. Füzuli Allaha xitabən deyir ki, sən yəqinsən, bəsbəllisən, zənnə, təqlidə gülmək lazımdır. “Doğrudan da, şair məşuqun sifətindən danışanda, o həqiqi sevgilinin ehtiyacsızlığının kamalını göstərərəkən sadıqdır...” – deyir. Füzuli deyir ki, hər kim ruhun bədəndə necə zahir olmasını, ruh ilə bədənin eyniyyət və fərqlənmə cəhətlərini bilsə, Tanrının da şeylərdə necə zahir olmasını, Tanrı ilə şeylərin eyniyyət və fərqlənmə cəhətlərini bilər və beləliklə, hər kim “özünü tanısa Tanrısını da tanıyar”.

İslamiyyətin dini prinsipləri şairin əxlaqi görüşlərində üzə çıxır. Mütərəqqi fikirlər təbliğ edən şairin dini əsərlərində belə (“Hədiqətüs-süəda”, “Məslə ül-etiqad” və s.) şairin humanist ideyaları, həyatı əməlləri oxucunu təsir altında saxlayır.

M.Füzulinin sevgisi və ya sevgilisində iki aspektdən yanaşa bilərik. Birinci sevgisi Ulu Tanrı və ya ilahi məhəbbətə, sonra Məhəmməd Peyğəmbərə, Həzrəti Əliyə və onun övladları imam Həsən və imam Hüseyinə əsaslanır ki, biz bunları mütləq ruh adlandırırıq, cismani sevgi, həmçinin ilahi bir varlıq sayırıq. Füzuli öz divanına Əlini mədh edən qəsidə ilə başlayır. Əlini ibtidasız əvvəl, sonsuz axır, peyğəmbərə yardım edən, vəlilərin görən gözü, üzünün nurlu parıltısı ilə, öz ziyasından bir günəş yaradan haqq ilə olan adlandırır, haqqın ondan göründüyünü, haqq ilə əbədi olduğunu söyləyir və qəsidənin bir yerində “Ali-Əba”dan danışır, onlara and içir.

*Mənim həmişə işim tək Əlini tərifdir,
Bir özgə işlərə yoxdur könlüdə vaxt, məcal.
Mən and içib demişəm yüz kərə Əli haqqı,
Nəcəfdən özgə məni çəkməyir nə şərq, nə şimal.*

Füzuli arzu edir müjdeyi-əta eşidə,

O da həmişə yaza böylə mədhi – Heydərü Əli.

M.Füzulinin tərənnüm etdiyi gözəl, öz təbirincə desək misilsiz təsir qüvvəsinə malik ideal gözəldir. O elə gözəgörünməz lətafətə malikdir ki, onun lətafətinin çoxluğunu idrak nəzərə alsaydı hiss qüvvələri zəifləyərdi. Bədr zühurunu onun camalı ilə kamala yetirmişdir. O bir gözəllik sahibidir ki, baxışı, xətti, xalı, qəddi ilə aşıqları cəlb etmişdir. Mələhətdə yeganədir. Bir işıqlı ulduzdur ki, səyyarələrin mərkəzindən ən uzaq nöqtəyə çatmışdır. Qaməti bir şaxədir ki, ruh bağçasında aşıqların göz yaşı ilə artmış, böyümüşdür.

Bu və ya buna bənzər beytlərində şair “vahid dost”unu (Yaradanı) xüsusi qüvvət və ehtirasla yüksəklərə qaldırır. “Füzuli eşqinin mənasını hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün çox mühüm bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır”. M.Füzulinin qəsidələrindəki eşq-məhəbbət fəlsəfəsi dərin ictimai, əxlaqi mənaya malikdir.

M.Füzulinin şeirlərində xalqın zamanədən narazılıq, həyatdan şikayət motivləri mühüm yer tutur. Orta əsr mühiti, rəzalət və riyakarlıq xalq kimi şairə də o qədər iztirab vermişdir ki, bəzən fikirlərində dünyada düzlük olmadığı qərarına gəlmişdir.

Füzuli dahi şair kimi Azərbaycanda həmişə hamının qəlbindədir. Bu da ona görədir ki, Füzuli doğurdan da azərbaycanlıdır və Azərbaycana mənsubdur. Füzuli yalnız öz doğma vətəni Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə, Avropada və Rusiyada tədqiq edilib, öyrənilmiş, yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi ölməz sənətkarlardandır, bu gün xalqımız şairin zəngin irsindən bəhrələnilir və hər zaman bəhrələnəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Füzuli düşünür (ədəbi-tənqidi məqalələr). Bakı: Azəruşaqgəncnəşr, 1959, 336 s.
4. Füzulinin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1986, 221 s.
5. Füzuli. Bəng və Badə. Bakı: Azərnəşr, 1993, 286 s.
6. Füzuli Məhəmməd (2005) əsərləri. Altı cildə. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 362 s.
7. Füzulinin dili (məqalələr). Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1997, 192 s.
8. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII cild. Bakı: Elm, 1986, 484 s.

***Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr edilmiş “Söz mülkünün sultanı”
mövzusunda elmi-praktiki konfransının materialları, 5 dekabr 2024-cü il***

Kompüter yığımı - Sahibə Nəsirova, ADPU-nun Ağcabədi filialının kompüter mərkəzinin müdiri

*Yığılmağa verilib: 05.12.2024
Çapa imzalanıb: 25.12.2024
Tiraj 50*

ADPU-nun Ağcabədi filialının kompüter mərkəzi

E-mail: *sahibanasirova1963@mail.ru*